

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Κοινωνικοποίηση και Προσωπικότητα

Η «κοινωνικοποίηση» την οποία ορίζουμε ως τη διαδικασία της μεταμόρφωσης του βιολογικού ανθρώπου σε κοινωνικό άνθρωπο, αποτελεί για μια ομάδα κοινωνιολόγων το επίκεντρο του θεωρητικού και εμπειρικού ενδιαφέροντος της επιστήμης. Εμείς δεν ανήκουμε σε αυτή τη «σχολή» αλλά διαπιστώνουμε ότι η κοινωνικοποίηση και όλες η διαδικασίες που σχετίζονται με αυτήν αποτελούν για τον σύγχρονο κοινωνιολογικό προβληματισμό ένα από τα σημαντικότερα θέματα ενδιαφέροντος και ερευνητικών δραστηριοτήτων.

Έχοντας ως βάση τα δεδομένα των σύγχρονων αστικοβιομηχανικών κοινωνικών συστημάτων μπορούμε να πούμε ότι οι διαδικασίες της κοινωνικοποίησης απορρέουν από αλληλοεπιδρώντες θεσμούς τους οποίους κατατάσσουμε κατά χρονική σειρά (και όχι κατά σειρά σημασίας ή καθοριστικής σπουδαιότητας) στην κλίμακα - οικογένεια, θρησκεία, παιδεία, παρέα ή κλίμα.

Επιπρόσθετα χρειάζεται να γίνει σαφές ότι η όλη διαδικασία αποτελεί μια δυναμική προοδευτική εξέλιξη και κατά συνέπεια δεν είναι ούτε πρακτικά εφαρμόσιμη αλλά ούτε και επιστημονικά ορθό να περιχαρακωθούν με απόλυτη ακρίβεια τα όρια της αρχής και του τέλους της διαδικασίας «κοινωνικοποίησης» του ατόμου δεδομένου ότι το κάθε άτομο συνεχίζει να δέχεται και να αντιδρά σε ερεθίσματα και τάσεις «κοινωνικοποίησής» του μέχρι και την ηλικία των δεκαετιών που χαρακτηρίζονται «χρυσές».

Κάθε κοινωνική ομάδα, και κατά προέκταση η ίδια η κοινωνία ως η μεγαλύτερη δυναμική ομάδα, αντιμετωπίζει διαρκώς το πρόβλημα της διαιώνισής της στον χρόνο μια και τα άτομα που την απαρτίζουν είναι όλα θνητά και εφήμερα όντα. Είναι, όμως αποδεδειγμένη αλήθεια ότι κάθε ανθρώπινη κοινωνική ομάδα από τη στιγμή που θα δημιουργηθεί - εφόσον από τον ορισμό της δεν είναι συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος - κατορθώνει πάντοτε (εκτός από κάποιες περιπτώσεις ολικού αφανισμού της) να επιβιώνει υπερβαίνοντας τα όρια της ζωής των ατόμων - μελών που την απαρτίζουν. Βέβαια ο θάνατος διάφορων μελών μιας ομάδας δημιουργεί

αυτόματα και το πρόβλημα της αντικατάστασης τους με άλλα άτομα μέλη της ομάδας που συνεχίζει να διαιωνίζεται. Κατά συνέπεια η επιτυχημένη κοινωνικοποίηση ανθρώπου συντελεί στην εκπλήρωση δυο βασικών αναγκών που προκύπτουν από τη συλλογική μας συμβίωση - δηλαδή την ομαλή και λειτουργική είσοδο του ατόμου στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης με άλλα άτομα και στη διαιώνιση της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει και κατά προέκταση, της κοινωνίας. Με άλλα λόγια η γέννηση και η επιτυχημένη κοινωνικοποίηση απογόνων εξασφαλίζει την ιστορική συνέχεια μιας δεδομένης οικογένειας. Ταυτόχρονα ένας «καλός δημογραφικός δείκτης γεννητικότητας» ενός συγκεκριμένου λαού σε συνδυασμό και με την επιτυχημένη «κοινωνικοποίηση» των μελών ενός κοινωνικού συστήματος εξασφαλίζει τη διαιώνιση της κοινωνίας.

Ο άνθρωπος, σε αντίθεση με πολλά άλλα ζώα, απαιτεί μακρύ χρονικό διάστημα προστασίας για να κατορθώσει να επιβιώσει. Επιπρόσθετα γνωρίζουμε ότι ο άνθρωπος γεννιέται μέσα σε μια μικρότερη ή μεγαλύτερη ομάδα συμβίωσης ομοειδών του (οικογένεια, σόι, φυλή, κοινωνία) αλλά το τυχαίο γεγονός της γέννησης του δεν τον κάνει αυτόματα μέλος όλων των κοινωνικών ομάδων. Το ανθρώπινο βρέφος τη στιγμή που γεννιέται διαθέτει ελάχιστες ικανότητες επικοινωνίας και μόνο «προδιαθέσεις» που ανήκουν στην κατηγορία του Homo Sapiens αλλά δεν είναι «κοινωνικό όν». Βέβαια οι άνθρωποι δημιουργούμε κουλτούρα και πολιτισμό, ιστορία, τέχνες επιστήμες αλλά η κληροδότησή τους στις νεότερες γενιές δεν αποτελεί τμήμα της οργανικής κληρονομιάς των νέων γενεών αλλά έρχεται σαν αποτέλεσμα των προσπαθειών που συντελούνται μέσα στις διαδικασίες κοινωνικοποίησής τους σε κάποιο κοινωνικό σύστημα.

Από τα παραπάνω προκύπτει η θέση μας ότι ο άνθρωπος γεννιέται με «προδιαθέσεις» αλλά αυτή και μόνη η κληρονομικότητα δεν επαρκεί για να καταστήσει το άτομο κοινωνικό όν. Για την μεταμόρφωση του βιολογικού ανθρώπου σε κοινωνικό άνθρωπο είναι απαραίτητη η διαδικασία της κοινωνικοποίησης και έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την επίδραση του «περιβάλλοντος» και μάλιστα του κοινωνικοπολιτιστικού στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου. Σημειώνεται εδώ ότι τόσο κατά τη διάρκεια της μακράς ιστορικής περιόδου της φιλοσοφικής σκέψης και της προκοινωνιολογικής θεωρίας όσο και κατά τη διάρκεια

του 19ου και του 20ου αιώνα υπήρξε οξύτατη διαμάχη για τον εντοπισμό της ποσοτικής και ποιοτικής υπεροχής ενός από τους δυο καθοριστικούς παράγοντες (την κληρονομικότητα και το περιβάλλον) στη δημιουργία της ανθρώπινης προσωπικότητας και του «κοινωνικού» ανθρώπου.

Αλλά η διαμάχη του προσδιορισμού της υπεροχής ενός από τους δυο παράγοντες δεν αποδείχτηκε, μέχρι σήμερα, χρήσιμη τόσο στον γενικότερο φιλοσοφικό όσο και στον ειδικότερο κοινωνιολογικό και ψυχολογικό προβληματισμό. Σίγουρα έχει δημιουργηθεί ογκώδες βιβλιογραφικό απόθεμα σε ότι αφορά την επίδραση καθενός από τους δυο παράγοντες στη δημιουργία της ατομικής προσωπικότητας αλλά εφόσον υπάρχει επιμονή στην υπεροχή του ενός, δεν βοηθιέται η κατανόηση του δυναμισμού της κοινωνικής διάστασης της συλλογικής ύπαρξης του ανθρώπου.

Εύλογα και κατά συνέπεια, παίρνουμε τη θέση ότι η παραπέρα διαλογική συζήτηση και οι απαιτήσεις χρόνου και ενέργειας για τη συνέχιση της διαμάχης του προσδιορισμού της υπεροχής της «κληρονομικότητας» ή του «περιβάλλοντος» είναι και μάταιη και επιστημονικά άστοχη. Και τούτο επειδή από τη μια μεριά η συμβολή των δυο παραγόντων είναι κατ' εξοχή «ποιοτική» και συνυπάρχει η πιθανότητα παρεμβολής πολλών παραγόντων διαφορετικής φύσης και από την άλλη μεριά η «ποσοτική» ή κατά άλλους η «ποσοστιαία» σχέση της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά και μόνο ως θέμα προσδιορισμού και κατανομής της ποσοστιαίας αναλογίας αλλά, αντίθετα, πρέπει να θεωρηθεί σαν το παράγωγο της αλληλεπίδρασης των δυο παραγόντων για τη διαμόρφωση της ατομικής προσωπικότητας και τη δημιουργία του κοινωνικού ανθρώπου (από τον βιολογικό άνθρωπο).

Με βάση την παραπάνω θέση μας μπορούμε να αναλύσουμε την κοινωνική συμπεριφορά του ατόμου και να την προσδιορίσουμε σαν συνισταμένη, σαν αποτέλεσμα τριών βασικών συντελεστών και συγκεκριμένα:

α) Των κοινωνικοκοινοπολιτιστικών δομών οι οποίες χαρακτηρίζουν ένα δεδομένο κοινωνικό σύστημα (μέσα σε αυτές συμπεριλαμβάνονται τα ήθη, τα έθιμα, οι γραπτοί και άγραφοι νόμοι και όλοι οι κανόνες συμπεριφοράς τους οποίους αποδέχεται προασπίζει και επιβάλλει στα μέλη της κάθε κοινωνία).

β) Των «κατά περίπτωση» παρεμβαλλόμενων παραγόντων (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται τόσο το φυσικό όσο και το κουλτουριστικό περιβάλλον στο οποίο επιτάσσεται να προσαρμοσθούν τα άτομα και τα συλλογικά τους όργανα και,

γ) Των παραγόντων της ατομικής ιδιοσυγκρασίας, της ατομικής προσωπικότητας (οι οποίοι αναφέρονται στα βιολογικά και ψυχολογικά ιδιώματα κάθε ατόμου μέλους ενός κοινωνικού συστήματος).

Το παραπάνω πρότυπο κάνει δυνατή την συγκριτική διαφοροποίηση της συμπεριφοράς, πχ. ενός Έλληνα και ενός Σουηδού εφόσον αυτή θεωρηθεί «τυπική» για καθένα από τα δρώντα πρόσωπα. Και επιπρόσθετα γίνεται δυνατή μια, έστω περιορισμένης κλίμακας, σύγκριση των κοινωνικών συστημάτων της Ελλάδας και της Σουηδίας εφόσον, βέβαια, υπολογισθεί και η σημασία και ο ρόλος πολλών άλλων παραγόντων μεγαλύτερης ή μικρότερης κοινωνιολογικής αξίας.

Άτομο και Κοινωνία

Η σχέση ανάμεσα στο άτομο και το κοινωνικό σύστημα, την κοινωνία, απετέλεσε από αρχαιότατους χρόνους το επίκεντρο του φιλοσοφικού προβληματισμού. Πάνω στον προβληματισμό αυτό είναι στον καθένα μας περισσότερο ή λιγότερο γνωστά τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ο ίδιος προβληματισμός παρουσιάσθηκε αφού είχε καταπιεσθεί για πολλούς αιώνες στην Ευρώπη του 17ου αιώνα, αναζωπυρωμένος από ανθρωπολογικές ανακαλύψεις «πρωτόγονων» λαών και αναζωογονημένος από τις ρομαντικές διαθέσεις των λόγιων της εποχής αναφορικά τόσο με την «προέλευση» όσο και με την «τελεολογία» της ανθρώπινης φύσης και του ανθρώπινου γένους. Ο προβληματισμός αυτός, όπως προαναφέρθηκε στα εισαγωγικά σχόλια αυτής της εργασίας μας ήταν «προκοινωνιολογικός» και εκπρόσωποί του υπήρξαν οι Locke, Rousseau και, μεταξύ άλλων, ο Hobbes. Ο όλος προβληματισμός προσδιορίζεται ιστορικά ως «η υπόθεση του κοινωνικού συμβολαίου» ερμηνευτές της οποίας υπήρξαν οι τρεις αναφερόμενοι άνδρες.

Είναι αλήθεια ότι οι υποστηρικτές της υπόθεσης του «κοινωνικού συμβολαίου» είδαν τον άνθρωπο ως ελεύθερο, κυρίαρχο του εαυτού του και της συμπεριφοράς του

και αδέσμευτο από κανόνες και περιορισμούς που του επιβάλλει η κοινωνία στην οποία ζει. Με άλλα λόγια η θέση αυτή αποδέχεται ότι ο άνθρωπος προϋπήρξε της κοινωνίας και το κοινωνικό σύστημα ήταν αποτέλεσμα κάποιας συμφωνίας, κάποιας συνεννόησης για συλλογική συμβίωση. Αλλά στην ιστορική της εξέλιξη, η κοινωνική συλλογική συμβίωση παράλληλα με τα πλεονεκτήματά της (όπως πχ. την αίσθηση της ασφάλειας, την αλληλεγγύη, την εξασφάλιση διατροφής με ομαδικό κυνηγητό ή την καλλιέργεια γης) παρουσιάζει και μειονεκτήματα όπως τη στέρηση της αίσθησης της απόλυτης ελευθερίας στη συμπεριφορά και τη δραστηριότητα του ατόμου, την επιβολή της συλλογικής βούλησης και την απαίτηση (με το φόβο της τιμωρίας και του οστρακισμού) της υπακοής στα συλλογικά όργανα ελέγχου συμπεριφοράς.

Εδώ χρειάζεται να σημειωθεί ότι οι θέσεις των εκπροσώπων της θεωρίας (ή της υπόθεσης) του «κοινωνικού συμβολαίου» δεν ήταν ενιαίες ούτε ταυτόσημες. Έτσι, ενώ ο Rousseau θεώρησε τη φύση του προκοινωνικού ανθρώπου «ευγενή» και επέκρινε την κοινωνία στην οποία σαν αποτέλεσμα της συλλογικής συμβίωσης η ανθρώπινη φύση παρουσιάζεται «δέσμια και διεφθαρμένη» ο Hobbes είδε τον προκοινωνικό άνθρωπο ως ον «φίλαυτο» και κτηνώδες τονίζοντας ότι η συμπεριφορά του πηγάζει από τις επιθυμίες και τους πόθους του (τα αποκαλούμενα στην Αγγλική Passions) τα οποία δεν είναι τα ίδια σε όλα τα άτομα αλλά διαφέρουν. Για τον Hobbes «ο πόλεμος του ανθρώπου ενάντια σε κάθε συνάνθρωπό του» θα είναι μια αναπόφευκτη κατάσταση εάν κάθε άτομο - μέλος ενός κοινωνικού συστήματος προσπαθήσει να ικανοποιήσει κάθε επιθυμία που έχει και αισθάνεται.

Μέσα από το ίδιο αναλυτικό σχήμα γίνεται σαφές και το γεγονός ότι οποιοδήποτε άτομο μπορεί να εμποδίσει τις επιδιώξεις κάποιου άλλου ατόμου που προσπαθεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες του και τις προσωπικές του επιθυμίες. Η κοινωνία του ανθρώπου προβάλλει εδώ ως ο αναγκαίος μηχανισμός για την ομαλή διεύθυνση και τον κοινωφελή περιορισμό της από τη φύση της εγωκεντρικής και ζωώδους κάθε ατόμου μέλους της κοινωνίας. Τον γενικό προκοινωνιολογικό προβληματισμό της σχέσης ατόμου - κοινωνικού συστήματος έχει αναλύσει με επιτυχία ο καθηγητής Persons.

Τόσο για την κοινωνιολογία όσο και για τις άλλες σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες (ή επιστήμες της συμπεριφοράς) οι θέσεις του Hobbes και άλλων οπαδών

του κοινωνικού συμβολαίου δεν έχουν καθοριστικό ρόλο επειδή, μεταξύ άλλων λόγων, δεν γίνεται και διαφοροποίηση ανάμεσα στο άτομο και το κοινωνικό σύστημα σε θέματα που αφορούν την «προκοινωνική φύση του ανθρώπου». Η θεμελιακή τοποθέτηση των επιστημόνων της συμπεριφοράς είναι ότι η αποκαλούμενη «ανθρώπινη φύση» και σχηματίζεται και αναπτύσσεται μέσα στο κοινωνικό σύστημα, μέσα στην κοινωνία των ανθρώπων και όχι έξω από αυτήν ή πριν από αυτήν. Εδώ είναι σχετική και η παρατήρηση που αποδίδεται στον Αριστοτέλη ο οποίος χαρακτήρισε τα άτομα που ζούνε έξω από το κοινωνικό σύστημα «... ως θεούς ή θηρία...». Με άλλα λόγια ο βιολογικός άνθρωπος μεταμορφώνεται σε κοινωνικό άνθρωπο μόνο εφόσον συμμετέχει στη συλλογική ζωή των ομοειδών του Homo Sapiens.

Η ανθρωπολόγος Ruth Benedict στην κλασική της εργασία με τίτλο «Patterns of Culture» είχε διατυπώσει τη θέση ότι δεν υπάρχει κύριος ανταγωνισμός ανάμεσα στο ρόλο της κοινωνίας και του ατόμου. Βέβαια δεν μπορεί να αποσιωπήσει κανείς το γεγονός ότι και στη διάρκεια του 20ου αιώνα υπήρξαν επιστήμονες της συμπεριφοράς οι οποίοι υποστήριξαν τη θέση ότι ο άνθρωπος διακρίνεται από ιδιώματα που δεν έχουν «κοινωνική προέλευση» και τα οποία αναφερόμενα στη φύση του ανθρώπου χαρακτηρίζονται ως «ενστικτώδεις κληρονομίες». Χαρακτηριστικό στον τομέα αυτό είναι το έργο του Βιεννέζου ψυχιάτρου Sigmund Freud ο οποίος θεώρησε τον άνθρωπο ως επιθετικό και καταστροφικό ον και τον περιέγραψε ζοφερά «ως λύκο προς τον συνάνθρωπο του» (Homo Homini Lupus ...). Με τις απόψεις του πατέρα της ψυχανάλυσης Freud πάνω στο θέμα της κοινωνικοποίησης του ατόμου και της προσωπικότητας θα ασχοληθούμε παρακάτω.

Εαυτός και Προσωπικότητα

Η έννοια του «εαυτού» έρχεται σαν αποτέλεσμα των διαδικασιών της κοινωνικοποίησης του ατόμου και μπορεί να ορισθεί ως «μια υποκειμενική ενημέρωση του ατόμου επί άλλων ατόμων και μια αντίληψη των διαφορών του από τα άλλα άτομα». Από γλωσσολόγους, ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους ερευνητές έχει

εντοπισθεί ότι στις περισσότερες γλώσσες της γης η έννοια του «εαυτού» αντιπροσωπεύεται από τις αντωνυμίες ΕΓΩ και ΕΜΕ.

Οι διαδικασίες της κοινωνικοποίησης, συνήθως, δημιουργούν για κάθε άτομο τρία πράγματα : πρώτον, «την αντίληψη του εαυτού» δεύτερον, «τον ιδεώδη εαυτό» και τρίτον το «ΕΓΩ» δηλαδή την υποκειμενική συνείδηση (η οποία, κοινωνιολογικά τουλάχιστον, αποτελεί την ολοκληρωτική και ελεγκτική λειτουργία του «εαυτού»). Από τη βρεφική ακόμη ηλικία το κάθε άτομο παρακολουθεί, αντιλαμβάνεται και προσδιορίζει τη συμπεριφορά που επιδείχνουν τα οικεία του πρόσωπα. Κατά τη διάρκεια, δε της παιδικής του ηλικίας το άτομο, ανάλογα με το φύλλο του προσπαθεί μέσα από τους μηχανισμούς της ταύτισης και της μίμησης να διαδραματίσει ρόλους τους οποίους βλέπει και να εκτελούν σε καθημερινή βάση πρόσωπα του περιβάλλοντός του (μαμά, μπαμπάς, παππούς, γιαγιά, θείοι και θείες, όπως και ο δάσκαλος ή η δασκάλα κοκ.). Η μίμηση συνεχίζεται και αργότερα και κατά τη διάρκεια της εφηβικής ηλικίας γίνεται το επίκεντρο της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς των νέων. Στη διάρκεια της εφηβείας παρουσιάζεται στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και η έννοια «του σημαντικού άλλου» (αυτό που οι αγγλοσάξονες αποκαλούν Significant Other) ο οποίος ή η οποία είναι, συνήθως, πρόσωπο άξιο για μίμηση κατά την υποκειμενική κρίση του εφήβου και της παρέας του.

Στη διάρκεια του πειραματισμού με τη διαδραμάτιση πολλών και διάφορων κατάλληλων και ακατάλληλων ρόλων, όπως και αργότερα κατά την περίοδο της εκτέλεσης ρόλων που αναλαμβάνει επίσημα πια το άτομο, ο κάθε άνθρωπος αξιολογεί σε διαρκή βάση την συμπεριφορά που οι άλλοι δείχνουν απέναντι του. Από την αξιολόγηση αυτής της συμπεριφοράς των άλλων απέναντι του έρχεται βαθμιαία η υποκειμενική «αντίληψη του εαυτού του ...».

Εξ άλλου η έννοια που αναφέρεται στον «ιδεώδη εαυτό» προέρχεται από τις υποκειμενικές επιθυμίες του ατόμου σε συνδυασμό με τις απαιτήσεις που έρχονται από το περιβάλλον και από τα πρόσωπα που είναι σημαντικά στη ζωή του. Η υποκειμενική ανάγκη του ατόμου για την επιτυχία του «τέλειου» εφόσον συνδυάζεται με ορισμούς που είναι προσιοί στο άτομο τότε είναι πιθανή η επιτυχημένη κοινωνικοποίηση του ατόμου και μαζί η δημιουργία μιας προσωπικότητας που είναι υγιής και λειτουργική. Αν συμβεί, όμως οι υποκειμενικοί ορισμοί που έχει το άτομο για

το «ιδεώδες» να μην συμβαδίζουν με τις δυνατότητές του και επιπρόσθετα, όταν το περιβάλλον ορίζει διαφορετικά το ιδεώδες από ότι το ορίζει το άτομο τότε είναι πιθανό η διαδικασία της κοινωνικοποίησης να αποβεί προβληματική και η προσωπικότητα του ατόμου να παρουσιάσει κάποιους προβληματισμούς μικρότερου ή μεγαλύτερου μεγέθους και σημασίας.

Σε συνάρτηση με την έννοια του «ιδεώδη εαυτού» σημαντική είναι και η ψυχοκοινωνική θεωρία που προσδιορίζει τέσσερις θεμελιακές ανάγκες του ανθρώπου που καθορίζουν και προσδιορίζουν τα ψυχοκίνητρα και την διαμόρφωση της συμπεριφοράς του. Πρόκειται συγκεκριμένα για την «ανταπόκριση» (Response), για την «αναγνώριση» (Recognition), για την «ασφάλεια» (Security) και την «νέα εμπειρία» (New Experience). Βέβαια εξετάζοντας τις ανάγκες αυτές κάπως πιο αναλυτικά προκύπτει ότι ενέχουν στοιχεία αντίθεσης και αντικρούονται καθότι είναι σαφές ότι η αναζήτηση της αίσθησης της «ασφάλειας» περιορίζει σημαντικά τις προσπάθειες για αναζήτηση «νέων εμπειριών» μια και η αναζήτηση αυτή έχει μέσα της το στοιχείο της περιπέτειας, της αστάθειας και της ανασφάλειας, ενώ η έλλειψη κοινωνικής και ψυχολογικής «αναγνώρισης» μπορεί και συχνά δημιουργεί στα άτομα οξύτατα ψυχοκοινωνικά και ψυχοσυναισθηματικά προβλήματα.

Η ατομική, ανθρώπινη προσωπικότητα (που σύμφωνα με έναν ορισμό είναι «το γενικό σύνολο των παρατηρούμενων και όσων δεν φαίνονται άμεσα αλλά μπορεί να εκδηλωθούν έμμεσα χαρακτηριστικών και ιδιωμάτων του ατόμου» απορρέει από τις διαδικασίες της κοινωνικοποίησης με τις οποίες «πλάθεται» το άτομο στα γενικά πλαίσια της κουλτούρας και του κοινωνικού του υποσυστήματος την ίδια στιγμή που διατηρεί μια «ιδιάζουσα και ιδιόμορφη, ανεξάρτητη και ανεπανάληπτη υφή» .

Μέσα στο πλαίσιο της παραπάνω διευκρίνησης γίνεται σαφές ότι η έννοια της προσωπικότητας δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια του εαυτού αλλά και δεν είναι σωστό, όπως και δεν είναι σωστό, όπως πολύ συχνά γίνεται, να χρησιμοποιείται ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ορισμένων μόνο ατόμων όπως πχ. «ο τάδε καλλιτέχνης είναι μεγάλη προσωπικότητα» ή πάλι «στο γεύμα παρακάθισαν πολλές προσωπικότητες». Η προσωπικότητα είναι χαρακτηριστική έννοια κάθε ατόμου μέλους κάθε κοινωνικού συστήματος. Και σχεδόν κατά κανόνα, η ανθρώπινη προσωπικότητα σχηματίζεται, διατηρείται και συχνά εξελίσσεται καθώς εξελίσσονται προοδευτικά και οι διαδικασίες

της κοινωνικοποίησης. Τις αλλαγές στις δομές της προσωπικότητας μπορούν να τις επιφέρουν τόσο ο χρόνος και οι εμπειρίες όσο και οι αλλαγές στην ποιοτική και ποσοτική επιρροή που ασκεί πάνω στα άτομα κάθε ένας από τους θεσμούς που προαναφέραμε (οικογένεια, σχολείο, εκκλησία, παρέα ή κλίκα κοκ).

Μεταξύ των κοινωνιολόγων και άλλων επιστημόνων της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι ευρύτατα αποδεκτό το θεωρητικό πρότυπο σύμφωνα με το οποίο τέσσερις είναι οι θεμελιακοί παράγοντες που συμβάλλουν και διαμορφώνουν την ατομική προσωπικότητα και συγκεκριμένα: α) η βιολογική - οργανική κληρονομιά (που προσφέρει τις «προδιαθέσεις»), β) το γεωγραφικό, γεωφυσικό περιβάλλον (που δημιουργεί τις επιρροές της φύσης), γ) το κοινωνικό περιβάλλον (που συμπεριλαμβάνει άλλα άτομα και το κοινωνικό υποσύστημα) και τελικά, δ) το κουλτουριστικό περιβάλλον (που αναφέρεται στην γενική ή εθνική κουλτούρα και στην υποκουλτούρα στην οποία γεννιέται και αναπτύσσεται ένα συγκεκριμένο άτομο).

Έχει επικρατήσει η άποψη ότι η διεξοδική και σε βάθος μελέτη, ανάλυση και αξιολόγηση των δεδομένων της ανθρώπινης προσωπικότητας ανήκει στο χώρο της επιστήμης της ψυχολογίας. Εμείς εδώ θα αναφερθούμε, πολύ συνοπτικά, στα βασικά σημεία των θεωρητικών απόψεων τριών επιστημόνων δηλαδή του Cooley, του Mead και του Freud οι οποίοι παρά τις διαφορετικές τους τοποθετήσεις στο θέμα τόσο του «εαυτού» όσο και της «προσωπικότητας» συμφώνησαν σε τρία σημεία, και συγκεκριμένα α) ότι η έννοια του «εαυτού» έχει κοινωνική υπόσταση και υφή, β) ότι ο «εαυτός» απαιτεί την ύπαρξη κοινωνικού συστήματος για την πλήρη εξήγησή του και γ) ότι η υποκειμενική αντίληψη της αίσθησης του «εαυτού» μας πηγάζει από την αλληλεπίδραση και αλληλεπίδραση του ατόμου με άλλα άτομα μέλη του κοινωνικού συστήματος.

Ας δούμε, όμως, πολύ συνοπτικά τις ιδέες πρώτα του κοινωνιολόγου καθηγητή Charles H.Cooley. Ο Cooley είδε τις έννοιες του «προσώπου» και της «κοινωνίας» σαν αναπόσπαστες η μία από την άλλη και δήλωσε σε σχετική εργασία του ότι «... το μεμονωμένο άτομο ή πρόσωπο αποτελεί μια αφηρημένη έννοια άγνωστη εμπειρικά και το ίδιο συμβαίνει και με την κοινωνία εφόσον την θεωρούμε χωριστά από τα άτομα που την αποτελούν...». Με άλλα λόγια η έννοια του προσώπου δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο πραγματική από την έννοια της κοινωνίας, και οι έννοιες

«πρόσωπο» και «χαρακτήρας» είναι αφηρημένες έννοιες όπως οι έννοιες της «κοινωνίας» και της «ομάδας» ακριβώς επειδή δεν δηλώνουν κάποια φυσική υπόσταση.

Στο θεωρητικό του υπόδειγμα, που αποκάλεσε «αντικατοπτριζόμενο εαυτό» (The looking glass self) ο Cooley διαμόρφωσε την υπόθεση ότι το άτομο διαμορφώνει μια υποκειμενική αίσθηση τού εαυτού του και επιδειχνει συμπεριφορά ή αντλεί υποκειμενικά συναισθήματα ακολουθώντας συνειδητά ή υποσυνείδητα μια προοδευτική εξέλιξη τριών σταδίων όπου:

α) το άτομο «φαντάζεται» ή υποθέτει πως το βλέπουν οι άλλοι, στη συνέχεια το άτομο,

β) φαντάζεται πως οι άλλοι κρίνουν αυτά που βλέπουν σ' αυτό και,

γ) δημιουργεί θετικά ή αρνητικά συναισθήματα σαν αποτέλεσμα των διαδικασιών (α) και (β).

Βέβαια στο πρότυπο του Cooley δεν δίνεται αρκετή σημασία σε σημαντικούς παράγοντες (όπως πχ. ότι οι έφηβοι, και τα νεαρά στην ηλικία άτομα είναι, σίγουρα, περισσότερο επιρρεπείς προς τις παραπάνω διαδικασίες απ' ότι είναι τα περισσότερα ώριμα στην ηλικία άτομα) και δεν προσβλέπει το πρότυπο την πιθανότητα ένα άτομο που διαθέτει ώριμη προσωπικότητα να βρίσκεται στη θέση να «κρίνει» την ώρα που «κρίνεται» και να αποφεύγει έτσι την δημιουργία και άντληση αρνητικών συναισθημάτων αλλά και την ανώριμη και εφήμερη ικανοποίηση που προκαλούν οι κάθε είδους κολακείες των τρίτων προσώπων.

Ο κοινωνιολόγος καθηγητής George H. Mead συνέβαλε με πολύ επιτυχία στην ανάπτυξη της ιδέας της «συμβολικής επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης ή αλληλεπίδρασης» επισημαίνοντας το γεγονός ότι σε αντίθεση με άλλα όντα του ζωικού βασιλείου ο άνθρωπος διαθέτει ικανότητες «γλωσσικής επικοινωνίας». Με τη χρήση της γλώσσας οι άνθρωποι μπορούν να επικοινωνήσουν με ομοειδείς τους από μικρή ηλικία και έτσι είναι δυνατή, και στο συμβολικό επίπεδο η διαδικασία της κοινωνικοποίησης όπως και η συμμετοχή σε περίπλοκες και σύνθετες ψυχοκοινωνικές καταστάσεις.

Όπως και ο Cooley έτσι και ο Mead παρατήρησε ότι τα παιδιά μιμούνται τους μεγάλους και πειραματίζονται «παίζοντας» διάφορους ρόλους προσώπων από το

περιβάλλον τους. Καθώς προσποιοούνται ότι είναι «μπαμπάς» ή «μαμά» ή «δάσκαλος» ή και «γιατρός» τα παιδιά μαθαίνουν να ανταποκρίνονται στα πρόσωπα και τα δεδομένα του περιβάλλοντός τους και, με την πρόοδο του χρόνου, αντλούν συναισθήματα και δημιουργούν τρόπους σκέψης που σχετίζονται με τα πρόσωπα τους ρόλους των οποίων τα παιδιά υποδύονται.

Τα παιχνίδια με την ανάληψη και τη διαδραμάτιση ρόλων προσώπων από το περιβάλλον τους ξεκινούν από συγκεκριμένους ρόλους (όπως αναφέρονται πιο πάνω) και συνεχίζουν με το ρόλο του αποκαλούμενου «γενικοποιημένου άλλου». Κατά τον τρόπο αυτό, σύμφωνα με τη θεωρία του Mead τα παιδιά αναπτύσσουν την έννοια της κοινωνικής συνείδησης και εξωτερικεύουν τους κανόνες συμπεριφοράς της ομάδας (ή της υποκοουλτούρας) στην οποία ανήκει η οικογένειά τους και μέσα από την οποία αντλούνται οι διαδικασίες της κοινωνικοποίησής τους.

Αυτήν την έννοια της «συνείδησης» που αναφέρεται στην εσωτερίκευση των κοινωνικών κανονισμών συμπεριφοράς ο Mead την χαρακτήρισε σαν αντιπροσωπευτική του στοιχείου εκείνου του «εαυτού» του ατόμου το οποίο αποκάλυψε «εμέ» (στα Αγγλικά «me»). Αυτό το στοιχείο αντιστοιχεί στο υποσύστημα της προσωπικότητας που ο πατέρας της ψυχανάλυσης Freud όρισε ως το «Superego».

Συγκεκριμένα το «me» αναφέρεται σε εκείνο το στοιχείο του εαυτού μας το οποίο αποτελεί απόληξη μιας επιτυχημένης ολοκλήρωσης της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Πέρα, όμως από αυτό ο Mead αναφέρει και ένα άλλο στοιχείο της δισυπόστατης έννοιας του εαυτού του ανθρώπου, δηλαδή το «εγώ» (ή στα Αγγλικά «I») το οποίο χαρακτηρίζεται από αυθορμητισμό, δημιουργικότητα και τάσεις πρωτοβουλίας στη συμπεριφορά του ατόμου. Καθώς το κάθε άτομο επιδειχνει στοιχεία της συμπεριφοράς του διαφαίνεται ότι με «me» έχει υποταχθεί στις κουλτουριστικές και άλλες απαιτήσεις του κοινωνικού συστήματος ενώ το «I» διατηρεί το «εγωκεντρικό» ενδιαφέρον του ατόμου αντιπασσόμενο, συχνά, στις απαιτήσεις του κοινωνικού συστήματος αλλά οπωσδήποτε υπόκειται και σε έλεγχο από το κοινωνικοποιημένο «me» ή αλλιώς η συμπεριφορά του ατόμου θα γινότανε είτε τελείως «απρόσωπη» και «άβουλη» είτε εντελώς ασυνεπής, σπασμωδική και αντικοινωνική .

Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, χωρίς να βρίσκεται σε δραματική διάσταση με την πραγματικότητα, ότι το «me» διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στις πρωτόγονες και δομολειτουργικά πιο «απλές» κοινωνίες στις οποίες η έμφαση βρισκόταν στην συμμόρφωση με τα δεδομένα και τις συνθήκες του κοινωνικού συστήματος και με την διατήρηση του Status Quo της συλλογικής συμβίωσης παρά την ατομική πρωτοβουλία, τον αυθορμητισμό και την καινοτομία. Μέσα, όμως, στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας το υποσύστημα του «I» ίσως να αποτελεί το προεξέχον στοιχείο του εαυτού μας στα αστικοβιομηχανικά πλέγματα στα οποία η αίσθηση της «απόλυτης προσωπικής ανεξαρτησίας» αγγίζει δυναμικά τα όρια και της καθολικής αλλοτρίωσης του ατόμου από την ανθρώπινη ομάδα.

Ο δημιουργός της θεωρίας της ψυχανάλυσης Sigmund Freud θεώρησε την έννοια του «εαυτού» ως αποτελούμενη από τρία συγκεκριμένα υποσυστήματα, δηλαδή το «Id» το «Superego» και το «Ego». Σε μια συνοπτική θεώρηση θα μπορούσαμε να πούμε ότι το «Id» αποτελεί το υποσύστημα το οποίο είναι παρόν κατά τη στιγμή της γέννησης μας και αντιπροσωπεύει «το σύνολο των ζωδών, τυφλών και εγωκεντρικών αναγκών και επιθυμιών» του ατόμου. Το «Id» ποτέ δεν κοινωνικοποιείται απόλυτα και λειτουργεί σύμφωνα με την «Αρχή» ή τον «Νόμο της ικανοποίησης». Η συλλογική κοινωνική ζωή των ανθρώπων έχει επιτύχει μόνο τον περιορισμό και τον μερικό έλεγχο του δυναμικού «Id» όχι, και την απόλυτη εξάλειψή του. Τον έλεγχο και τους περιορισμούς στην έκφραση του «Id» τους ασκεί το δεύτερο υποσύστημα της προσωπικότητάς μας που αποκαλείται «Superego» και αποτελεί απόρροια αλλά και απόληξη της επιτυχίας των διαδικασιών της κοινωνικοποίησης του ατόμου στο κοινωνικό σύστημα. Το «Superego» μεταφραζόμενο στα ελληνικά δεν σημαίνει ότι έχει κανείς «υπέρμετρο ή «υπερβολικά μεγάλο ΕΓΩ» αλλά σημαίνει ότι το άτομο έχει αποκτήσει «κοινωνική συνείδηση» καθώς ενστερνίζεται τα επιβαλλόμενα σε αυτό απαγορευτικά για την επίδειξη συμπεριφοράς. Το τρίτο υποσύστημα ο Freud το αποκάλεσε «Ego» και το όρισε ως το υποσύστημα που προσανατολίζεται προς την κοινωνική πραγματικότητα και διαδραματίζει το ρόλο του «διαιτητή» ανάμεσα στις αντίθετες λειτουργίες και επιδιώξεις ενός εγωκεντρικού «Id» και ενός απαγορευτικού και αλτρομιστικού «Superego». Το «Ego» μπορεί να ταυτιστεί με την υποκειμενική

αίσθηση της προσωπικής ταυτότητας του ατόμου και λειτουργεί με βάση την Αρχή ή το Νόμο της πραγματικότητας (Realitaets Prinzip - Reality Principle).

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι η οικογένεια, η παρέα ή η κλίκα ως πρωτογενείς ομάδες διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στην επιτυχή ολοκλήρωση της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης του ατόμου. Είναι μάλιστα, πιθανό η παρέα ή η κλίκα να υποκαταστήσουν σε σημασία και επίδραση την οικογένεια σε περιπτώσεις όπου αυτή δεν προσφέρεται ως το υγιές ή αποτελεσματικό φυτώριο της ανθρώπινης φύσης. Παιδιά που προέρχονται από τις αποκαλούμενες «διαλυμένες» οικογένειες είναι περισσότερο εύκολο να ακολουθήσουν τις εντολές και παροτρύνσεις των μελών της παρέας, της κλίκας και της σπείρας όπως και από εκείνες των χωρισμένων γονέων ή των γονέων που δεν επικοινωνούν σωστά μεταξύ τους. Σημαντικότατο επίσης ρόλο στην διαδικασία της κοινωνικοποίησης διαδραματίζουν και οι θεσμοί της Οικογένειας και της Παιδείας.

Το Αστικοβιομηχανικό Πλέγμα

Για τον μέσο άνθρωπο που ζει στον 20ο αιώνα ο όρος αστικοβιομηχανική κοινωνία αποτελεί στοιχείο του καθημερινού του λεξιλογίου όπως συμβαίνει, επίσης με τους όρους «καταναλωτική κοινωνία» ή κοινωνία της μαζικής παραγωγής, ή των μέσων μαζικής επικοινωνίας κ.ο.κ. Αλλά η ορολογία αυτή η οποία περιγράφει πολύ παραστατικά την δεδομένη κοινωνική οργάνωση των σύγχρονων κοινωνικών συστημάτων ενέχει και την έμμεση παραδοχή ότι η αστικοβιομηχανική κοινωνία αποτελεί ειδικό γνώρισμα των κοινωνιών του πλανήτη μας καθώς βρισκόμαστε στον 21ο αιώνα. Αυτό, όμως, δεν ευσταθή ιστορικά ακριβώς επειδή η παρούσα μορφή των κοινωνικών συστημάτων, το αστικοβιομηχανικό πλέγμα, είναι παράγωγο διεργασιών που συντελέστηκαν στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα.

Η βιομηχανική επανάσταση ακολούθησε, σύμφωνα με το πρότυπο του G. FRIEDMANN, τρία αρκετά συγκεκριμένα στάδια εξέλιξης. Το πρώτο στάδιο συμπίπτει με την εισαγωγή της ατμομηχανής του WATT στην Αγγλία και με την εφαρμογή των αρχών της δυναμικής του ατμού και της ατμομηχανής για την κίνηση ποταμόπλοιων στα μεγάλα και φαρδιά ποτάμια της Β. Αμερικής από τον FULTON. Αλλά η κύρια

εποχή της εμφάνισης της βιομηχανικής επανάστασης φέρεται συνδεδεμένη με τις επαναστατικές εξελίξεις και τις εφευρέσεις στις επιστήμες της Φυσικής και της Χημείας και την ανακάλυψη νέων πηγών ενέργειας και μηχανών «εσωτερικής καύσης.» Το πρώτο στάδιο της βιομηχανικής εποχής συμπίπτει με την επιτάχυνση των ρυθμών κοινωνικής αλλαγής στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες και αποτέλεσε κυρίαρχο θέμα στο έργο του KARL MARX και των άλλων κοινωνικών φιλοσόφων, οικονομολόγων και λοιπών κοινωνικών επιστημόνων.

Το δεύτερο στάδιο της βιομηχανικής επανάστασης συμπίπτει με την δημιουργία, εισαγωγή και εφαρμογή μεθόδων «μαζικής παραγωγής» αγαθών και την αποκαλούμενη βιομηχανική λογοκρατία ή με την λογική που αποβλέπει στην ορθολογιστική και πιο ολοκληρωμένη χρήση ανθρώπινου δυναμικού και φυσικών πόρων, που διέπεται από το πνεύμα της τεχνολογίας και χαρακτηρίζεται από την επιστήμη της διοικητικής. Είμαστε της γνώμης ότι η περίοδος αυτή συμπίπτει με την παρουσίαση και εφαρμογή των ιδεών του TAYLOR (το κίνημα χαρακτηρίζεται ως TAYLORISM) και των εφευρέσεων της γραμμής συναρμολόγησης για μαζική παραγωγή (ASSEMBLY LINE FOR MASS PRODUCTION) του HENRY FORD.

Το τρίτο στάδιο της βιομηχανικής επανάστασης άρχισε με την επιτυχή διάσπαση του ατόμου και την ανακάλυψη και τιθάσευση ανυπολόγιστης ζωτικότητας πηγών ενέργειας (της πυρηνικής ενέργειας) καθώς και με την διατύπωση και εφαρμογή των αρχών της «Κυβερνητικής» (NUCLEAR ENERGY & CYBERNETICS.). Χαρακτηριστικό ιδίωμα αυτής της τρίτης περιόδου της βιομηχανικής επανάστασης αποτελεί η δημιουργία και εισαγωγή σε επίπεδα μαζικής κατανάλωσης ηλεκτρονικών υπολογιστών, μηχανών ελέγχου άλλων μηχανών, ρομπότ παραγωγής και, γενικότερα, των «μικροσίπ σιλικόνης» δηλ. των μικροκυκλωμάτων που δίνουν τρομερά εντυπωσιακές δυνατότητες στα μέσα μαζικής επικοινωνίας όπως και στα μέσα παραγωγής και διάθεσης αγαθών, υπηρεσιών, πληροφοριών, ιδεών, εικόνων - ήχου.

Ήδη βρισκόμαστε στην αποκαλούμενη μετά - βιομηχανική εποχή αλλά είναι χρήσιμο να κάνουμε ορισμένα, έστω επιγραμματικά, σχόλια. Η βιομηχανική επανάσταση από την αρχική της φάση δεν είχε σαν μοναδικό αποτέλεσμα τις αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής με την εισαγωγή μηχανών και νέας τεχνολογίας. Διαδραμάτισε ταυτόχρονα και το ρόλο θεμελιακού παράγοντα ραγδαίας κοινωνικής

αλλαγής των κοινωνιών της Ευρώπης και της Β. Αμερικής. Τα μέχρι την εποχή εκείνη παραδοσιακά κοινωνικά συστήματα της Δύσης μετουσιώθηκαν από στατικά σε δυναμικά. Σήμερα είναι ευρύτατα αποδεκτή η θέση ότι η βιομηχανική τεχνολογία είναι στενά συνυφασμένη με την κοινωνική εξέλιξη και επιφέρει αλλαγές και, συχνά, αλλοιώσεις στην υφή των ανθρώπινων σχέσεων και των θεσμών και δομών που κυριαρχούσαν σε ένα κοινωνικό σύστημα πριν την εκβιομηχάνισή του.

Δεν είναι υπερβολή να δηλωθεί ότι η απαρχή της βιομηχανικής επανάστασης αποτέλεσε και την απαρχή «επαναστατικών κοινωνικών αλλαγών» των θεμελιακών υποδομών και της όλης δομής - σχήματος των κοινωνιών Ευρώπης και Αμερικής. Σίγουρα η χαρακτηριστική αστικοβιομηχανική σύνθεση των σύγχρονων κοινωνιών του 20ου αιώνα πηγάζει ιστορικά και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα δεδομένα της βιομηχανικής επανάστασης του 19ου αιώνα.

Από τα ιστορικά δεδομένα συνάγεται ότι τα σύγχρονα μεγάλα αστικά κέντρα, οι μεγαλουπόλεις, δημιουργήθηκαν σε τοποθεσίες στις οποίες η τοπογραφία και οι γεωπολιτικές διαστάσεις και τα δεδομένα διαδραμάτισαν σοβαρό ρόλο. Όπως γνωρίζουμε οι πόλεις από αρχαιότατους χρόνους απετέλεσαν κόμβους συγκοινωνιών, κέντρα εμπορίου, πολιτιστικής ανάπτυξης και επιστημονικών δραστηριοτήτων. Οι πρώτες πόλεις της αρχαιότητας δημιουργήθηκαν εκεί στην εύφορη κοιλάδα του Τίγρη και του Ευφράτη και ακολούθησε η δημιουργία άλλων μεγάλων αστικών κέντρων στις ακτές της Μεσογείου. Τα μεγάλα Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα ακολούθησαν και αυτά την πορεία της δημιουργίας ενός πυρήνα - κόμβου συγκοινωνιών και γιγαντώθηκαν ως πόλοι έλξης πληθυσμιακών συνόλων μέσα από εμπορικές, πολιτιστικές και επιστημονικές δραστηριότητες.

Η βιομηχανική επανάσταση έδωσε νέα ζωτικότητα και υπαρξιακή σημασία σε πολλά αστικά κέντρα ενώ παράλληλα δημιούργησε και τις προϋποθέσεις για την εγκατάσταση νέων πληθυσμιακών συνόλων που βρισκόντουσαν σε σχέση άμεσης ή έμμεσης εξάρτησης με τις μεγάλες και μικρές μονάδες και συγκροτήματα βιομηχανικής παραγωγής. Έτσι στον ευρωπαϊκό και βόρειο - αμερικανικό χώρο παρατηρήθηκε από τον περασμένο αιώνα και μέχρι σήμερα η δημιουργία μεγάλων αστικοβιομηχανικών κέντρων από τα οποία άλλα είχαν κιόλας ιστορικό παρελθόν ως μεγάλα αστικά κέντρα άλλα, όμως, δημιουργήθηκαν από πυρήνες ασήμαντων κωμοπόλεων και χωριών.

Ήδη στο βορειοανατολικό τμήμα των ΗΠΑ, στην Αγγλία και τις κεντρικό - βόρειο - δυτικές περιοχές της Ευρώπης όπως και στην Ιαπωνία παρατηρείται η δημιουργία τεράστιων αστικοβιομηχανικών πλεγμάτων τα οποία αποτελούν την ένωση πολλών μεγάλων αστικοβιομηχανικών κέντρων. Το αστικοβιομηχανικό αυτό πλέγμα, το οποίο αποκαλείται «Μεγαλόπολη» παρουσιάζει ιδιομορφίες κοινωνικό - οικονομικού και ψυχοπολιτικού προβληματισμού και θεωρείται όχι μόνο ως μια εντυπωσιακή πρόκληση για την ευρηματικότητα κοινωνιολόγων και άλλων επιστημόνων για την επίλυση συναφών προβλημάτων αλλά και ως προάγγελος της γεωπολιτικής οντότητας και φυσιογνωμίας καθώς και της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης του μέλλοντος.

Βιομηχανία και Κοινωνική Έρευνα

Είναι αλήθεια ότι στην αρχική τους φάση εξέλιξης τα φαινόμενα της βιομηχανικής επανάστασης αποτέλεσαν το αντικείμενο του ενδιαφέροντος των «κοινωνικών οικονομολόγων» και από μια άποψη της σύγχρονης κοινωνικής έρευνας στο χώρο της βιομηχανίας υπήρξαν τα έργα των SMITH και URE του MARX και του ENGELS όπως και του PROUDHON. Αδιαμφισβήτητο ήταν το ενδιαφέρον των παραπάνω για τα θέματα των σχέσεων «ανθρώπων - μηχανών» όπως αδιαμφισβήτητη ήταν και η δριμύτατη κριτική, ιδιαίτερα των MARX & ENGELS, για τις ανεπιθύμητες καταστάσεις τις οποίες σώρευσε σε άτομα και ομάδες των εργαζομένων τάξεων η βιομηχανική επανάσταση και η ριζική αλλαγή των μεθόδων παραγωγής και διάθεσης αγαθών και υπηρεσιών. Ξεκινώντας από μια ακατανίκητη επιθυμία αποκατάστασης κοινωνικής δικαιοσύνης δυο άλλοι συγγραφείς της εποχής μελέτησαν την κατάσταση των εργατών στα βιομηχανικά κέντρα του Λονδίνου και του Γιορκ και άσκησαν δριμύτατη κριτική. Με την εξαίρεση των εργασιών του DURKHEIM (διαίρεση της εργασίας) η νεαρή τότε επιστήμη της κοινωνιολογίας δεν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια σπουδής, ανάλυσης και αξιολόγησης των φαινομένων της βιομηχανικής επανάστασης και έτσι, προβάλλει ως αιτιολογημένο το ιστορικό δεδομένο ότι η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνιολογία έχει τις ρίζες της στις ερευνητικές

δραστηριότητες και τους θεωρητικούς στοχασμούς οικονομολόγων, κοινωνικών μεταρρυθμιστών και ψυχολόγων.

Μια σημαντική ώθηση για την συστηματική επιστημονική σπουδή των φαινομένων της βιομηχανικής επανάστασης και του αστικοβιομηχανικού πλέγματος ήρθε από τις εργασίες του βρετανικού "INDUSTRIAL HEALTH RESEARCH BOARD" και του αμερικανικού "HARVARD UNIVERSITY FATIGUE LABORATORY". Από τους κόλπους των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων ξεπήδησαν το ζεύγος SIDNEY και BEATRICE WEBB όπως και ο RICHARD H. TAWNEY τα έργα και οι συστάσεις των οποίων αποτέλεσαν την υποδομή του νομικού πλαισίου αναφοράς που χρησιμοποιήθηκε για την καθολική ασφάλιση των βιομηχανικών εργατών στην Μεγάλη Βρετανία (SOCIAL INSURANCE ACT) το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο σε πολλές άλλες χώρες. Εξάλλου η εργασία του Βέλγου CANON CARDJIN έθεσε τα θεμέλια της εφαρμοσμένης κοινωνιολογικής και κοινωνικό - ανθρωπολογικής σπουδής και ανάλυσης της βιομηχανικής κοινωνίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για εκείνους που ασχολούνται με θέματα γνωσιολογίας όπως και με την κοινωνιολογία της γνώσης το γεγονός ότι η βιομηχανική κοινωνιολογία, μολοντί αποτελεί «ειδικό κλάδο» και εξειδικευμένο τομέα της όλης επιστήμης της Κοινωνιολογίας ξεπέρασε τις αρχικές της δυσκολίες και αναπτύχθηκε στη συνέχεια με πολύ ταχύτερο ρυθμό τόσο ως θεωρητικό όσο και ως εφαρμοσμένο γνωστικό αντικείμενο απ' ότι η ίδια η Κοινωνιολογία. Αυτό το γεγονός επισημαίνει και ο Γερμανός κοινωνιολόγος RALPH DAHRENDORF στην μονογραφία του με τίτλο "INDUSTRIE & BETRIEBSSOZIOLOGIE."

Μολοντί η παραπέρα έρευνα απέδειξε ότι οι θεωρητικές του θέσεις δεν μπορούσαν να επιβεβαιωθούν ικανοποιητικά από την πραγματικότητα η επίδραση που άσκησε η εργασία του μηχανικού TAYLOR ήταν για αρκετά χρόνια τόσο σοβαρή ώστε, κοιτάζοντας προς τα πίσω να μπορεί να μιλήσει κανείς για ένα ολόκληρο "κίνημα Ταιηλορισμού-TAYLORISMOS." Η θεμελιακή τοποθέτηση του TAYLOR αποσκοπούσε στην βελτίωση των συνθηκών και μεθόδων εργασίας των βιομηχανικών εργατών μέσα από την οποία θα προέκυπταν και πολύ σημαντικά οφέλη για τους βιομηχάνους και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων.

Δριμύτατη κριτική κατά της τακτικής «της εκμετάλλευσης των εργατών από τους παντοδύναμους εργοδότες» άσκησε στα έργα του ο Αμερικανός κοινωνιολόγος και κοινωνικός μεταρρυθμιστής THORSTEIN VEBLEN. Αλλά καθώς πολύ εύστοχα παρατηρεί ο καθηγητής HOFSTADTER η παντοδυναμία των Αμερικανών «καπιταλιστών» βιομηχάνων και επιχειρηματιών είχε ένα σημαντικό «ιδεολογικό συμπαραστάτη» της στις κοινωνιολογικές θέσεις του SPENCER και στην επικρατούσα κοινωνική φιλοσοφία και ηθική του «Κοινωνικού Δαρβινισμού» και της «αρχής της επιβίωσης του ισχυρότερου» μέσα στην «ζούγκλα του κοινωνικού συστήματος». Δρώντας με άνετο το κάλυμμα της σχετικής εργατικής νομοθεσίας και δραστηριοποιούμενη μέσα στο αντιεργατικό πνεύμα του κοινωνικού δαρβινισμού η ειδικότητα της βιομηχανικής κοινωνιολογίας όπως και γενικότερα η Κοινωνιολογία δεν κατόρθωσαν να ασκήσουν σημαντική κριτική πάνω στις κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις που επικρατούσαν στο Αμερικανικό σύστημα. Ο T. VEBLEN πλήρωσε την κριτική του με επαγγελματικές διώξεις και αργότερα, άλλοι κοινωνιολόγοι ερευνητές όπως οι ROBERT και HELEN LYND κατηγορήθηκαν ως «μαρξιστές».

Οι LYND σπουδάζοντας την κοινωνική δομή της πόλης MIDDLETOWN χρησιμοποίησαν κατά κύριο λόγο την μέθοδο της «συμμετοχής παρατήρησης» καθώς έζησαν για ικανό χρονικό διάστημα στην πόλη, έκαναν πολλές και σε βάθος συνεντεύξεις με πολλούς κατοίκους της πόλης, μελέτησαν και αξιολόγησαν τα λεξιάρχη και άλλα στοιχεία της «ιστορίας της πόλης» κ.ο.κ. Όπως και οι ίδιοι οι ερευνητές είχαν δηλώσει πρόθεσή τους ήταν να χρησιμοποιήσουν το MIDDLETOWN ως μικροσύστημα και με βάση την «μαρξιστική θεωρία» να αξιολογήσουν τις επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης μιας μικρής γεωργικής περιοχής.

Σε αντίθεση με τους LYND οι οποίοι προσπάθησαν να δούνε καθολικά τα φαινόμενα της αστικοβιομηχάνισης και τις ποικίλες διαστάσεις τους ένας άλλος ερευνητής και οι συνεργάτες του στην περιοχή του Σικάγο προβληματίζονταν με την σπουδή και αξιολόγηση συγκεκριμένων προβλημάτων που υπάρχουν μέσα σε μία συγκεκριμένη βιομηχανική μονάδα. Αυτό το ερευνητικό έργο του ELTON MAYO και των συνεργατών του αποτέλεσε το υπόβαθρο πάνω στο οποίο δομήθηκε η σύγχρονη ειδικότητα της βιομηχανικής κοινωνιολογίας (όπως και η αντίστοιχη της βιομηχανικής

ψυχολογίας και γενικότερα, ο κλάδος των ανθρώπινων σχέσεων σε επιχειρήσεις και οργανισμούς - HUMAN RELATIONS.)

Δημιουργώντας συνθήκες «ελεγχόμενου εργαστηριακού πειράματος» οι ερευνητές μελέτησαν τις επιδράσεις συγκεκριμένων μεταβλητών του περιβάλλοντος (ένταση και τύπος φωτισμού, ευχάριστη ατμόσφαιρα, ανέσεις κοκ) όπως και μεταβλητών οικονομικής φύσης και εργασιακών σχέσεων (αυξομειώσεις ωριαίας αμοιβής, παροχή πριμ, παροχή διαλειμμάτων για καφέ ή τσιγάρο κοκ) και τις πιθανές σχέσεις του με την παραγωγικότητα των εργαζομένων στην συγκεκριμένη επιχείρηση. Από τις σπουδές αυτές που ενώ ξεκίνησαν ως προσπάθειες περιορισμένου χώρου εξελίχθηκαν σε μακροχρόνιες ερευνητικές δραστηριότητες με τον γενικό τίτλο «HAWTHORNE STUDIES» προέκυψε ότι πολύ σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εργασιακή ομάδα (ή η κλίκα) στην οποία ανήκει ένας εργαζόμενος από ότι διαδραματίζουν άλλες μεταβλητές όπως ο φωτισμός ή ο εξαερισμός του εργασιακού χώρου. Με άλλα λόγια στις μελέτες που έγιναν στο εργοστάσιο HAWTHORNE PLANT της εταιρείας WESTERN ELECTRIC COMPANY προέκυψε το εντυπωσιακό εύρημα ότι ίσως το κατεξοχήν κριτήριο για την παραγωγικότητα ενός εργαζόμενου είναι ίσως η εξάρτησή του από την «κλίκα» ή την «εργασιακή ομάδα» του και όχι θέματα όπως η αμοιβή ή περιβαλλοντολογικές συνθήκες. Από τις μελέτες αυτές προέκυψε και ο όρος «HAWTHORNE EFFECT» που, συνοπτικά αναφέρεται στο γεγονός ότι στη διαδικασία έρευνας ενός φαινομένου μπορεί να προκύψουν σημαντικές γνώσεις και ευρήματα που δεν είχαν προβλεφθεί από τις «υποθέσεις» των ερευνητών.

Βιομηχανική Κοινωνιολογία

Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω στις τελευταίες δεκαετίες τόσο οι θεωρητικές τοποθετήσεις και οι στοχασμοί όσο και τα εμπειρικά έργα και έρευνες που επικεντρώνονται στο ειδικό γνωστικό αντικείμενο της «βιομηχανικής κοινωνιολογίας» έχουν απολήξει στην δημιουργία πλουσιότατης βιβλιογραφίας. Τα αποθέματα των γνώσεων μας στον ειδικό αυτό τομέα της επιστήμης της Κοινωνιολογίας, με βάση τα κριτήρια της αναλυτικοσυνθετικής διαδικασίας θα μπορούσαν να διαχωριστούν σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Έτσι εντοπίζονται θεωρητικά έργα και έρευνες που ξεκινούν από

την υπόθεση ότι η βιομηχανία αποτελεί ένα συγκεκριμένο κοινωνιολογικό μικροσύστημα (MICROSOCIOLOGICAL APPROACH) και άλλες θεωρητικές τοποθετήσεις και εφαρμοσμένες έρευνες οι οποίες αποδέχονται το καθολικό φαινόμενο της αλληλεπίδρασης κοινωνικού συστήματος και βιομηχανίας (MICROSOCIOLOGICAL APPROACH). Οι δυο αυτές επισκοπήσεις μπορεί να διαφοροποιηθούν και στον άξονα της απαγωγικής - επαγωγικής λογικό - αναλυτικής διαδικασίας. Μερικές από τις ερευνητικές εργασίες της βιομηχανικής κοινωνιολογίας αναφέρονται στην κοινωνική διάρθρωση που εντοπίζεται σε μια συγκεκριμένη βιομηχανία ή ένα βιομηχανικό συγκρότημα, ενώ άλλες εξετάζουν τις επιπτώσεις που έχει η δημιουργία ενός βιομηχανικού συστήματος πάνω στις δομές και τους θεσμούς καθώς και τις ανθρώπινες σχέσεις του κοινωνικού συστήματος στο οποίο εγκαταστάθηκε η βιομηχανία.

Από τα παραπάνω προκύπτει και η διαφοροποίηση που παρατηρείται στους ορισμούς του γνωστικού τομέα της βιομηχανικής κοινωνιολογίας που δίνεται από διάφορους κοινωνιολόγους. Μερικοί από αυτούς τους ορισμούς ακολουθούν. Έτσι έχουμε την άποψη ότι «βιομηχανική κοινωνιολογία είναι η σπουδή ομάδων εργασίας καθώς και εργασιακών σχέσεων που αναπτύσσονται καθώς τα εργαζόμενα άτομα αναπτύσσουν προδιαγραμμαμένους ρόλους μέσα στις ομάδες εργασίας, αλλά και προτύπων και σχημάτων κοινωνικής οργάνωσης της βιομηχανικής κοινωνίας». Μια άλλη άποψη θέλει την βιομηχανική κοινωνιολογία ως «μια προσπάθεια συστηματικής ανάλυσης του βιομηχανικού συγκροτήματος ως κοινωνικού οργανισμού και ταυτόχρονα μιας συστηματικής ανάλυσης και αξιολόγησης του τρόπου ζωής των ατόμων» και τελικά ένας άλλος ορισμός θέλει την βιομηχανική κοινωνιολογία ως «την συστηματική σπουδή των σχέσεων που αντλούνται από τα εργασιακά δεδομένα και των κοινωνικών παραγόντων που επηρεάζουν αυτές τις σχέσεις ή την εξέταση της συμπεριφοράς ατόμων και ομάδων που λειτουργούν μέσα στις βιομηχανικές κοινωνίες και ασχολούνται με τις διαδικασίες παραγωγής, διακίνησης και διάθεσης βιομηχανικών αγαθών και υπηρεσιών».

Ο σύγχρονος θεωρητικός και εμπειρικός προβληματισμός όσων ασχολούνται με την ειδικότητα της βιομηχανικής κοινωνιολογίας επικεντρώνεται σε θέματα όπως η επίδραση οικονομικών παραγόντων και δραστηριότητας στις κοινωνικές σχέσεις

ατόμων και αντίστροφα η επίδραση κοινωνιολογικών μεταβλητών σε ειδικές και γενικές οικονομικές ή επιχειρηματικές δραστηριότητες. Πολύ πιο συγκεκριμένα τίθενται συχνά ερωτήματα του τύπου, πως και με ποιο τρόπο ή τρόπους μπορεί η κοινωνική ομάδα να επηρεάσει την παραγωγικότητα των βιομηχανικών εργατών – μελών της; Ποιες αλλαγές στις μεθόδους και τους στρατηγικούς τρόπους διοίκησης μπορεί να επιφέρουν αλλαγές στις διαπροσωπικές σχέσεις ατόμων και στις έσω-ομαδικές σχέσεις, καθώς και στις σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες; Ποιανού είδους ή τύπου κοινωνική οργάνωση χαρακτηρίζει μια συγκεκριμένη βιομηχανία ή ένα βιομηχανικό συγκρότημα και γιατί ή ποιες είναι οι θετικές και αρνητικές επιπτώσεις;

Αναμφίβολα ο τομέας, το γνωστικό εξειδικευμένο αντικείμενο της βιομηχανικής κοινωνιολογίας παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για όσους θα ασχοληθούν όχι μόνο άμεσα αλλά και έμμεσα με βιομηχανίες και βιομηχανική συγκροτήματα.

Αστική Κοινωνιολογία

Είναι αλήθεια ότι τα μεγάλα αστικά κέντρα όπου συμβιώνουν εντυπωσιακοί αριθμοί ανθρώπων, όπως και τα κοινωνικά συστήματα με μεγάλα πληθυσμιακά σύνολα δεν αποτελούν καθαρά και αποκλειστικά φαινόμενα του 20ου αιώνα ακριβώς επειδή και στην αρχαιότητα κρατώντας πάντοτε μια αναλογία στα μεγέθη του συνολικού πληθυσμού υπήρξαν «μεγάλες πόλεις» και πολυάνθρωπες κοινωνίες. Και όμως, τόσο η «Μεγαλόπολη» όσο και η αποκαλούμενη «μαζική κοινωνία» ή “MASS SOCIETY” αποτελούν κοινωνιολογικές οικολογικές καταστάσεις που δημιουργήθηκαν στο πρόσφατο παρελθόν της ανθρωπότητας. Μέχρι τις παραμονές της δημιουργίας των σύγχρονων αστικοβιομηχανικών πλεγμάτων οικογένειες και μικρές κοινωνικές ομάδες συμβίωναν σε μικρούς οικολογικούς οικισμούς και κοινότητες έστω και αν μια ολάκερη σειρά από τέτοιες κοινότητες στο σύνολό της απέληγε να είναι ένα μεγάλο αστικό κέντρο όπως η Αθήνα ή η Αλεξάνδρεια ή η Ρώμη της αρχαιότητας ή πιο πρόσφατα το Παρίσι και το Λονδίνο. Ακόμη και στην ιστορική περίοδο που αποκλήθηκε φεουδαρχική εποχή στην Ευρώπη οι μικροί οικισμοί - κοινότητες αποτελούσαν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνικής οργάνωσης αστικών κέντρων αλλά και κοινωνικών συστημάτων της Ηπείρου μας. Στα Ευρωπαϊκά έθνη το

σύνολο χωριών - κωμοπόλεων - πόλεων σε κάποιο συγκεκριμένο οικολογικό χώρο συνιστούσε μια συγκεκριμένη εθνική ενότητα στην οποία, συνήθως, «δέσποζε η εξουσία μιας βασιλικής οικογένειας» η οποία διοικούσε βοηθούμενη από μια «ελίτ ευγενών τιτλούχων» αλλά για τις μεγάλες μάζες που ανήκαν στις άτυπες μεσαίες και κατώτερες τάξεις σπάνια, και συνήθως μόνο σε περιπτώσεις πολεμικών συγκρούσεων, δημιουργούταν έντονο το συναίσθημα «της μεγάλης κοινωνίας». Η βιομηχανική επανάσταση έβαλε τέρμα στην κατάσταση αυτή. Σύμφωνα με το αναλυτικό πρότυπο του SJOBBERG οι θεμελιακές προϋποθέσεις για την δημιουργία μιας πόλης κατά την περίοδο της προβιομηχανικής εποχής ήταν τρεις και συγκεκριμένα: α) το ευνοϊκό φυσικό περιβάλλον, β) μια εξελιγμένη γεωργική η κτηνοτροφική ή άλλης μορφής τεχνολογία και γ) η αναπτυγμένη κοινωνική οργάνωση.

Η επίπονη και επίμονη ανάλυση και αξιολόγηση ιστορικών, οικονομικών, κοινωνιολογικών, πολιτικών και πολιτιστικών όπως και οικολογικών παραγόντων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα σύγχρονα αστικά κέντρα, οι μεγαλουπόλεις της υδρογείου, δημιουργήθηκαν με δυο βασικούς τρόπους και συγκεκριμένα: πρώτον, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της «αστικοποίησης» (το URBANIZATION) και δεύτερο, ως αποτέλεσμα συγκέντρωσης μεγάλων πληθυσμιακών συνόλων μέσα σε συγκεκριμένες οικολογικές ζώνες. Η δημιουργία αστικών κέντρων μέσα από τις διαδικασίες της «αστικοποίησης» φαίνεται να είναι και στενά συνυφασμένη με τις διαδικασίες της «εκβιομηχάνισης» ενός κοινωνικού συστήματος και αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των τεχνολογικά αναπτυγμένων κοινωνιών. Αντίθετα, η δημιουργία αστικών κέντρων μέσα από τις διαδικασίες της έλξης μεγάλων πληθυσμιακών συνόλων σε δεδομένες οικολογικές περιοχές και ζώνες δεν προϋποθέτει την ύπαρξη αναπτυγμένης τεχνολογίας και βιομηχανίας αλλά την αύξηση του πληθυσμού ενός αστικού κέντρου σε σύγκριση με την σταθερότητα ή μείωση του πληθυσμού αγροτικών περιοχών στο ίδιο κοινωνικό σύστημα. Η δημιουργία αστικών κέντρων με την απορρόφηση πληθυσμού από αγροτικές περιοχές χαρακτηρίζει κοινωνικά συστήματα χαμηλής τεχνολογικής ανάπτυξης.

Βέβαια ανεξάρτητα από τον τρόπο δημιουργίας τους παραμένει αναλλοίωτο το γεγονός ότι τα μεγάλα αστικά (και πιο σωστά τα μεγάλα αστικοβιομηχανικά) κέντρα αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικολογικής συμβίωσης του ανθρώπου στα

τέλη του 20ου αιώνα και επιπρόσθετα, η αστικοποίηση των πληθυσμών διαφόρων κοινωνιών τείνει να αποβεί το MODUS VIYENDI των σύγχρονων κοινωνικών συστημάτων. Παρά το γεγονός ότι η ποιότητα ζωής στα μεγάλα αστικοβιομηχανικά κέντρα είναι εντυπωσιακά χαμηλή, παρά το γεγονός ότι ο σύγχρονος κάτοικος της μεγαλούπολης υποφέρει από έντονα συναισθήματα περιορισμού των προσωπικών του ελευθεριών καθώς αυξάνονται οι δείκτες εγκληματικότητας, και παρά τα έντονα συναισθήματα μοναξιάς και αλλοτρίωσης που τον διακατέχουν εν τούτοις οι οικονομικές, πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δυνατότητες που προσφέρονται στα αστικοβιομηχανικά κέντρα συνεχίζουν να αποτελούν πόλο έλξης ατόμων και οικογενειών προς αυτά και να εντείνουν τις «αστυφιλιακές τάσεις» κατοίκων της υπαίθρου. Βέβαια υπάρχουν κάποιες τάσεις «εξόδου» από τα αδιέξοδα της ζωής στα σύγχρονα αστικοβιομηχανικά κέντρα άλλα αυτή η τάση - παρά την βοήθεια που προσφέρουν για να την ενισχύσουν πολλοί Κρατικοί Φορείς - δεν φαίνεται να αυξάνει και η εισροή νέων προσώπων προς τα αστικοβιομηχανικά κέντρα δείχνει καθαρή αύξηση αφού αφαιρεθούν οι εκροές. Από την λήξη του Β' παγκοσμίου πολέμου και μετά, όχι μόνο στις ΗΠΑ ή την Ιαπωνία ή σε χώρες της Ευρώπης, αλλά και στον ελλαδικό χώρο κανένα μεγάλο αστικοβιομηχανικό κέντρο (πχ η Αθήνα ή ο Πειραιάς ή η Θεσσαλονίκη) δεν έδειξε μείωση αλλά σαφή αύξηση του αριθμού των κατοίκων του παρά το γεγονός ότι και τα προβλήματα επιβίωσης σε αυτά τα κέντρα δείχνουν εντυπωσιακή αυξητική τάση ενώ η ποιότητα ζωής καθημερινά υποβαθμίζεται.

Τα προβλήματα των ανθρώπινων σχέσεων σε διαπροσωπικό επίπεδο ή σε επίπεδο συναλλακτικής σχέσης ατόμου ομάδας και ομάδας όπως και τα προβλήματα της κοινωνικής οργάνωσης των σύγχρονων αστικοβιομηχανικών πλεγμάτων καλείται να βοηθήσει και, ίσως, να επιλύσει η επιστήμη της Κοινωνιολογίας και το ειδικό γνωστικό αντικείμενο της «αστικής κοινωνιολογίας» όπως και εκείνο της κοινωνικής παθολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Οικονομική κρίση και προβληματικές επιχειρήσεις

Οι προβληματικές επιχειρήσεις προέκυψαν ως άμεσο αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης στις αρχές της δεκαετίας του '80. Η υπερχρέωση και χρεοκοπία επιχειρήσεων ως μαζικό φαινόμενο συνδέονται άρρηκτα με τον οικονομικό κύκλο και τις επιπτώσεις του. Είναι ένα κανονικό, περιοδικό και νομοτελειακό φαινόμενο της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Στην πορεία της καπιταλιστικής παραγωγής και αναπαραγωγής, οι οριακοί παραγωγοί, δηλαδή εκείνοι οι οποίοι εξαιτίας τεχνολογικών, παραγωγικών και οργανωτικών ελλείψεων παράγουν με κόστος υψηλότερο του μέσου κοινωνικού αποτυγχάνουν στην επίτευξη του βασικού τους σκοπού, δηλ. του κέρδους, και βγαίνουν εκτός αγοράς. Η αποτυχία αυτή παίρνει διάφορες μορφές, και μπορεί να οφείλεται εναλλακτικά ή συμπληρωματικά σε διάφορες συγκεκριμένες αιτίες. Μακροοικονομικές και μικροοικονομικές, εξωτερικές ή εσωτερικές, χρηματοοικονομικές ή τεχνολογικές κα.

Το παρόν κεφάλαιο έχει σκοπό να σκιαγραφήσει με κάθε συντομία τις αιτίες γέννησης και την εξέλιξη των προβληματικών επιχειρήσεων. Μη εντασσόμενο στην αναλυτική θεμελίωση της κύριας υπόθεσης εργασίας που θέτει η μελέτη έχει εισαγωγικό-επεξηγηματικό χαρακτήρα και δεν εξαντλεί το προβληματισμό ούτε για την οικονομική κρίση αλλά ούτε και για τις συγκεκριμένες αιτίες που συνέβαλαν στην εμφάνιση των προβληματικών επιχειρήσεων.

1.1. Η κρίση της βιομηχανίας

Από το 1973 η οικονομία της Ελλάδος, όπως και η διεθνής, εισήλθε σε μία κρισιακή πορεία, η οποία διαρκεί έως σήμερα. Η κρίση αυτή εκδήλωσε κυρίως ως μία πορεία αποβιομηχάνισης¹. Τρία είναι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της:

Πρώτον, η υστέρηση των αυξητικών ρυθμών της παραγωγικότητας σε σχέση με τις ανεπτυγμένες χώρες. Ενώ τη δεκαετία του '60 η μεγέθυνση του ΑΕΠ και της παραγωγικότητας υπερτερούσε έναντι πολλών ευρωπαϊκών χωρών, τη δεκαετία του '70 και του '80 καθηλώθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Η εξέλιξη αυτή εκφράζει στην ουσία το διαφορετικό τύπο της συσσώρευσης κεφαλαίου που ακολουθήθηκε της δύο περιπτώσεις².

Δεύτερον, η συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα, και ειδικά της μεταποίησης, στο εθνικό προϊόν, με παράλληλη αύξηση του τομέα των υπηρεσιών. Η συμμετοχή της μεταποίησης στο ΑΕΠ μειώθηκε από 20,8% το 1974 σε 19,6% το 1985. Αυτό το αποτέλεσμα οφείλεται κυρίως στους μικρότερους ή αρνητικούς ρυθμούς αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας³. Σημειώνεται έτσι μια ορισμένη αποβιομηχάνιση, η οποία συνοδεύεται από «τριτογενοποίηση» της οικονομίας. Τούτο το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό. Συναντάτε και σε άλλες χώρες.

Τρίτον, η μείωση των επενδύσεων στη βιομηχανία. Ο βιομηχανικός τομέας και οι φορείς του δεν μπόρεσαν να αντιδράσουν στην κρίση, επενδύοντας σε νέα τεχνολογία νέα προϊόντα κλπ., έτσι ώστε να αυξηθεί μακροπρόθεσμα η ανταγωνιστικότητά του και να εξασφαλισθούν δυναμικότεροι ρυθμοί ανάπτυξης. Η μείωση των επενδύσεων αποτελεί την πιο χαρακτηριστική πλευρά της κρίσης. Οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ως ποσοστό στην ακαθάριστη εθνική δαπάνη της οικονομίας έπεσαν στο 18,9% την περίοδο 1975-80 και 16,3% τα έτη 1981-85. Έναντι 22,1% την περίοδο 1964-74⁴.

Η επιβράδυνση των συνολικών επενδύσεων συνοδεύτηκε από μία αρνητική αύξηση των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα. Αυτή η εξέλιξη οφείλεται όχι μόνο στη μείωση των επενδύσεων σε κατοικίες αλλά και στην πτώση των επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου που κατά τις προηγούμενες περιόδους είχε έντονη παρουσία στην ελληνική βιομηχανία.

Παράλληλα οι επενδύσεις αναπροσανατολίζονται στις παραδοσιακές βιομηχανίες με χαμηλή ή μέση τεχνολογία, οι οποίες δέχονται ισχυρές πιέσεις από τον ανταγωνισμό των νέων βιομηχανικών χώρων. Κλάδοι όπως τα τρόφιμα, η υφαντουργία, η ένδυση, επαναυρίσκουν το ρόλο τους, καθώς οι μοντέρνοι κλάδοι που

τροφοδότησαν τη βιομηχανική ανάπτυξη τη δεκαετία του '60 (μεταλλουργία, χημεία διυλιστήρια, ηλεκτρονικό υλικό κλπ.) συρρικνώθηκαν.

Ταυτόχρονα, λόγω της σταδιακής απελευθέρωσης των εισαγωγής αφενός και της βαθμιαίας υποτίμησης της δραχμής αφετέρου, συντελέστηκε μία εσωτερική αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος. Μειώθηκε ο βαθμός καθετοποίησης των διαφόρων βιομηχανιών μεταξύ τους, καθώς κρίθηκε προτιμότερη και πλέον κερδοφόρα η εισαγωγή των ενδιάμεσων εισροών και όχι η εγχώρια παραγωγή τους. Η μετατόπιση αυτή είχε άμεση συνέπεια στις επενδύσεις⁵.

Οι βιομηχανικές επενδύσεις που καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο δεν ξεπέρασαν το 15% των συνολικών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, παρουσιάζουν μηδενικούς ή αρνητικούς ρυθμούς αύξησης μετά το 1975. Βέβαια το παραγωγικό δυναμικό της βιομηχανίας αυξανόταν καθώς ακόμη και σε περιόδους κρίσης οι ακαθάριστες επενδύσεις ξεπερνούσαν σε όγκο τις αποσβέσεις. Ωστόσο, η διαπίστωση για την υποεπένδυση στο σύνολο της οικονομίας, ισχύει και στο χώρο της βιομηχανίας⁶.

Ο πίνακας 1. -1. απεικονίζει την πορεία των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στο σύνολο της οικονομίας και στη μεταποίηση. Σε καθαρές τιμές 1970, και για όλη την περίοδο που εξετάζουμε, οι επενδύσεις στη μεταποίηση ξεπέρασαν τα επίπεδα του 1973 μόνο δυο χρονιές, το 1980 και το 1988.

Πίνακας 1.-1.

(1) Δείκτης μεταβολής επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, σταθ. Τιμές 1970 (100 = 1973)

(2) Δείκτης μεταβολής επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση (σταθ. Τιμές 1970, 1973=100)

(3) Ετήσια μεταβολή όγκου βιομηχανικής παραγωγής %

(4) Ετήσια μεταβολή ΑΕΠ %

(5) Τιμές καταναλωτή

	1	2	3	4	5
1975	74,6	90,8	4,3		13,4
1976	79,7	91,9	10,6	6,1	13,3
1977	85,9	87,1	1,5	2,9	12,1
1978	91,0	84,7	7,5	6,4	12,6
1979	99,0	95,6	6,0	3,6	19,0
1980	92,6	103,1	0,9	2,1	24,9
1981	85,7	96,6	0,8	0,2	24,5
1982	84,0	90,7	1,1	0,6	20,9
1983	82,9	84,4	-0,1	0,4	20,2
1984	78,2	83,7	1,6	2,9	18,5
1985	82,2	76,4	2,5	3,4	19,3
1986	77,6	90,3	-0,7	1,2	23,0
1987	75,1	94,6	-2,0	-0,4	16,4
1988	82,0	103,7	6,1	3,2	13,5

Οι αιτίες της κρίσης εντοπίζονται από τους περισσότερους συγγραφείς στο μεταπολεμικό μοντέλο συσσώρευσης που κυριάρχησε στην Ελλάδα και τις μεταβολές που επήλθαν στη διεθνή οικονομία μετά το 1973. Στην ουσία πρόκειται για την κρίση και αμφισβήτηση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας⁷. Πολλοί

συγγραφείς υπογραμμίζουν τον τεράστιο ρόλο της μειωμένης εξωτερικής ζήτησης για τα ελληνικά προϊόντα⁸. Η αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να παρακολουθήσει τις διεθνείς μεταβολές και να προσαρμοστεί, οδήγησε στο φαινόμενο της υποεπένδυσης και της αποβιομηχάνισης τη δεκαετία του '80. Τα αποτελέσματα αυτά ενισχύθηκαν από την ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τον εντεινόμενο ανταγωνισμό.

Η οικονομική κρίση είχε άμεσες επιπτώσεις στην πορεία των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Από το 1975 εγκαινιάζεται μια καθοδική πορεία της κερδοφορίας τους, η οποία το 1982 μετατρέπεται σε ζημιές. Ο επόμενος πίνακας 1.-2., απεικονίζει τα καθαρά κέρδη της ελληνικής βιομηχανίας ως ποσοστό στα μεικτά κέρδη της. Οι ζημιές που εμφανίζονται μετά το 1982 υποδηλώνουν ότι το σύνολο των ζημιών των ζημιογόνων βιομηχανιών ξεπέρασε τα θετικά αποτελέσματα των κερδοφόρων επιχειρήσεων.

Πίνακας 1.-2.

	<u>καθαρά κέρδη %</u> μεικτά κέρδη	<u>Χρηματοοικονομικά έξοδα %</u> μεικτά κέρδη	<u>καθαρά κέρδη %</u> ίδια κεφάλαια
1975	10,7	18,7	6,5
1976	10,7	16,0	7,1
1977	8,0	19,3	4,9
1978	5,7	21,2	3,8
1979	10,0	21,3	8,0
1980	8,5	24,2	7,8
1981	5,6	26,4	5,4
1982	-5,3	24,4	-4,7
1983	-3,9	29,5	-3,5

Πηγή: Ι. Παπαδάκης, *Ζημιογόνες βιομηχανίες*, Αθήνα 1986, σελ. 25-7.

Από τις σημαντικότερες αιτίες των αρνητικών επιδόσεων της βιομηχανίας ήταν η ραγδαία αύξηση των χρηματοοικονομικών εξόδων των επιχειρήσεων. Τα τελευταία ως

ποσοστό στα μεικτά κέρδη αυξάνονταν συνεχώς. Από 18,7% το 1975, ανήλθαν σε 29,5% το 1983. Αυτή η εξέλιξη υπογραμμίζει όχι μόνο τη συρρίκνωση των μεικτών κερδών αλλά κυρίως το ρόλο της αυξανόμενης δανειακής επιβάρυνσης, δηλαδή σύναψη νέων τραπεζικών δανείων, και τα αυξανόμενα επιτόκια με τα οποία οι επιχειρήσεις καλούνταν να εξοφλήσουν τα δάνεια. Το επιτόκιο βραχυπρόθεσμου δανεισμού ανήλθε από 11,9% το 1975 σε 21% το 1980.

Η χρηματοοικονομική επιβάρυνση ήταν πολύ υψηλότερη στις ζημιογόνες από ότι στις κερδοφόρες βιομηχανίες. Συγκρίνοντας τα χρηματοοικονομικά έξοδα στο σύνολο των γενικών εξόδων αυτών των δύο ομάδων επιχειρήσεων, ο Ι. Παπαδάκης συμπεραίνει ότι η επιδείνωση της χρηματοοικονομικής διάρθρωσης των επιχειρήσεων, αποτέλεσε από μόνη της δευτερογενή αλλά αυτόνομη αιτία που επιδείνωσε τη ζημιογόνο πορεία των επιχειρήσεων⁹.

Η μείωση της κερδοφορίας και η συρρίκνωση των μεικτών κερδών εξαιτίας της αύξησης των χρηματοοικονομικών δαπανών, οδήγησε αναπόφευκτα στη μείωση της αποδοτικότητας των ατομικών κεφαλαίων που είχαν επενδυθεί στη βιομηχανία. Ο λόγος των καθαρών κερδών προς τα ίδια κεφάλαια πέφτει ραγδαία μετά το 1979, ενώ μετατρέπεται σε αρνητικό τα χρόνια 1982-83. Ένα από τα σημαντικότερα κίνητρα επένδυσης και παραγωγής, το κέρδος, άρχισε να εκλείπει.

Η πορεία της κρίσης επιταχύνεται μετά το 1979, καθώς όλο και περισσότερες βιομηχανίες καθίστανται μη κερδοφόρες. Η αναλογία των ζημιογόνων προς τις κερδοφόρες βιομηχανίες αυξάνει συνεχώς. Από 32,8% που ήταν την περίοδο 1975-76 ανέρχεται στο 43,5% το 1982-83¹⁰. Η αύξηση αυτή είναι γενική και αφορά όλους τους βιομηχανικούς κλάδους. Η υψηλότερη αναλογία άνω του 50% παρατηρείται στους κλάδους ξύλου, επεξεργασίας μη μεταλλικών ορυκτών και βασικής μεταλλουργίας.

Με βάση το κριτήριο της απασχόλησης των κεφαλαίων κάθε κλάδου στις ζημιογόνες επιχειρήσεις διαπιστώνεται πιο έντονα ο κλαδικός χαρακτήρας της κρίσης της ελληνικής βιομηχανίας. Σύμφωνα με αυτόν το δείκτη ως ζημιογόνος και προβληματικός κλάδος θα πρέπει να θεωρηθούν ανεπιφύλακτα τα μεταφορικά μέσα, η ποτοποιία, η χαρτοποιία, η επιπλοποιία και η κατασκευή μη ηλεκτρικών μηχανών. Τα ποσοστά των κεφαλαίων κάθε κλάδου που είχαν επενδυθεί στις ζημιογόνες επιχειρήσεις ανέρχονταν σε 85,3%, 64,4%, 63%, 51,2% και 51,1%¹¹.

Συγκρίνοντας τους δύο δείκτες, δηλαδή τον αριθμό των ζημιογόνων στο σύνολο των επιχειρήσεων του κλάδου και το ποσοστό των κεφαλαίων του κλάδου που ήταν τοποθετημένα σε ζημιογόνες επιχειρήσεις, προκύπτει ότι η κρίση ορισμένων κλάδων προέκυπτε από την προβληματικότητα ορισμένων μεγάλων επιχειρήσεων που συγκέντρωναν τη συντριπτική πλειοψηφία των κεφαλαίων, εργαζομένων και γενικά του παραγωγικού δυναμικού των κλάδων. Αυτή η διαπίστωση που τονίζεται και από άλλους συγγραφείς έχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση της κρατικής παρέμβασης που ακολούθησε ¹².

Ο κλαδικός χαρακτήρας της κρίσης απεικονίζεται και στην πορεία των πτωχεύσεων. Ο μεγαλύτερος αριθμός των πτωχεύσεων την περίοδο 1973-83 εντοπίζεται στους κλάδους της Κλωστοϋφαντουργίας, του Ετοίμου Ενδύματος, των Επίπλων, των Τροφίμων και των Μεταλλικών Προϊόντων. Οι περισσότερες πτωχεύσεις αναφέρονται στην κρίσιμη περίοδο 1979-83¹³.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μίας γενικευμένης οικονομικής κρίσης που πλήττει, ωστόσο, με ιδιαίτερη σφοδρότητα ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους εμφανίζονται οι προβληματικές επιχειρήσεις.

1.2. Οι προβληματικές επιχειρήσεις

Ο όρος προβληματικές επιχειρήσεις αποτελεί μία συμβατική και όχι επιστημονική έννοια. Επικράτησε καταχρηστικώς και χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τις υπερχρεωμένες επιχειρήσεις τη δεκαετία του '80. Εκείνες δηλαδή που παρουσίαζαν σημαντικά προβλήματα στη χρηματοοικονομική τους διάρθρωση. Ο όρος πρωτοεμφανίστηκε σε ομιλία του πρωθυπουργού Γ. Ράλλη. Πολιτογραφήθηκε ως τέτοιος με την απόφαση 203 του Ιουνίου του 1981 της Νομισματικής Επιτροπής που αναφερόταν σε ρύθμιση χρεών των «προβληματικών επιχειρήσεων». Καθιερώθηκε, ωστόσο, αργότερα, επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και εξέφραζε μία κατάσταση αισιοδοξίας των επιχειρηματικών φορέων των προβληματικών επιχειρήσεων που πίστευαν ότι όποιος είχε «προβλήματα» θα έπαιρνε νέα δάνεια.

Έτσι όλοι αυτοχαρακτηρίζονταν ως «προβληματικοί» και οι επιχειρήσεις τους ως προβληματικές¹⁴.

Η επιστημονική βιβλιογραφία έχει επιχειρήσει να προσδιορίσει με επιστημονικά κριτήρια την κατάσταση υπερχρέωσης ή προβληματικότητας των επιχειρήσεων. Επιλέγοντας διάφορους δείκτες προσπάθησε να εντοπίσει εκείνα τα σημεία στην εξέλιξή τους πέραν των οποίων μία επιχείρηση παύει να θεωρείται υγιής. Τελικός σκοπός αυτών των προσεγγίσεων είναι οι δυνατότητες πρόληψης της κατάστασης υπερχρέωσης. Τέτοια θεωρητικά υποδείγματα εφαρμόστηκαν και στην Ελληνική περίπτωση¹⁵.

Για μια ιστορικοοικονομική έρευνα, όπως η παρούσα, που ξεκινά από το ιστορικά συγκεκριμένο, και έχει ως αντικείμενο μελέτης όχι τις προβληματικές επιχειρήσεις τις ίδιες αλλά την κρατική παρέμβαση που εκδηλώθηκε γύρω από αυτές, η παραπάνω προσέγγιση είναι ελάχιστα ή καθόλου χρήσιμη. Η ιστορία των προβληματικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα είναι η ιστορία εκείνων των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων που για την εξυγίανσή τους ζήτησαν τη βοήθεια του κράτους και την ένταξή τους στον ειδικό κρατικό φορέα που δημιουργήθηκε γι' αυτό το σκοπό. Αυτές δεν υπερέβαιναν τις 141. Σύμφωνα με ένα στενότερο προσδιορισμό ως προβληματικές θα πρέπει να θεωρηθούν οι 43 επιχειρήσεις, οι οποίες τελικά εντάχθηκαν για εξυγίανση στον ειδικό κρατικό φορέα.

Το κύριο χαρακτηριστικό της υπερχρέωσης είναι το αυξανόμενο χρηματοοικονομικό βάρος των επιχειρήσεων. Αυτή η τάση χαρακτηρίζει το σύνολο της Ελληνικής βιομηχανίας όπως διαπιστώθηκε προηγουμένως. Ποιες αιτίες οδήγησαν όμως στην κατάσταση προβληματικότητας;

Ένας πρώτος κύκλος αιτιών αναφέρεται στο μακροοικονομικό πλαίσιο της περιόδου. Πρόκειται κυρίως για την κατάσταση κρίσης που επικράτησε στην οικονομία, τη μείωση των επενδύσεων, την αύξηση των επιτοκίων, την αύξηση της τιμής του συναλλάγματος, τη μείωση της προστασίας της εσωτερικής αγοράς που επήλθε με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και, τέλος, την αύξηση του εργατικού κόστους.

Στο επίπεδο κλάδου η υπερχρέωση συνδέεται από μία σειρά σημαντικές μεταβολές που εντοπίζονται στην όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού, στη χαλάρωση

της ζήτησης του προϊόντος του κλάδου, τον έλεγχο των τιμών από το κράτος, την παύση της επιδότησης των εξαγωγών και την άρση της προστασίας ορισμένων κλάδων. Οι κλαδικές αιτίες θα πρέπει να θεωρηθούν από τις πλέον σημαντικές, καθώς οι περισσότεροι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας είχαν καταστεί προβληματικοί.

Σημαντικό ρόλο στην υπερχρέωση των επιχειρήσεων έπαιξε το μικροοικονομικό περιβάλλον, δηλαδή οι παράγοντες που βρίσκονται στο εσωτερικό της επιχείρησης. Μεταξύ αυτών πρωταρχική σημασία είχε η έλλειψη κορυφαίας διοίκησης (top management) λόγω του οικογενειακού χαρακτήρα των επιχειρήσεων, η απουσία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, η δυσανάλογη εμπορική σε σύγκριση με την παραγωγική δραστηριότητα της επιχείρησης, τέλος, οι φιλόδοξες και παράτολμες επενδύσεις που υπερέβαιναν τις δυνατότητες της επιχείρησης. Εμπορικές δραστηριότητες και νέα επενδυτικά έργα χρηματοδοτούνταν με νέα δάνεια. Οι δύο αυτοί παράγοντες οδηγούσαν αναπόφευκτα την επιχείρηση σε υπερχρέωση. Η τελευταία θεωρείται από ορισμένους συγγραφείς πρωτογενής και όχι δευτερογενής αιτία προβληματικότητας. Επισημαίνεται ότι οι προβληματικές επιχειρήσεις ήταν ήδη υπερχρεωμένες κατά την έναρξη της ύφεσης, καθώς τα δανειακά κεφάλαια που απασχολούσαν ήταν υψηλότερα από τα δανειακά κεφάλαια των μη προβληματικών¹⁶.

Εκτός από αυτές τις αιτίες που συνδέονται με την άμεση παραγωγική δραστηριότητα των επιχειρήσεων, τρεις ακόμη παράγοντες, «εξωγενείς» από πρώτη άποψη, έπαιξαν άμεσα ή έμμεσα πρωτεύοντα ρόλο στην προβληματοποίησή τους. Το κράτος, το τραπεζικό σύστημα και οι ίδιοι οι επιχειρηματίες.

Οι ευθύνες της πολιτείας στην εμφάνιση των προβληματικών θα πρέπει να εντοπιστούν σε δύο κατευθύνσεις. Πρώτον, στην απουσία μίας προγραμματισμένης και συνεπούς βιομηχανικής πολιτικής και, δεύτερον, στην ειδική μεταχείριση αριθμού βιομηχάνων¹⁷. Αυτοί οι δύο παράγοντες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην προβληματοποίηση ορισμένων μεγάλων επιχειρήσεων που εντάχθηκαν αργότερα στον ΟΑΕ.

Οι ευθύνες που αποδίδονται στο τραπεζικό σύστημα εντοπίζονται, πρώτον, στη σαραφική συμπεριφορά του, δηλαδή την απροθυμία να χρηματοδοτήσει και να στηρίξει έργα προοπτικής και την προτίμησή του σε προγράμματα που καλύπτονται από εμπράγματα εγγυήσεις, κυρίως ακίνητα. Δεύτερον, την προνομιακή και κατά

παρέκκλιση των πιστωτικών κανόνων χρηματοδότηση ορισμένων επιχειρήσεων, με τις οποίες το διευθυντικό τραπεζικό κατεστημένο διατηρούσε στενές σχέσεις.

Ο αρνητικός ρόλος των επιχειρηματιών, τέλος, εντοπίζεται στην κακοδιαχείριση των εταιρειών και την παράνομη ιδιοποίηση των τραπεζικών δανείων. Η συμπεριφορά αυτή των ιδιοκτητών αποτέλεσε αντικείμενο διαχειριστικών ελέγχων από την κυβέρνηση. Ωστόσο σε ελάχιστες περιπτώσεις προέκυψαν ευθύνες, όπως π.χ. στην περίπτωση της ΑΓΕΤ-Ηρακλής. Και τούτο διότι οι έλεγχοι δεν μπορούσαν να προχωρήσουν σε βάθος, όπως παραδέχτηκε αργότερα ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας και κύριος εκφραστής της πολιτικής επί των προβληματικών, Γ. Αρσένης¹⁸. Ωστόσο στην κοινή γνώμη είχε εντυπωθεί και κυριαρχήσει η συνείδηση για τους «κλέφτες» βιομηχάνους, οι οποίοι ιδιοποιούμενοι χρήματα από τα τραπεζικά δάνεια ή τα κεφάλαια των επιχειρήσεων επιβάρυναν τις τελευταίες με όλα τα χρέη και την εξυπηρέτησή τους.

Από τα δημοσιεύματα του τύπου προκύπτει ότι δυο ήταν οι συνηθέστερες μέθοδοι προσωπικού πλουτισμού σε βάρος της επιχείρησης: Πρώτον, η ίδρυση θυγατρικών εταιρειών και, δεύτερων, οι υπερτιμολογήσεις ή υποτιμολογήσεις.

Οι θυγατρικές εταιρείες λειτουργούσαν αυτοτελώς. Το ιδρυτικό τους κεφάλαιο προερχόταν κυρίως από τα τραπεζικά δάνεια που λάμβαναν οι «άρρωστες» επιχειρήσεις. Βαθμιαία περιουσιακά στοιχεία των μητρικών επιχειρήσεων μεταβιβάζονταν στις θυγατρικές σε εξαιρετικά χαμηλές ή εικονικές τιμές. Οι Τράπεζες πληροφορούνταν εξαιρετικά αργά αυτήν την αφάιμαξη, όταν η μητρική εταιρεία ήταν υπερχρεωμένη, ενώ η θυγατρική υγιέστατη και ανθηρή.

Οι υπερτιμολογήσεις εισαγόμενων πρώτων υλών και μηχανημάτων και υποτιμολογήσεις ετοιμών εξαγόμενων προϊόντων αποτελούσαν το δεύτερο κανάλι ιδιοποίησης τραπεζικών και εταιρικών κεφαλαίων. Συνήθως μεσολαβούσε, αλλά δεν ήταν απαραίτητο, μία θυγατρική εταιρεία. Τα χρήματα κατατίθενται σε τραπεζικούς λογαριασμούς του εξωτερικού και σπάνια επενδύονταν σε παραγωγικές επενδύσεις. Η συνηθέστερη χρήση τους ήταν η πολυτελής κατανάλωση.

Η κακοδιαχείριση, η παράνομη διαχείριση των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων γνώρισε, ωστόσο, και άλλες μορφές, όπως π. χ. η μεταπώληση ατελώς εισαγόμενων

μηχανημάτων, η πολλαπλή ένταξη σε αναπτυξιακούς νόμους, η μετατροπή παραγωγικών κεφαλαίων σε εισοδήματα και μισθούς μελών της οικογένειας κλπ.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΕ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η σημασία των επιχειρήσεων Τ.Α. στις σχέσεις μας με την αλλοδαπή (έμφαση στα Βαλκάνια).

Η επιχειρηματικότητα της Τ.Α μπορεί και πρέπει να αναλάβει σημαντικό ρόλο, στην προσπάθεια διεξόδου της οικονομίας μας στα νέα Βαλκάνια.

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, που συνδυάστηκε με επαναπροσδιορισμό συνόρων και νέες σημαίες, εμπεριέχει καταλυτικής σημασίας συνέπειες στο καθαρά οικονομικό πεδίο. Πράγματι για τη διάνοιξη νέων γεωγραφικών, αλλά και οικονομικών συνόρων (Higgins, σελ. 114 επ.), που μπορούν να εξασφαλίσουν στις οικονομίες του ώριμου (ή μη) καπιταλισμού, φθηνές πρώτες ύλες, ευρύτερες αγορές, νέες ευκαιρίες για επένδυση και ένα πολυδιάστατο πλέγμα πλεονεκτημάτων, που αυτόματα προσφέρει η ενσωμάτωση σ' αυτές περιοχών λιγότερο αναπτυγμένων.

Οι προ σοσιαλιστικές οικονομίες αποβλέπουν να περάσουν στην οικονομία της αγοράς, μέσω της οποίας αναμένουν να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο και να αναπτυχθούν. Στο δύσκολο αυτό πέρασμα τους, μια και πρόκειται για επιχείρηση, που ιστορικά, πρώτη φορά γίνεται, εξυπακούεται ότι θα βοηθηθούν από τις ήδη αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, και ιδιαίτερα από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, στα γεωγραφικά πλαίσια της οποίας αυτές ανήκουν και στο θεσμό της οποίας, ήδη, ασμένως επιθυμούν να ενσωματωθούν.

Οι αγορές των προ σοσιαλιστικών οικονομιών είναι όπως είναι γνωστό, εκτεταμένες από την άποψη του πληθυσμού, αλλά προς το παρόν περιορισμένες από την άποψη του ύψους του εισοδήματος. Είναι, ωστόσο σίγουρο, πως εφόσον οι προσπάθειες επανόδου των χωρών αυτών, στην οικονομία της αγοράς ευοδωθούν, θα υπάρξει, για μακροχρόνιο διάστημα, μια συνεχής ανερχόμενη ροπή για κατανάλωση των κατοίκων τους με τελικό στόχο το καταναλωτικό πρότυπο της αναπτυγμένης Ευρώπης. Η κατανάλωση αυτή, σε σημαντικό βαθμό θα ικανοποιηθεί από το εξωτερικό, και τα διαμειβόμενα στις χώρες αυτές, τραγικά σε πολλές περιπτώσεις, δεν είναι άσχετα με προσπάθειες εξασφάλισης, όσο γίνεται βαθύτερης

διείσδυσης σ' αυτές και όσο γίνεται μεγαλύτερου μεριδίου του εν τω γίνεσθαι εμπορίου τους.

Η Ελλάδα, με καθαρά αντικειμενικά κριτήρια, θα μπορούσε επάξια να αναλάβει τον ρόλο πρέσβειρας της Κοινότητας, στις «νέες αυτές χώρες». Χώρα βαλκανική η ίδια, με οικονομία αγοράς ανέκαθεν, ορθόδοξη και μέλος της Κοινότητας. Και, ακόμη και κυρίως, οικονομία σε στάδιο ανάπτυξης, ασφαλώς, πιο προηγμένο του αντίστοιχου μέσου επιπέδου των Βαλκανίων, άλλα όχι τόσο, ώστε η διαφορά να γίνεται απροσπέλαστη, όταν φαντάζει απροσπέλαστη.

Η Ελλάδα, λοιπόν, θα αποτελούσε θεωρητικά την πρώτη επιλογή, για έναν τέτοιο ρόλο, που και βέβαια θα εξασφάλιζε, στην Κοινότητα, την πολυπόθητη διείσδυση στα Βαλκάνια, μέσω του μέλους της, της Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα της Βόρειας Ελλάδας.

Δυστυχώς για την Ελλάδα (αλλά, κατά πάσα πιθανότητα και για την Κοινότητα), τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν έτσι, αλλά όπως γνωρίζουμε διαφορετικά. Διότι, η εμφάνιση του ονόματος της Μακεδονίας από τα Σκόπια, ως πρωταρχικό πρόβλημα, συγκέντρωσε προσοχή και προσπάθειες, κατ' αποκλειστικότητα, και η διείσδυση πέρασε σε δεύτερη μοίρα. Δεν είναι ο τόπος προσφοράς για αναλύσεις υποθέσεων ή και διαπιστώσεων διπλωματικής υφής, όπως λ.χ. ότι «κάποιοι είχαν συμφέρον να μας αποπροσανατολίσουν, για να κερδίσουν καιρό».

Όπως κι αν έχει το πράγμα, εμείς χάσαμε πολύτιμο χρόνο, όπως φαίνεται από τον επόμενο πίνακα αρ.4. Αν μαζί μας, έχασε και η Κοινότητα στο σύνολο της, την δυνατότητα μιας οικονομικής διείσδυσης στα Βαλκάνια, μεγαλύτερης εμβέλειας αυτής, που τελικά θα εξασφαλίσει, είναι κάτι, που είναι πολύ νωρίς για να διαπιστωθεί. Το ίδιο νωρίς είναι, και για να διερευνηθεί το αν κάποιοι άλλοι, μέλη ή μη της Κοινότητας, μπόρεσαν να επωφεληθούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.-3.
ΕΞΕΛΙΞΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΜΕ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

	ΕΧΟΥΝ ΗΔΗ ΣΧΕΣΕΙΣ (1992)	ΣΧΕΔΙΑ 2 ΕΠΟΜΕΝΩΝ ΕΤΩΝ (1993-94)	ΑΥΞΗΣΗ ΣΕ (%)
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	12,2	23,5	+ 11,3
ΠΡΩΗΝ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	9,0	7,2	- 1,8
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	4,1	6,3	+ 2,2
ΑΛΒΑΝΙΑ	1,8	4,5	+ 2,7
ΤΟΥΡΚΙΑ	0,5	0,9	+ 0,4
ΜΕ ΚΑΜΜΙΑ	84,6	62,0	- 22,6
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	-----	9,5	-----

Πηγή: ICAP, Έρευνα για τις Επιχειρήσεις στη Μακεδονία
 *(Οκτώβριος 1992)

Το χειρότερο, βέβαια, είναι ότι η ανώμαλη κατάσταση στην πρώην Γιουγκοσλαβία, όπως και η ιστορία του ονόματος με τα Σκόπια, φαίνεται να έχει δημιουργήσει απαισιόδοξες προοπτικές για το μέλλον (βλ. πίνακα 1.-3).

Την έλλειψη αυτή ενδιαφέροντος, από τους ιδιώτες επιχειρηματίες της Μακεδονίας, για διείσδυση στις σοσιαλιστικές οικονομίες, θα ήταν ευχής έργο να την αναπληρώσει, στην αρχή, το ελληνικό δημόσιο, προετοιμάζοντας το έδαφος για τους ιδιώτες.

Προς μια τέτοια κατεύθυνση λειτουργεί μεταξύ άλλων, (όπως π.χ. και το ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ) ο δήμος Καλαμαριάς, και η ενέργεια του αυτή υπογραμμίζεται γιατί έχει άμεση σχέση με το Ινστιτούτο στελεχών δημοτικών επιχειρήσεων, στα πλαίσια του οποίου πραγματοποιούνται και οι ανά χειράς παραδόσεις.

Το Ινστιτούτο αυτό, που χρηματοδοτείται από το κοινοτικό πρόγραμμα Recite-Idee, και οι εργασίες του προβλέπεται ότι θα λήξουν το 1994 θα μπορούσε, άνετα, με τις εμπειρίες που απέκτησε, να χρησιμοποιηθεί ως προπομπός, για την οικονομική διείσδυση μας, στα νέα Βαλκάνια, για την σύσφιξη των σχέσεων μας με τις οικονομίες αυτές, και για τη δημιουργία συνεργασίας, σε όλα τα επίπεδα. Πράγματι, αυτό το Ινστιτούτο, που ήδη λειτουργεί στα πλαίσια των πολλαπλών δραστηριοτήτων του δήμου Καλαμαριάς, θα μπορούσε να διευρύνει το εύρος των παρεχόμενων υπηρεσιών του, και να καταστεί έτσι Ινστιτούτο επιμόρφωσης των στελεχών επιχειρήσεων των Βαλκανίων, κάθε είδους επιχειρήσεων, με απαραίτητη προδιαγραφή την αποτελεσματικότητα τους.

Μια τέτοια μεγαλεπήβολη προοπτική θα είχε πολλές πιθανότητες σωρευτικής επιτυχίας με την προϋπόθεση ότι θα εξασφάλιζε υψηλό βαθμό ποιότητας, όπως θα συγκέντρωνε ολοένα μεγαλύτερο αριθμό ατόμων, από τα Βαλκάνια, που θα αναζητούσαν στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας το Know-how του καπιταλισμού, για το στήσιμο ανταγωνιστικών επιχειρήσεων. Και, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι η Κοινότητα θα είχε την διάθεση να το χρηματοδοτήσει, εφόσον η όλη προσπάθεια αυτού του Ινστιτούτου, θα ήταν ενταγμένη στα πλαίσια της οικονομικής ανασυγκρότησης των σοσιαλιστικών οικονομιών.

1. Για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα και ορισμένες απόπειρες ερμηνείας της βλ. Τ. Γιαννίτσης, *Η ελληνική βιομηχανία, Ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα 1983, ιδίως σελ.357 κ.ε., Τ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: η εκβιομηχάνιση σε κρίση», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα 1986, σελ. 245-266, Κ.Βαίτσος-Τ.Γιαννίτσης, *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα 1987, Θ.Λιανός-Δ.Ντόγκας-Ε.Γαγλία, *Οι διακυμάνσεις της Ελληνικής οικονομίας 1955-1985*, Αθήνα 1990, Γ.Σταμάτης (επίμ.), *Οικονομική κρίση και κρατική πολιτική* Αθήνα 1990, Γ. Αλογοσκούφη, *Μακροοικονομική πολιτική και κυκλικές διακυμάνσεις στην Ελλάδα 1951-80*, Αθήνα 1986, Κ.Βεργόπουλος, *Η αποανάπτυξη σήμερα*; Αθήνα 1986.
2. Κ.Βαίτσος- Τ.Γιαννίτσης..., ό.π., σελ.21.
3. στο ίδιο.
4. στο ίδιο, σελ. 86.
5. Τ.Γιαννίτσης (1983), ό.π., σελ. 67.
6. Τ.Γιαννίτσης «Ελλάδα..», ό.π.. σελ. 250 κ.ε.
7. στο ίδιο, σελ. 356.
8. Η.Κατσίκας-Μ.Χατζηπροκοπίου, «Η στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας». Εισήγηση στο *Α' Συνέδριο των Ελλήνων οικονομολόγων*, Αθήνα 1988. Οι συγγραφείς θεωρούν την κρίση, ως κρίση πραγματοποίησης και όχι συμπίεσης των κερδών.
9. Ι.Παπαδάκης, *Ζημιογόνες βιομηχανίες*, Αθήνα 1986, σελ. 29.
10. στο ίδιο, σελ. 31.
11. στο ίδιο, σελ. 33.
12. Βλ. Μ.Ξανθάκης, *Η κρίση της ελληνικής μεταποίησης και η παρέμβαση του κράτους*, Αθήνα 1989, σελ. 59 κ.ε. Επίσης, Γ.Κάτσος, *Προβληματικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα: Αιτία, Πρόβλεψη, Πρόληψη και Εξυγίανση*, Αθήνα 1988, σελ. 35 κ.ε.
13. Γ.Κάτσος, ό.π., σελ. 36.
14. Π.Μπενετάτος, «Η συμβολή του τραπεζικού συστήματος στη δημιουργία των προβληματικών επιχειρήσεων», ΑΤΕ, *Επενδύσεις και τραπεζικές χορηγήσεις σε περίοδο κρίσης*, Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου, Αθήνα 1984, σελ. 198.
15. Γ.Κάτσος. ό.π. Επίσης Α.Πετροσιάν, «Η έννοια της προβληματικής επιχείρησης», στο Ζ. Παπαδημητρίου-Θ.Σακελλαρόπουλος, (επίμ.) *Μελέτες για τις προβληματικές επιχειρήσεις*, υπό έκδοση ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
16. Γ.Κάτσος, ό.π., σελ. 60.
17. Βλ. επίσης ειδική μελέτη του ΟΑΕ που δημοσιεύτηκε στο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* της 9ης Μαΐου 1985 με τίτλο. «Πως και γιατί έγιναν προβληματικές τόσες επιχειρήσεις και σε ποια κατάσταση βρίσκονται σήμερα».
18. Γ.Αρσένης, *Πολιτική κατάθεση*. Αθήνα 1987, σελ. 126 κ.ε.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ

2. 1. Σύγχρονες τάσεις

Οι νεότερες αντιλήψεις για την οργάνωση της εργασίας είναι ότι ο μέσης ικανότητας εργαζόμενος άνθρωπος αισθάνεται την ανάγκη να συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων της Επιχείρησης του και δεν θέλει να αποφεύγει τις ευθύνες. Δεν θέλει να αισθάνεται ότι αποτελεί ένα απλό μηχανικό εξάρτημα στην όλη διαδικασία λειτουργίας ενός Οργανισμού. Επιθυμεί έναν περισσότερο ενεργητικό ρόλο στο κύκλωμα παραγωγής. Η μηχανοποίηση και η προσπάθεια για συνεχή απλούστευση της εργασίας άρχισε να προκαλεί αντιδράσεις. Οι σχετικές μελέτες και έρευνες κατέληξαν σ' ορισμένα συγκεκριμένα μέτρα με προϋπόθεση να εξουδετερώσουν ή να μειώσουν τις αντιδράσεις αυτές. Τέτοια μέτρα είναι

2.1.1. Μεγαλύτερη ποικιλία στο είδος της εκτελούμενης εργασίας

Είναι τολμηρό ίσως να καταβληθεί προσπάθεια να καθορισθούν ορισμένα πρότυπα στον τομέα αυτό. Η έκταση της ποικιλίας της εργασίας εξαρτάται από το είδος της, αλλά και από τις δυνατότητες του ανθρώπου που την εκτελεί. Ο άμεσος προϊστάμενος του κάθε εργαζομένου είναι εκείνος που πρέπει να εκτιμήσει τις ανάγκες του κάθε υφισταμένου του στον τομέα αυτό και τις δυνατότητες που έχει για ευρύτερο τομέα εργασίας. Υπάρχουν εργαζόμενα άτομα που ασφυκτιούν από μια υπερβολικά μονότονη γι' αυτά εργασία, ενώ άλλα άτομα στην ίδια ή παρόμοια εργασία αισθάνονται «πελάγωμα» από τη μεγάλη ποικιλία των αντικειμένων που χειρίζονται. Το πρόβλημα κατά συνέπεια είναι περισσότερο πραγματικό.

2.1.2. Εναλλαγή εργασίας: (JOB ROTATION)

Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή ο εργαζόμενος κατά ορισμένα χρονικά διαστήματα αλλάζει θέσεις και αντικείμενο εργασίας με αποτέλεσμα να ενημερώνεται σε περισσότερα θέματα και ν' αποκτά επαφή με όλο το κύκλωμα της παραγωγικής διαδικασίας.

Με τον τρόπο αυτό προετοιμάζονται καλύτερα τα αυριανά στελέχη της Επιχείρησης, αφού τους προσφέρεται η ευκαιρία ν' αποκτήσουν μια σφαιρική γνώση των αντικειμένων εργασίας και να κάνουν, με τη σύγκριση, μια σωστή αξιολόγηση της εργασίας και των δυσκολιών του κάθε τομέα. Αυτό επιβάλλεται περισσότερο για τα μελλοντικά στελέχη της Επιχείρησης.

2.1.3. Εμπλουτισμός της εργασίας: (JOB ENRICHMENT)

Αποτελεί κατά κάποιο τρόπο προέκταση της ποικιλίας στην εργασία. Ξεκινά από την άποψη ότι τα προαναφερθέντα μέτρα πιθανόν περιορίζουν τη μονοτονία, αλλά δεν την εξουδετερώνουν. Το εργαζόμενο άτομο δεν παύει να αισθάνεται σαν απλό εκτελεστικό όργανο στο κύκλωμα παραγωγής, χωρίς ανεπτυγμένο το συναίσθημα της ευθύνης που είναι απαραίτητο στοιχείο για την ενεργοποίηση κάθε εργαζόμενου ανθρώπου. Σαν αντίμετρο στην παθητική αυτή στάση προτείνεται η συμμετοχή του εργαζόμενου στη διαδικασία προγραμματισμού και ελέγχου της εργασίας, που κάνει το άτομο να αισθάνεται πιο υπεύθυνο και με περισσότερη αυτοπεποίθηση για την αξία και την ικανότητα του στην εργασία. Στις περιπτώσεις αυτές τα διάφορα βραχυ - μεσο - μακροπρόθεσμα σχέδια προγραμματισμού ξεκινούν την κατάρτιση τους από τη βάση της ιεραρχίας με αποτέλεσμα τη συμμετοχή όλων των στελεχών (κατώτερων - ανώτερων - ανωτάτων).

2.1.4. Συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων.

Στις περιπτώσεις αυτές οι αποφάσεις που καθορίζουν τους στόχους της επιχείρησης και τα μέτρα υλοποίησής τους λαμβάνονται σε συνεργασία διοίκησης και

εργαζομένων. Η συμμετοχή αυτή αυξάνει το αίσθημα ευθύνης των τελευταίων. Ο βαθμός συμμετοχής διαφέρει κατά περίπτωση και άλλοτε είναι περισσότερο εικονική, ενώ άλλοτε έχει ουσιαστικότερο χαρακτήρα. Τα αποτελέσματα της συμμετοχής αυτής μερικές φορές είναι εντυπωσιακά σε πρώτη φάση. Συνήθως όμως αντιμετωπίζονται δυσχέρειες στην υλοποίηση των ιδεών αυτών, που οφείλονται:

- ο Στην αντίδραση των ανθρώπων σε κάθε είδος αλλαγής στην εργασία.
- ο Στην ανάγκη αλλαγής του συστήματος οργάνωσης.
- ο Στο φόβο της απώλειας ορισμένων πλεονεκτημάτων από εξειδικεύσεις.
- ο Στο κόστος κάθε είδους αλλαγής στην εργασία.

Τέλος μια τελευταία προσπάθεια αποβλέπει στη διάσπαση των μεγάλων εργοστασιακών μονάδων σε μικρότερες αυτοδοιηκόμενες μονάδες. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνονται καλύτερες ανθρώπινες σχέσεις και αυξάνει η πρωτοβουλία των εργαζομένων στην αντιμετώπιση των επιμέρους θεμάτων, καθώς και στην ικανοποίηση τους από την εργασία.

2.2. Διοίκηση προσωπικού

Υπάρχει η τάση σήμερα οι εργαζόμενοι να ζητούν μεγαλύτερη αναγνώριση της συμβολής τους στο εκτελούμενο έργο, περισσότερες ευθύνες και μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης και δράσης. Κάθε σχέδιο οργάνωσης πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα στοιχεία αυτά κατά τον καθορισμό της πολιτικής απέναντι στο προσωπικό της επιχείρησης, αν θέλει να έχει δυνατότητες επιτυχίας. Οι ανάγκες του ατόμου μέσα στο χρόνο και τον τόπο μεταβάλλονται ή μεταβάλλεται η σημασία που έχουν για τον εργαζόμενο. Το στοιχείο αυτό πρέπει να το λαμβάνει υπόψη του ένα σωστό σχέδιο οργάνωσης.

Ο ανθρώπινος παράγοντας αποτελεί πάντοτε το σπουδαιότερο στοιχείο για μια Επιχείρηση. Η τεχνολογική εξέλιξη δεν μείωσε, αλλά αντίθετα μεγάλωσε τη σημασία του. Πρέπει να τον παρακολουθεί, να τον προσέχει και να τον αξιοποιεί, για να βρει τη θετική ανταπόκριση που περιμένει απ' αυτόν.

Ο Προϊστάμενος μιας ομάδας εργαζομένων ατόμων δημιουργεί μια αμοιβαία ανθρώπινη σχέση που μπορεί να επηρεάζει θετικά και τις δυο πλευρές.

Για να δημιουργηθεί το κατάλληλο είδος ανθρώπινης επαφής, χρειάζεται από τον Προϊστάμενο κατανόηση της ανθρώπινης φύσης και των αμοιβαίων απαιτήσεων εργοδότη και εργαζομένων. Οι ανθρώπινες σχέσεις αποτελούν σήμερα τη βάση για τη διοίκηση μιας οικονομικής μονάδος από πλευράς ανθρώπινου δυναμικού και τον πιο σημαντικό τομέα αρμοδιοτήτων κάθε Προϊσταμένου, βασικότερο ίσως από αυτόν των τεχνικών γνώσεων ή της απόδοσης στην εργασία. Οι ανθρώπινες σχέσεις αποτελούν προϋπόθεση για κάθε πετυχημένη διοικητική τεχνική και απαραίτητο υπόβαθρο, που θα στηριχθεί το αποδοτικό έργο ενός Προϊσταμένου. Ο αριθμός σχέσεων που δημιουργείται σε μια ομάδα εργαζομένων εκφράζεται με τον τύπο $T = v(2v-1+v-1)$, όπου T = ο αριθμός των ανθρώπινων σχέσεων και v = ο αριθμός των υφισταμένων.

2.2.1. Παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τη σωστή άσκηση διοίκησης

α. Εκτίμηση προσωπικότητας εργαζομένου

Υπάρχουν οι παρακάτω κατηγορίες περιγραφικών χαρακτηριστικών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εκτίμηση της προσωπικότητας ενός ατόμου:

- Φυσική κατασκευή και ιδιοσυγκρασία
- Πνευματικές και άλλες ικανότητες
- Ενδιαφέροντα και αξίες
- Κοινωνικές απόψεις και θέσεις
- Κίνητρα
- Εκφραστικότητα και γλαφυρότητα
- Παθολογικές ροπές

Υπάρχουν διάφορες μέθοδοι μέτρησης των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που μπορούν να ενταχθούν σε τέσσερις κατηγορίες:

- Την πειραματική
- Τη διαδικασία εκτίμησης
- Τον τύπο του ερωτηματολογίου
- Τα τεστ προβολής

Οι άνθρωποι βασικά διαφέρουν μεταξύ τους ως προς:

- Τις πνευματικές τους ικανότητες

- Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας τους
- Τη λειτουργία του μυϊκού συντονισμού
- Τις φυσικές και αισθητηριακές ιδιότητες

β. Ανάγκες και κίνητρα

Σε μια οικονομική μονάδα μας ενδιαφέρει κυρίως η ικανότητα του ατόμου για τη διεξαγωγή της εργασίας. Η απόδοση εξαρτάται τόσο από την ικανότητα, όσο και από τα κίνητρα. Η σχέση αυτή εκφράζεται: Απόδοση = Ικανότητα + Κίνητρα.

Μελέτες έχουν δείξει ότι άτομα με χαμηλή ικανότητα και υψηλά κίνητρα έχουν πετύχει υψηλό βαθμό απόδοσης, ενώ αντίθετα άτομα με μεγάλη ικανότητα που στερούνται κινήτρων είχαν χαμηλό βαθμό απόδοσης.

Οι ανάγκες που προκαλούν τον εσωτερικό ερεθισμό είναι φυσικές, επίκτητες, κοινωνικές ή προσωπικότητας. Ο Maslow προτείνει την ιεράρχηση των αναγκών, από τις κατώτερες προς τις ανώτερες, σε:

- Φυσιολογικές
- Ανάγκες για ασφάλεια
- Ανάγκες για στοργή και προσεταιρισμό
- Ανάγκες για υπόληψη
- Ανάγκες για αυτό-αξιοποίηση

γ. Επαγγελματική προσαρμογή

Η επαγγελματική προσαρμογή αποτελεί βασικό μέρος της γενικής προσαρμογής του ανθρώπου στη ζωή. Στους διάφορους ορισμούς της επαγγελματικής προσαρμογής κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι αυτή εξαρτάται από το βαθμό που το άτομο μπορεί να συμπληρώσει την ιδέα για τον εαυτό του (SELF-CONCEPT) και να παίξει τους ρόλους που επιθυμεί για την ικανοποίηση των αναγκών του. Το επάγγελμα δεν πρέπει να θεωρηθεί μόνο βιοποριστικό μέσο, αλλά τρόπος ζωής, κοινωνικός ρόλος και δείκτης της κοινωνικής θέσης.

Οι σύγχρονες απόψεις δέχονται ότι με την εργασία του ο άνθρωπος προσπαθεί να ικανοποιήσει τρεις ανάγκες του, που είναι:

- Οι ανθρώπινες σχέσεις, που βοηθούν στην ικανοποίηση άλλων αναγκών, όπως είναι:
  - Η αναγνώριση του ατόμου, και
  - Η κοινωνική του θέση
- Η εργασία, που προσφέρει:
  - Ενδιαφέρουσα δραστηριότητα
  - Ικανοποιητικές συνθήκες απασχόλησης
- Ο βιοπορισμός, η αμοιβή, που εκτός από τ' άλλα, έχει ψυχολογική και κοινωνική σημασία.

δ. Ανάπτυξη των υφισταμένων

Ο προϊστάμενος μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην προσαρμογή του υφισταμένου μέσα στην υπηρεσία και στην ανάπτυξη της αξίας και της υπηρεσιακής του οντότητας. Η παραγωγική ικανότητα κάθε εργαζομένου μπορεί να προσδιοριστεί με τον παρακάτω τύπο:

Παραγωγική ικανότητα = ικανότητα + εκπαίδευση + κίνητρο - κόπωση.

Η πρώτη προϋπόθεση της «ικανότητας» μπορεί ν' αντιμετωπιστεί με κατάλληλη επιλογή και τοποθέτηση του νέου υπαλλήλου, ώστε να μπορέσει να αξιοποιήσει τις ικανότητες του.

Η δεύτερη, της «εκπαίδευσης» απαιτεί μια συνετή προσπάθεια για ενημέρωση και κατάρτιση, που αφορά όλα τα κλιμάκια της ιεραρχίας.

Τα «κίνητρα» πρέπει να είναι υλικά και ηθικά και πρέπει να θεωρούνται από τον εργαζόμενο αξιόλογα, για να είναι πρόθυμος να καταβάλλει σοβαρή προσπάθεια για την επίτευξη των αντίστοιχων σκοπών.

Η «κόπωση» μπορεί ν' αποφεύγεται με κατάλληλες συνθήκες εργασίας και διαλείμματα ανάπαυσης, καθώς και με εναλλαγή και ποικιλία καθηκόντων, για ν' αποφεύγεται κυρίως η ψυχολογική κόπωση. Τέλος, από τα πιο σημαντικά καθήκοντα ενός προϊσταμένου είναι η προσπάθεια ανάπτυξης των ηγετικών ικανοτήτων των

υφισταμένων του με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων και ευθυνών σ' αυτούς.

ε. Διαμόρφωση προτύπων εργασίας

Τα «πρότυπα» εργασίας βασικά συνδέουν το σχεδιασμό με τον έλεγχο, γιατί αποτελούν μέτρα επίδοσης που είναι απαραίτητα για την άσκηση ελέγχου. Η προτυποποίηση της εργασίας προϋποθέτει τη μελέτη των μεθόδων εργασίας και καθιερώνεται όχι μόνο ο τρόπος αλλά και ο χρόνος εκτέλεσης μιας εργασίας.

Τα πρότυπα εργασίας είναι απαραίτητα και εξυπηρετούν στις παρακάτω περιπτώσεις:

- Στον καθορισμό των απαιτήσεων σε προσωπικό
- Στον καθορισμό του Κόστους ορισμένης εργασίας
- Στην εφαρμογή συστήματος οικονομικών κινήτρων
- Στη σύγκριση επιδόσεων, και
- Στον προγραμματισμό και την κατανομή της εργασίας

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα πρότυπα εργασίας αποτελούν ένα σημαντικό μέσο για άσκηση σωστής διοίκησης.

στ. Σύγκριση επιδόσεων με τη χρήση των προτύπων εργασίας

Για να πραγματοποιήσουμε συγκρίσεις επιδόσεων, χρησιμοποιούμε το δείκτη παραγωγικότητας, που προκύπτει από:

$$\Delta\Gamma = \frac{\text{Τον αριθμό παραχθέντων μονάδων} \times \text{τον πρότυπο χρόνο}}{\text{Τον πραγματικό χρόνο εργασίας}}$$

Αν ο δείκτης είναι μεγαλύτερος του 1, τότε σημαίνει ότι η απόδοση είναι μεγαλύτερη του προτύπου.

Βέβαια, για να μας δώσουν οι συγκρίσεις αυτές ορθές εκτιμήσεις, πρέπει οι συνθήκες και οι όροι εργασίας να είναι ακριβώς ίδιες. Διαφορετικά υπάρχει πάντα ο

κίνδυνος να βγάλουμε λανθασμένα συμπεράσματα για το βαθμό αποδοτικότητας σ' ένα τομέα εργασίας. Με τη χρήση των προτύπων μπορούμε να πετύχουμε καλύτερη κατανομή εργασίας και κατά συνέπεια καλύτερη αξιοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα.

Τα τελευταία χρόνια πολλές συζητήσεις έχουν γίνει, αν πρέπει να δίνεται έμφαση στην οργάνωση ή στον ανθρώπινο παράγοντα. Έχει μάλιστα δημιουργηθεί και ιδιαίτερη Σχολή (Σχολή της Ανθρώπινης Συμπεριφοράς) με υλοποίηση των απόψεων της στην πράξη, στη Γαλλία, Η.Π.Α., Σουηδία κ.τ.λ., όπου δοκίμασαν για να αναθέσουν σε ομάδες εργαζομένων την εκτέλεση μιας ολοκληρωμένης εργασίας.

ζ. Τήρηση στοιχείων προσωπικού

Η τήρηση στοιχείων για το προσωπικό της επιχείρησης ή του τομέα ευθύνης του είναι από τα συνηθισμένα καθήκοντα ενός Προϊσταμένου. Η τήρηση αυτή αρχίζει με την πράξη πρόσληψης του υπαλλήλου ανεξάρτητα από τη φύση της σχέσης, (τακτικός, έκτακτος, επί συμβάσει κ.τ.λ.) και συνεχίζεται μέχρι τη λήξη της σχέσης, με παραίτηση, απόλυση κ.τ.λ. Οι ατομικοί φάκελοι προσωπικού έχουν πάντοτε εμπιστευτικό χαρακτήρα. Τα στοιχεία των φακέλων ταξινομούνται ανάλογα με τη φύση τους σε υποφακέλους, ώστε να εξασφαλίζεται γρήγορη ενημέρωση της υπηρεσίας.

Οι συνηθέστερες κατηγορίες εγγράφων που περιέχονται στους ατομικούς φακέλους αναφέρονται:

- Στα προσόντα του υπαλλήλου
- Στην ατομική και οικογενειακή του κατάσταση
- Στην υπαλληλική του σταδιοδρομία
- Στις ηθικές αμοιβές
- Στην υπηρεσιακή του ικανότητα
- Στις άδειες απουσίας και νοσηλείας
- Στις αποδοχές του, και
- Σε διάφορα

Οι ατομικοί φάκελοι του προσωπικού τηρούνται και μετά την αποχώρηση των υπαλλήλων από την υπηρεσία, χωριστά βέβαια από τους φακέλους του εν

ενεργεία προσωπικού. Επιχειρήσεις που απασχολούν μεγάλο αριθμό υπαλλήλων, τηρούν για κάθε υπάλληλο και μια καρτέλα με κατάλληλη γραμμογράφηση, ώστε να είναι εύκολη η ανεύρεση στοιχείων του υπαλλήλου, που αναφέρονται π.χ. στην υπηρεσιακή του κατάσταση, τη γλωσσομάθεια, την προηγούμενη του επαγγελματική πείρα κ.τ.λ. Οι καρτέλες τοποθετούνται κατ' αλφαβητική σειρά ή κατά διεύθυνση ή Τμήμα.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΑ ΚΕΡΔΗ

Οικονομική Συμμετοχή

Η οικονομική συμμετοχή αποτελεί τη συμμετοχή των εργαζομένων στο κεφάλαιο και στα κέρδη. Είναι πολύ παλιά και από την κίνηση για συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων. Τα πρώτα συστήματα συμμετοχής στα κέρδη εμφανίστηκαν στη Γαλλία το 1820, στη Μ. Βρετανία το 1865 και στις ΗΠΑ το 1887.

Θεωρητικά θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς ότι τα κέρδη που πραγματοποιεί μια επιχείρηση ανήκουν σε όλους εκείνους οι οποίοι συνέβαλαν στην πραγματοποίησή τους και, φυσικά, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι μέσα σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι εργαζόμενοι της συγκεκριμένης επιχείρησης. Έτσι ορισμένοι θεωρούν ότι η οικονομική συμμετοχή αποτελεί βασικό στοιχείο της συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων, ενώ άλλοι την αντιμετωπίζουν με δυσπιστία, γιατί πιστεύουν ότι επηρεάζει την ανεξαρτησία, το συνδικαλισμό και την οικονομική εξασφάλιση.

Στην πράξη βέβαια εμφανίζονται ορισμένες δυσκολίες οι οποίες αφορούν τόσο στον τρόπο με τον οποίο θα καθορισθεί το ποσοστό συμμετοχής των εργαζομένων στα κέρδη ή στο κεφάλαιο όσο και στον τρόπο διανομής του αντίστοιχου ποσού μεταξύ των εργαζομένων. Ερωτήματα όπως: διανομή του ποσού των κερδών πριν ή μετά τη φορολόγηση τους; διανομή κερδών ή συγκέντρωση αυτών για το σχηματισμό κεφαλαίου; χρόνος προϋπηρεσίας για τον υπολογισμό του μεριδίου κάθε εργαζομένου; διαφοροποιημένη συμμετοχή κάθε εργαζομένου ή ίση για όλους; κ.α. πρέπει να απαντηθούν και να συμφωνηθούν πριν την εισαγωγή του συστήματος.

Τα παραπάνω αποτελούν μερικά μόνο από τα προβλήματα που δημιουργούν δυσκολίες στην εφαρμογή ενός συστήματος συμμετοχής του προσωπικού στο κεφάλαιο ή στα κέρδη της επιχείρησης. Οι διαφωνίες πολλές φορές δεν περιορίζονται μόνο μεταξύ του προσωπικού και της εργοδοσίας, αλλά επεκτείνονται και μεταξύ των εργαζομένων, ανάλογα με τα ειδικότερα συμφέροντα κάθε ατόμου. Οι διαφωνίες αυτές έχουν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία διαφόρων μορφών συμμετοχής, οι οποίες

πολλές φορές ρυθμίζονται νομοθετικά, τουλάχιστο σε χώρες όπου ο θεσμός είναι αρκετά διαδεδομένος.

Βασικά πλεονεκτήματα του συστήματος της οικονομικής συμμετοχής¹:

- η κατά τεκμήριο δέσμευση του εργαζόμενου στην προσπάθεια για την επιτυχημένη και κερδοφόρα πορεία της επιχείρησης,
- η βελτίωση της συνεργασίας μέσα στην επιχείρηση,
- η καλύτερη εκτίμηση, από μέρους των εργαζομένων, των αναγκών της επιχείρησης και της σημασίας του κέρδους για την επιχείρηση, γεγονός που οδηγεί στην αύξηση της παραγωγικότητας,
- η προσέλκυση αξιόλογου ικανού προσωπικού κ.α.

Από την άλλη πλευρά εκφράζονται και ορισμένες επιφυλάξεις αναφορικά με τα διάφορα συστήματα οικονομικής συμμετοχής. Έτσι υποστηρίζεται ότι η συμμετοχή των εργαζομένων στα κέρδη και στο κεφάλαιο δεν ανταποκρίνεται στη βασική αρχή σχεδιασμού των οικονομικών συστημάτων η οποία απαιτεί να υπάρχει σαφής και ξεκάθαρη σχέση μεταξύ προσπάθειας και ανταμοιβής. Το μειονέκτημα αυτό ενδυναμώνεται σε περίπτωση που το σύστημα δε συνδέεται με τη συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις.

Γενικά πάντως πιστεύεται ότι, αν ο θεσμός αυτός συνδυασθεί με ένα ευρύ πρόγραμμα συμμετοχής του προσωπικού στη λήψη αποφάσεων, μπορούν να λυθούν πολλά προβλήματα σχέσεων εργοδοτών - εργαζομένων και η επιχείρηση να καταστεί ένα αποτελεσματικότερο σύστημα συνεργασίας. Οι μορφές συμμετοχής στα κέρδη παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Εδώ θα περιοριστούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μόνο, τις πιο γνωστές:

(α) Συμπληρωματική αμοιβή: Σε ολόκληρο το προσωπικό ή σε ορισμένα μόνο μέλη του δίνεται ένα ποσοστό των κερδών ή ένα μικρό εφάπαξ ποσό μια φορά το χρόνο.

(β) Ποσοστό της αμοιβής: Κάθε μέλος του προσωπικού παίρνει ποσοστό από τα κέρδη ίσο με το ποσοστό που αντιπροσωπεύει η αμοιβή του στο συνολικό ποσό των αμοιβών.

(γ) Ανάλογα με την προϋπηρεσία: Κάθε εργαζόμενος θεωρείται ότι κατέχει μια μονάδα για κάθε χρόνο υπηρεσίας και μια πάλι μονάδα για κάθε π.χ. 100.000 δρχ.

της ετήσιας αμοιβής του. Ανάλογα με τις μονάδες που συγκεντρώνει, καθορίζεται και το ποσοστό των κερδών που δικαιούται.

(δ) Ανάλογα με το ποσοστό συμβολής των συμμετεχόντων³: Με το σύστημα αυτό γίνεται μια προσπάθεια αντικειμενικότερης αξιολόγησης της συμβολής του καθενός στα τελικά αποτελέσματα. Υποτίθεται ότι σαν βασικό κέρδος για τους μετόχους καθορίζεται το επιτόκιο που θα κέρδιζαν αν επένδυαν το κεφάλαιο τους σε ασφαλείς επενδύσεις, π.χ. κρατικές ομολογίες, συν ένα μικρό ποσοστό για την αβεβαιότητα της επένδυσης. Το ίδιο επιτόκιο θεωρείται ότι θα είχαν οι εργαζόμενοι αν επένδυαν ένα υποθετικό κεφάλαιο, του οποίου το κέρδος ισούται με το σύνολο των αμοιβών όλου του προσωπικού. Γνωρίζοντας τις αμοιβές του προσωπικού είναι εύκολο να υπολογίσουμε το υποθετικό αυτό κεφάλαιο. Το ποσοστό του κεφαλαίου αυτού στο συνολικό κεφάλαιο μας δίνει το ποσοστό συμμετοχής των εργαζομένων στα κέρδη της επιχείρησης. Εάν δεν πραγματοποιηθούν κέρδη, τότε οι εργαζόμενοι περιορίζονται στους κανονικούς τους μισθούς. Η επιμέρους κατανομή σε κάθε μέλος του προσωπικού γίνεται με βάση τόσο το μισθό όσο και την αξία του κάθε εργαζόμενου σε σύγκριση με τους υπόλοιπους, αλλά και σε σύγκριση με τους στόχους που έπρεπε να επιτευχθούν. Η αξία αυτή βασίζεται στην αμοιβαία αξιολόγηση που κάνουν τα μέλη του προσωπικού.

(ε) Συμμετοχή στο μετοχικό κεφάλαιο⁴: Με τα σχετικά αυτά προγράμματα οι εργαζόμενοι ενθαρρύνονται να αποκτήσουν μετοχές της επιχείρησης στην οποία εργάζονται. Στην περίπτωση αυτή οι όροι απόκτησης των μετοχών είναι ευνοϊκοί ή αυτές χορηγούνται από τον εργοδότη. Η προσφορά μετοχών αντί ρευστού χρηματικού ποσού, αποσκοπεί στο να καταστήσει μετόχους τους εργαζόμενους τόσο στην ιδιοκτησία της επιχείρησης όσο και στη μελλοντική της ανάπτυξη και εξέλιξη.

Προσπαθήσαμε να αναφέρουμε τα βασικότερα συστήματα συμμετοχής στα κέρδη και στο κεφάλαιο. Με βάση αυτά έχουν διαμορφωθεί πάρα πολλά συναφή, περισσότερο ή λιγότερο πολύπλοκα και περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματικά, ανάλογα πάντα με τις ιδιομορφίες και τις ανάγκες κάθε επιχείρησης, αλλά και του προσωπικού της.

Στρέφοντας το ενδιαφέρον μας για το τι συμβαίνει στην Ελλάδα θα δούμε ότι εδώ, σποραδικά, εφαρμόζονται κυρίως απλά συστήματα συμμετοχής στα κέρδη, ενώ

ορισμένες εταιρίες διανέμουν στους εργαζόμενους τους ποσοστό των μετόχων ή τους βοηθούν να τις αποκτήσουν. Νομοθετική ρύθμιση (Π.Δ. 30/7.1.1988 ΦΕΚ 13/Α/12.1.1988 «για τη διάθεση σε εργαζόμενους στην ΑΕ μετοχών της») διευκολύνει και ενθαρρύνει το θεσμό. Αναφορικά δε με τη διανομή από ΑΕ. κερδών στους εργαζόμενους ο Ν. 1883/1990 προβλέπει ότι εφόσον διανέμονται σε μετρητά δεν μπορούν να υπερβαίνουν το 15% των ετησίων καθαρών κερδών και το 25% των συνολικών καθαρών αποδοχών κάθε εργατοϋπαλλήλου. Από την πλευρά των επιχειρήσεων ο θεσμός βρίσκεται ακόμα στο στάδιο των πειραματισμών, ενώ από πλευράς εργαζομένων καίτοι επιθυμητός δεν έχει ακόμα προβληθεί σαν μαζικό αίτημα.

1. Towers, B., ό.π. σελ. 177. Guest, D., - Knight, K., ό.π. σελ. 184.
2. Ο B.Mandel αναφέρει ότι στη δεκαετία του 1960 υπήρχαν γύρω στις 60.000 τέτοιες μορφές βλ. Famularo, J. Handbook of Modern Personnel Administration, McGraw - Hill, 1972, κεφ. 39. Επίσης Bell, W., ό.π. όπου περιγράφονται οι βασικές μορφές και αναφέρονται παραδείγματα εφαρμογής τους σε βρετανικές επιχειρήσεις. Bell, W., Industrial Participation, ό.π. Guest, D., - Knight, K., ό.π. σελ. 186 - 187. Δαμασκηνίδη Α., Οικονομική των επιχειρήσεων, Θεσσαλονίκη 1972. Γρηγοριάδη Δ., Θεωρία Κόστους. Σάκκουλα, 1976. Γεωργιάδη Μ., Οικονομική των Επιχειρήσεων, Πάπαζήσης, Αθήνα, 1976, σ. 176. Ξουρή Δ., Επιχείρηση και Περιβάλλον, Gutenberg, Αθήνα.
3. Το σύστημα αυτό παρουσιάζεται αναλυτικότερα από τον Δ.Ξουρή στο βιβλίο του *Επιχείρηση και Περιβάλλον* ό.π. σελ.295 κ.επ. και 233 κ.επ.
4. Bell W., ό.π.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ.

3.1. Η θέση του Α.90(1) στο σύστημα της συνθήκης

Το άρθρο 90(1) συνθ. ΕΟΚ ορίζει τα εξής:

«Τα κράτη μέλη δεν θεσπίζουν ούτε διατηρούν μέτρα αντίθετα προς τους κανόνες της παρούσης συνθήκης, ιδίως προς εκείνους των άρθρων 7 και 85 μέχρι και 94, ως προς τις δημόσιες επιχειρήσεις και τις επιχειρήσεις στις οποίες χορηγούν ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα».

Παρά το γεγονός ότι το άρθρο 90(1) εντάσσεται στις διατάξεις για τον ανταγωνισμό, προορίζεται να παίξει ευρύτερο ρόλο όπως δείχνει και ο σχετικός συσχετισμός του με το άρθρο 7 συνθ. ΕΟΚ που απαγορεύει τις εθνικές διακρίσεις.

Το άρθρο 90(1) θεωρείται ότι συγκεκριμενοποιεί στο πεδίο δημοσίων επιχειρήσεων την γενική υποχρέωση που επιβάλλει στα κράτη μέλη το άρθρο 5(2) συνθ. ΕΟΚ,¹ ορίζοντας ότι τα κράτη μέλη «απέχουν από κάθε μέτρο που δύναται να θέσει σε κίνδυνο την πραγματοποίηση των σκοπών της παρούσης συνθήκης.

Το ΔΕΚ, απαντώντας σε προδικαστικά ερωτήματα, έκρινε ότι η διάταξη αυτή δεν εφαρμόζεται αυτοτελώς αλλά σε συνδυασμό με ειδικές διατάξεις της συνθήκης.² Έτσι σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΚ δεν μπορεί να συναχθεί από τα άρθρα 5(2) και 3 στ' γενική υποχρέωση των κρατών μελών ν' απέχουν από την λήψη μέτρων που νοθεύουν τον ανταγωνισμό.³

Στα πλαίσια της ερμηνείας του άρθρου 90(1) τίθενται αντίστοιχα ερωτήματα και ειδικότερα αν η διάταξη αυτή εφαρμόζεται αυτοτελώς ή σε συνδυασμό με ειδικές διατάξεις. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρηθεί ότι το άρθρο 37 συνθ. ΕΟΚ καθιερώνει ειδική ευθύνη του κράτους για τα κρατικά εμπορικά μονοπώλια και τα άρθρα 92-93 συνθ. ΕΟΚ για τις κρατικές ενισχύσεις, με αποτέλεσμα να μην είναι αναγκαία η εφαρμογή του άρθρου 90(1) για την καταστολή των αντίστοιχων παραβιάσεων.⁴

Σε άλλες όμως περιπτώσεις, όπως, π.χ. όταν το κράτος μέσω των Δ.Ε. καταστρατηγεί τους κανόνες ανταγωνισμού ή τις θεμελιώδεις ελευθερίες της συνθ. ΕΟΚ, το άρθρο 90(1) προσφέρει τη δυνατότητα καταλογισμού ευθύνης στο κράτος. Σχετικά με την φύση αυτής της ευθύνης έχουν διαμορφωθεί δυο θέσεις: η μειοψηφία των συγγραφέων τάσσεται υπέρ της αυτόνομης ερμηνείας του άρθρου 90(1), υποστηρίζοντας την γενική ευθύνη του κράτους ως προς τις Δ.Ε., ενώ η πλειοψηφία τάσσεται κατά της αυτόνομης ερμηνείας του άρθρου 90(1), θεωρώντας ότι η ευθύνη του κράτους είναι ειδική, με την έννοια ότι εξαρτάται από τη συμμετοχή του στην παραβίαση ή καταστρατήγηση ειδικών διατάξεων της συνθ. ΕΟΚ από Δ.Ε.

Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των δυο παραπάνω θέσεων έπαιξε η ερμηνεία του όρου «μέτρα» που περιέχεται στο άρθρο 90(1). Παρακάτω επιχειρείται ο προσδιορισμός των μέτρων καθώς και των επιχειρήσεων ως προς τις οποίες ευθύνονται τα κράτη μέλη.

3.2. Η έννοια των μέτρων

Σύμφωνα με μια πρώτη ερμηνεία αποτελεί μέτρο κατά την έννοια του άρθρου 90(1) κάθε νομική ρύθμιση γενικού ή ειδικού χαρακτήρα που ευνοεί τις δημόσιες σε βάρος των ιδιωτικών επιχειρήσεων.⁵

Προβλήματα προκύπτουν από την υπαγωγή μέτρων γενικής οικονομικής πολιτικής στη διάταξη του άρθρου 90(1). Ειδικότερα το κράτος δεν θα μπορεί να παραχωρεί ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα σε επιχειρήσεις ή να δημιουργεί κρατικά εμπορικά μονοπώλια, ενώ τις δυνατότητες αυτές υπαινίσσονται αντίστοιχα οι διατάξεις των άρθρων 90(1) και 37(2) της συνθήκης.⁶ Αλλά και ο καθορισμός ποσοστώσεων παραγωγής και η διατίμηση προϊόντων θ' απαγορευόταν καταρχήν βάσει της πιο πάνω θεωρίας. Παρόμοια όμως περιοριστική λύση όχι μόνο δε συνάγεται από το άρθρο 90⁷ αλλά αντιβαίνει και στη νομολογία του ΔΕΚ που δέχεται καταρχήν τη νομιμότητα του αγορανομικού ελέγχου των τιμών και ειδικότερα την επιβολή κατώτατων ή ανώτατων τιμών ή περιθωρίων κέρδους.⁸

Τα προηγούμενα άτοπα επιχειρεί να θεραπεύσει μια δεύτερη ερμηνεία. Σύμφωνα μ' αυτή, η ρύθμιση πρέπει να έχει ειδικό χαρακτήρα προκειμένου ν'

αποτελέσει μέτρο κατά την έννοια του άρθρου 90(1).⁹ Πρέπει δηλαδή να επιδιώκεται η ρύθμιση της συμπεριφοράς του συνόλου ή συγκεκριμένων Δ.Ε.

Οι παραπάνω ερμηνείες θέτουν ως προϋπόθεση για τη θεμελίωση της κρατικής ευθύνης στα πλαίσια του άρθρου 90(1) τη θέσπιση από το κράτος ρυθμίσεων που ευνοούν τις δημόσιες σε βάρος των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Από νωρίς όμως τέθηκε το ερώτημα μήπως το κράτος πρέπει να ευθύνεται για τη συμπεριφορά των Δ.Ε. ανεξάρτητα από τη θέσπιση ρυθμίσεων εκ μέρους του.

Έχει υποστηριχτεί ότι μέτρα κατά την έννοια του άρθρου 90(1) δεν αποτελούν οι νομικές ρυθμίσεις αλλά οι υποδείξεις και οι συστάσεις που απευθύνει το κράτος στις Δ.Ε. με βάση τη δυνατότητα του ν' ασκεί επιρροή στις διορισμένες διοικήσεις αυτών των επιχειρήσεων.¹⁰

Είναι όμως εξαιρετικά δυσχερής η απόδειξη παρόμοιων υποδείξεων και συστάσεων. Προκειμένου να διασφαλιστεί το χρήσιμο αποτέλεσμα (*effet utile*) του άρθρου 90(1) υποστηρίχτηκε ότι η διάταξη αυτή καθιερώνει γενική ευθύνη του κράτους για τη συμπεριφορά των Δ.Ε. και εξομοιούμενων. Το κράτος οφείλει να εξασφαλίζει τη συμμόρφωση των επιχειρήσεων αυτών στο κοινοτικό δίκαιο και ευθύνεται για κάθε σχετική παράλειψη.¹¹ Η ευθύνη αυτή είναι ανάλογη με την ευθύνη του κράτους για τη συμπεριφορά των οργάνων του.

Την παραπάνω ερμηνεία υποστηρίζουν οι WYATT και Dashwood, τονίζοντας πως «όταν η ευθύνη του κράτους στα πλαίσια αυτής της παραγράφου απορρέει αντίστοιχα από την ικανότητα άσκησης επιρροής στις Δ.Ε. (1^η περίπτωση), και την ανάληψη των κινδύνων που συνεπάγεται η ενσυνείδητη νόθευση του ανταγωνισμού με την χορήγηση ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων (2^η περίπτωση), δεν θα πρέπει να έχει σημασία αν ο ρόλος του κράτους ήταν ενεργητικός, συνιστάμενος στην επιβολή ή ενθάρρυνση κάποιας συμπεριφοράς, ή παθητικός, συνιστάμενος στην παράλειψη προσαρμογής της».¹²

Η τελευταία ερμηνεία διευρύνει υπερβολικά την κρατική ευθύνη για τη συμπεριφορά των Δ.Ε. και εξομοιούμενων με την υιοθέτηση του κριτηρίου της ικανότητας άσκησης αποφασιστικής επιρροής. Έτσι, βάσει του άρθρου 90(1) το κράτος θα ευθύνεται π.χ. για τη συμμετοχή μιας κρατικής βιομηχανίας σε μια σύμπραξη αντίθετη προς το άρθρο 85 συνθ. ΕΟΚ, ακόμη κι αν δε γνώριζε την

παράνομη επιχειρηματική συμπεριφορά. Θα φέρει δηλαδή το κράτος γενική ευθύνη για την εξασφάλιση της συμμόρφωσης των Δ.Ε. στο κοινοτικό δίκαιο.

Η πρώτη αντίρρηση στη θεμελίωση της ευθύνης του κράτους στην ικανότητα του ν' ασκεί αποφασιστική επιρροή στις Δ.Ε. συνδέεται με την ίδια τη διατύπωση του άρθρου 90(1) και ειδικότερα στο γεγονός ότι η διάταξη αυτή απαιτεί ρητά κρατική παρέμβαση με τη μορφή «μέτρων» προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η ευθύνη του κράτους. Η ικανότητα άσκησης αποφασιστικής επιρροής καθορίζει στην πραγματικότητα τα υποκείμενα για τα οποία ευθύνεται το κράτος. Δεν αρκεί για να θεμελιώσει την ευθύνη του κράτους στα πλαίσια του άρθρου 90(1). Μόνο στις περιπτώσεις των αυτοτελών δημόσιων υπηρεσιών (π.χ. Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο) και των ΝΠΔΔ (π.χ. ΕΟΤ, ΕΟΦ) θα μπορούσε να παρακαμφθεί η απαίτηση «μέτρων», με το σκεπτικό ότι οι φορείς αυτοί διαμορφώνουν και εκφράζουν οι ίδιοι την κρατική πολιτική στους αντίστοιχους τομείς και ουσιαστικά ταυτίζονται με το κράτος.

Η δεύτερη αντίρρηση συνδέεται με την αυτοτέλεια των Δ.Ε. και τις εγγυήσεις που αυτές απολαμβάνουν. Η κρατική παρέμβαση για την εξασφάλιση της συμμόρφωσης των Δ.Ε. στο κοινοτικό δίκαιο θα έπαιρνε αναγκαστικά την μορφή ενός προληπτικού διοικητικού ελέγχου των αποφάσεων τους για τις τιμές, τις προμήθειες κ.τ.λ. και θα τις έθετε σε χειρότερη μοίρα από τις ιδιωτικές.

Καμία επιχείρηση δεν είναι σήμερα ανεξέλεγκτη αφού, τόσο το κράτος, όσο και οι ιδιώτες, μπορούν ν' αξιώνουν τη συμμόρφωση στο εθνικό και στο κοινοτικό δίκαιο (π.χ. με καταγγελίες στα όργανα προστασίας του ανταγωνισμού) αλλά, από την άλλη πλευρά, όλες οι επιχειρήσεις, είτε δημόσιες, είτε ιδιωτικές πρέπει ν' απολαμβάνουν τις ίδιες εγγυήσεις. Γίνεται φανερό ότι η προτεινόμενη διασταλτική ερμηνεία του άρθρου 90(1) οδηγεί στη δυσμενέστερη μεταχείριση των δημοσίων σε σχέση με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις¹³ και τελικά ισοδυναμεί με *contra legem* ερμηνεία αυτής της διάταξης. Αλλά παρόμοια ερμηνεία προσκρούει και στο άρθρο 222 συνθ. ΕΟΚ που διασφαλίζει το δικαίωμα του κράτους να καθορίζει ελεύθερα το καθεστώς ιδιοκτησίας στην επικράτεια του. Αν το κράτος μπορεί να καθορίζει ελεύθερα την έκταση του δημόσιου τομέα μπορεί κατά μείζονα λόγο να καθορίζει ελεύθερα τον βαθμό διαχειριστικής αυτονομίας των Δ.Ε.¹⁴

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η θεμελίωση της κρατικής ευθύνης για τη συμπεριφορά των Δ.Ε. στα κριτήρια της ικανότητας επιρροής και του ιδιοκτησιακού δεσμού προσκρούει σε ανυπέρβλητα εμπόδια και πρέπει να προτιμηθεί η μέθοδος του καταλογισμού.

Στην περίπτωση της θέσπισης ρυθμίσεων δεν τίθεται ζήτημα καταλογισμού της συμπεριφοράς των Δ.Ε., επειδή το περιεχόμενο της ρύθμισης είναι υποχρεωτικό και η συμμόρφωση των Δ.Ε. δεδομένη. Αντίθετα, όταν το ζητούμενο είναι η ευθύνη του κράτους για τη συμπεριφορά μιας συγκεκριμένης Δ.Ε., για να κριθεί αν η συμπεριφορά αυτή είναι καταλογιστέα στο κράτος, θα πρέπει, ελλείψει ειδικών ρυθμίσεων που επιβάλλουν αυτή τη συμπεριφορά, να εξετάζεται αν βάσει της ιδρυτικής πράξης της συγκεκριμένης Δ.Ε. ή βάσει της κείμενης νομοθεσίας για τις Δ.Ε., προβλέπεται η άσκηση κρατικού ελέγχου για την λήψη από τη συγκεκριμένη Δ.Ε. των αποφάσεων εκείνων που μπορούν να εμπίπτουν σε κοινοτικές απαγορεύσεις (π.χ. τιμολογιακή πολιτική, πολιτική προμηθειών κ.λ.π.). Έτσι το κράτος θα ευθύνεται για την τιμολογιακή πολιτική ή την πολιτική προμηθειών μιας Δ.Ε. μόνο αν απαιτείται η έγκριση του για την υλοποίηση της πολιτικής.¹⁵

Η παραπάνω εξέταση της έννοιας των μέτρων επιτρέπει τη συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων ως προς τη φύση της κρατικής ευθύνης στα πλαίσια του άρθρου 90(1). Η ευθύνη αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί γενική αφού το κράτος δεν ευθύνεται στα πλαίσια αυτής της διάταξης για κάθε ρύθμιση που ευνοεί τις Δ.Ε. σε σχέση με τις ιδιωτικές, ούτε υπέχει γενικό καθήκον εποπτείας των Δ.Ε. Αντίθετα η ευθύνη αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ειδική δεδομένου ότι το κράτος ευθύνεται για τη θέσπιση και διατήρηση σε ισχύ ειδικών ρυθμίσεων που ευνοούν τις Δ.Ε., καθώς και για τη συμπεριφορά Δ.Ε., εφόσον η συμπεριφορά αυτή μπορεί να καταλογιστεί στο κράτος. Στη τελευταία περίπτωση η ευθύνη του κράτους είναι παρεπόμενη με την έννοια ότι εξαρτάται από τη διαπίστωση της παραβίασης διατάξεων της συνθ. ΕΟΚ από τις Δ.Ε. Επιπλέον στην περίπτωση αυτή η κρατική ευθύνη είναι επικουρική με την έννοια ότι την κύρια ευθύνη θα φέρουν οι ίδιες οι Δ.Ε., οι οποίες θα μπορούν να ενταχθούν απευθείας ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων από τα θιγόμενα φυσικά ή νομικά πρόσωπα.

3.3. Έκταση κρατικής ευθύνης ως προς τις επιχειρήσεις

Σύμφωνα με το άρθρο 90(1) το κράτος ευθύνεται σε σχέση αφενός με τις Δ.Ε. και αφετέρου με τις επιχειρήσεις στις οποίες έχουν χορηγηθεί ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα (αναφέρονται παρακάτω ως προνομιούχες επιχειρήσεις). Η έννοια της επιχείρησης είναι καταρχήν η ίδια με εκείνη των άρθρων 85 και 86, διατάξεις που, όπως ήδη τονίστηκε, εφαρμόζονται τόσο στις ιδιωτικές όσο και δημόσιες επιχειρήσεις. Για τις ανάγκες όμως εφαρμογής του άρθρου 90(1) έχει σημασία πότε μια επιχείρηση θα θεωρηθεί δημόσια ή προνομιούχος. Σε κάθε περίπτωση οι έννοιες αυτές είναι κοινοτικά προσδιοριστέες, πράγμα που σημαίνει ότι για τους σκοπούς εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 90(1) δεν έχει σημασία αν μια επιχείρηση χαρακτηρίζεται στο κράτος μέλος δημόσια ή προνομιούχος ή αν εντάσσεται στην έννοια του δημόσιου τομέα.

3.3.1. Δημόσιες επιχειρήσεις

Η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων είναι ότι το κράτος μπορεί να επηρεάζει τη διαχείριση των πρώτων χωρίς την άσκηση δημόσιας εξουσίας πράγμα που δε συμβαίνει με τις δεύτερες.¹⁶ Αυτόματα όμως γεννιέται το ερώτημα βάσει ποιών κριτηρίων θα θεωρείται ότι υπάρχει επιρροή στη διαχείριση μιας επιχείρησης. Η έννοια της Δ.Ε., όντας κοινοτικά προσδιοριστέα, τα κριτήρια μπορούν να προέλθουν από τα αρμόδια κοινοτικά όργανα και ειδικότερα την Επιτροπή υπό τον έλεγχο του ΔΕΚ

Η Επιτροπή έδωσε έναν ορισμό της Δ.Ε. στο άρθρο 2 της οδηγίας 80/723/ΕΟΚ για τη διαφάνεια των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των κρατών μελών και των Δ.Ε.,¹⁷ όπου χαρακτηρίζεται ως Δ.Ε. «κάθε επιχείρηση στην οποία το δημόσιο δύναται να ασκήσει άμεσα ή έμμεσα λόγω κυριότητας, οικονομικής συμμετοχής ή δύναμει διατάξεων που τη διέπουν αποφασιστική επιρροή». Καθοριστικό επομένως κριτήριο για την υπαγωγή μιας Δ.Ε. στην οδηγία είναι η «αποφασιστική επιρροή» του κράτους στην επιχείρηση. Σύμφωνα με την ίδια οδηγία «τεκμαίρεται ότι ασκείται αποφασιστική επιρροή όταν το Δημόσιο άμεσα ή έμμεσα:

- α) διαθέτει την πλειοψηφία του καλυθέντος κεφαλαίου της επιχειρήσεως,
- β) διαθέτει την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου που συνδέονται με τα μερίδια της επιχειρήσεως,
- γ) δύναται να ορίζει άνω του ημίσεως του αριθμού των μελών των οργάνων διοικήσεως».

Τα κριτήρια της οδηγίας συνδέονται με τον ειδικό σκοπό της που είναι η εξακρίβωση από την επιτροπή χρηματοδοτήσεων που εμπίπτουν στις απαγορευμένες από τη συνθ. ΕΟΚ (άρθρα 92-93) κρατικές ενισχύσεις. Προκειμένου να θεμελιώσουν την ευθύνη κράτους μέλους στα πλαίσια του άρθρου 90(1), τα κοινοτικά όργανα δεν δεσμεύονται από αυτά τα κριτήρια.¹⁸

Με βάση πάντως τα παραπάνω κριτήρια - τεκμήρια πρέπει να θεωρηθούν ότι εντάσσονται στο πεδίο εφαρμογής της πιο πάνω οδηγίας οι δημόσιες επιχειρήσεις με την μορφή ΝΠΔΔ και ΝΠΙΔ και οι ανώνυμες εταιρίες στις οποίες το κράτος είναι ο μοναδικός ή πλειοψηφών μέτοχος ή στις οποίες διορίζει τα μισά τουλάχιστον μέλη των διοικήσεων τους. Στο πεδίο της οδηγίας υπάγονται όπως φαίνεται και οι θυγατρικές εταιρίες των προαναφερθέντων νομικών προσώπων αφού γίνεται ρητή αναφορά στον έμμεσο έλεγχο από το Δημόσιο.

Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι όλες οι Δ.Ε. του άρθρου 1 παρ. 6 ν.1256/82 υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας και κατά πάσα βεβαιότητα στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90(1). Από την άλλη πλευρά ενώ οι δήμοι και οι κοινότητες δεν εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρου 1 παρ. 6 ν.1256/82, δεν εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90(1). Διότι ναι μεν στην περίπτωση τους δε συντρέχουν τα τεκμήρια της πιο πάνω οδηγίας της Επιτροπής, αλλά πρόκειται για δημόσιες αρχές.^{18α}

Πρόσφατα υποστηρίχτηκε από την Επιτροπή και έγινε δεκτό από το ΔΕΚ ότι και δημόσιες υπηρεσίες που ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα μπορούν να υπαχθούν στην οδηγία για τη διαφάνεια. Πρόκειται για την υπόθεση σχετικά με την *ADMINISTRAZIONE AUTONOMA DEI MONOPOLI DI STATO (AAMS)*, δημόσια υπηρεσία η οποία συμμετείχε στην οικονομική δραστηριότητα προσφέροντας αγαθά και υπηρεσίες στην αγορά, στον τομέα των βιομηχανοποιημένων καπνών. Με αυτά τα

λειτουργικά χαρακτηριστικά το ΔΕΚ έκρινε ότι η AAMS αποτελούσε για τους σκοπούς της οδηγίας δημόσια επιχείρηση.¹⁹

Η Ιταλική κυβέρνηση είχε υποστηρίξει ότι για να μπορεί το δημόσιο ν' ασκεί την επιρροή του σε μια Δ.Ε. τα δύο υποκείμενα πρέπει να είναι από νομική άποψη διαφορετικά, να έχει δηλαδή η Δ.Ε. χωριστή νομική προσωπικότητα από εκείνη του κράτους.²⁰ Το ΔΕΚ απέρριψε αυτήν την άποψη τονίζοντας ότι η ύπαρξη ή ανυπαρξία χωριστής νομικής προσωπικότητας από εκείνη του κράτους δεν έχει σημασία προκειμένου ν' αποφασιστεί αν ένα όργανο μπορεί να θεωρηθεί ως Δ.Ε. κατά την έννοια της οδηγίας.

Η Ιταλική κυβέρνηση είχε ακόμη υποστηρίξει ότι η έννοια των οικονομικών σχέσεων των οποίων τη διαφάνεια προτίθεται να εξασφαλίσει η οδηγία, προϋποθέτει σχέσεις μεταξύ χωριστών νομικών προσώπων. Το ΔΕΚ απέρριψε και αυτό το επιχείρημα τονίζοντας ότι το γεγονός πως ένα όργανο το οποίο ασκεί βιομηχανικές ή εμπορικές δραστηριότητες έχει ενσωματωθεί στη διοίκηση του κράτους, δεν εμποδίζει την ύπαρξη οικονομικών σχέσεων μεταξύ του κράτους και του οργάνου αυτού.

3.3.2. Προνομιούχες επιχειρήσεις

Αποτελεί συνηθισμένη πρακτική ή παραχώρηση από τα κράτη ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων και προνομίων σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Η δυνατότητα παραχώρησης παρόμοιων δικαιωμάτων από το κράτος αποτελεί συστατικό της κυριαρχίας του το οποίο διασφαλίζεται στα πλαίσια του άρθρου 222 συνθ. ΕΟΚ. Αν το κράτος μπορεί να καθορίζει ελεύθερα την έκταση του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα μπορεί κατά μείζονα λόγο να καθορίζει αν μια οικονομική δραστηριότητα θα επιφυλάσσεται σε μια συγκεκριμένη επιχείρηση. Από την άλλη πλευρά η ίδια η διάταξη του άρθρου 90(1) υπαινίσσεται τη νομιμότητα της παραχώρησης ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων.

Το ΔΕΚ αποφάνθηκε ήδη δυο φορές επί του θέματος. Στην υπόθεση του ιταλικού τηλεοπτικού μονοπωλίου ο κατηγορούμενος στην κύρια δίκη Sacchi υποστήριξε ότι η κατοχή από την RAI του τηλεοπτικού μονοπωλίου και πάντως η επέκταση αυτού του μονοπωλίου στην καλωδιακή τηλεόραση αντιβαίνουν στο άρθρο

86 συνθ. ΕΟΚ.²¹ Από την πλευρά της η Επιτροπή υποστήριξε ότι στο βαθμό που το άρθρο 86 δεν απαγορεύει την κατοχή δεσπόζουσας θέσης στην αγορά, ούτε άλλωστε και την αποκλειστικότητα όταν πρόκειται για μια ιδιωτική επιχείρηση, το άρθρο 90 δεν θα μπορούσε να παραγάγει υποχρεώσεις που υπερβαίνουν εκείνες που απορρέουν από το άρθρο 86.²² Το ΔΕΚ τελικά έκρινε ότι «η συνδυασμένη ερμηνεία των άρθρων 86 και 90 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κατοχή ενός μονοπωλίου από μια επιχείρηση στην οποία ένα κράτος μέλος αναθέτει αποκλειστικά δικαιώματα δεν είναι ασυμβίβαστη με το άρθρο 86 το ίδιο ισχύει συνακόλουθα για την επέκταση αποκλειστικών δικαιωμάτων σε συνέχεια νέας παρέμβασης του Κράτους».²³

Στη νεώτερη υπόθεση Van Ameyde το ΔΕΚ έκρινε σύμφωνη με το άρθρο 90(1) σε συνδυασμό με τα άρθρα 85 και 86 συνθ. ΕΟΚ την παραχώρηση σε ιδιωτικό φορέα του αποκλειστικού δικαιώματος εκκαθάρισης των ασφαλιστικών απαιτήσεων στα πλαίσια του συστήματος διεθνούς ασφάλισης αυτοκινήτων (σύστημα πράσινης κάρτας).²⁴

Κατά κανόνα, ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα παραχωρούνται σε επιχειρήσεις του δημόσιου τομέα. Στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, πλην των σπανίων περιπτώσεων εμπορικών και δημοσιονομικών μονοπωλίων παραχωρημένων σε ιδιώτες,²⁵ είναι αρκετά διαδεδομένη η παραχώρηση ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων σε ιδιώτες στον τομέα της ραδιοτηλεόρασης, των αεροπορικών μεταφορών, της κατασκευής δημόσιων έργων με το σύστημα της αυτοχρηματοδότησης (αποπληρωμή με παραχώρηση της εκμετάλλευσης κ.τ.λ.).²⁶

Στον βαθμό που στα πλαίσια του άρθρου 90(1) γίνεται χωριστή αναφορά στις Δ.Ε., η αναφορά στις επιχειρήσεις που απολαμβάνουν ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων, αφορά καταρχήν τις ιδιωτικές επιχειρήσεις.²⁷

Μπορούν όμως να περιληφθούν στην ίδια κατηγορία και διάφορες επιχειρήσεις των οποίων ενδέχεται να αμφισβητηθεί ο δημόσιος χαρακτήρας, όπως π.χ. οι επιχειρήσεις μικτής οικονομίας,²⁸ εφόσον βέβαια απολαμβάνουν ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην υπόθεση του ιταλικού τηλεοπτικού μονοπωλίου το ΔΕΚ απέφυγε ν' αναφερθεί στην άποψη της Επιτροπής ότι μια επιχείρηση που ελέγχεται έμμεσα από το δημόσιο αποτελεί δημόσια επιχείρηση.²⁹ Το ΔΕΚ έκρινε ότι

το άρθρο 90(1) είναι εφαρμόσιμο σε φορείς στους οποίους ανατίθενται για λόγους δημοσίου συμφέροντος ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα, ραδιοφωνικών ή τηλεοπτικών εκπομπών, περιλαμβανομένων και των καλωδιακών.³⁰

3.4. Η εφαρμογή του άρθρου 90(1) από την Επιτροπή

3.4.1. Η εξουσιοδότηση του άρθρου 90(3).

Το άρθρο 90(3) ορίζει ότι:

«η Επιτροπή μεριμνά για την εφαρμογή των διατάξεων του παρόντος άρθρου και απευθύνει εφόσον είναι ανάγκη, κατάλληλες οδηγίες ή αποφάσεις προς τα Κράτη μέλη».

Η παραπάνω διάταξη συγκαταλέγεται στις ελάχιστες εκείνες διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ που απονέμουν απευθείας στην Επιτροπή δικαιοπλαστική εξουσία. Η φύση της εξουσίας αποτέλεσε αντικείμενο αντιπαράθεσης της Επιτροπής με τα κράτη μέλη, ορισμένα από τα οποία υποστήριξαν την άποψη ότι η παραπάνω διάταξη απονέμει στην Επιτροπή εξουσία έκδοσης ατομικών πράξεων εφαρμογής των παρ. 1 και 2 του άρθρου 90 και όχι πράξεων κανονιστικού χαρακτήρα.

Ειδικότερα κατά την εκδίκαση προσφυγής τριών κρατών μελών για την ακύρωση της οδηγίας 80/723 της Επιτροπής η κυβέρνηση του Ην. Βασιλείου υποστήριξε³¹ ότι βάσει της κατανομής των εξουσιών των κοινοτικών οργάνων που προκύπτει από τη συνθ. ΕΟΚ (άρθρα 145 και 155) το Συμβούλιο έχει το σύνολο της πρωτογενούς νομοθετικής εξουσίας ενώ η Επιτροπή έχει μόνο εξουσίες εποπτείας και εκτελέσεως. Διαφέρουν επομένως οι οδηγίες της Επιτροπής στα πλαίσια του άρθρου 90(3) από τις οδηγίες του Συμβουλίου. Μόνο οι τελευταίες μπορούν να περιέχουν γενικές διατάξεις κανονιστικού χαρακτήρα.

Από την πλευρά της η Ομοσπονδιακή Γερμανία, που άσκησε παρέμβαση υπέρ της Επιτροπής, τόνισε ότι και άλλες διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ απονέμουν ίδια εξουσία λήψης αποφάσεων στην Επιτροπή.³²

Κρίνοντας αυτούς τους ισχυρισμούς το ΔΕΚ αποφάνθηκε ότι η άποψη του Ην. Βασιλείου δεν βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 155 συνθ. ΕΟΚ που αναφέρει ρητά ότι η

Επιτροπή έχει ίδια (δική της) εξουσία λήψης αποφάσεων, ανεξάρτητα από την εξουσία εκτέλεσης των κανόνων που Θεσπίζει το Συμβούλιο. Από την άλλη πλευρά το άρθρο 189 δεν διακρίνει μεταξύ οδηγιών κανονιστικού και ειδικού (ατομικού) χαρακτήρα. Το ΔΕΚ ερμηνεύοντας στη συνέχεια τη διάταξη του άρθρου 90(3) δέχτηκε ότι η εξουσία της Επιτροπής βάσει αυτής της διάταξης περιορίζεται στις οδηγίες και αποφάσεις που είναι απαραίτητες για την αποτελεσματική εκπλήρωση του καθήκοντος εποπτείας που επιβάλλεται με αυτήν. Η εξουσία αυτή δεν περιορίζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση (που αφορούσε τον έλεγχο των κρατικών ενισχύσεων) από την εξουσία του Συμβουλίου στα πλαίσια του άρθρου 94 συνθ. ΕΟΚ.

Από την παραπάνω απόφαση προκύπτει ότι η Επιτροπή μπορεί να λαμβάνει κάθε πρόσφορο μέτρο για την εξασφάλιση της συμμόρφωσης στις παρ. 1 και 2 του άρθρου 90. Το άρθρο 90(3) παρέχει στην Επιτροπή αποτελεσματικότερες εξουσίες καταστολής των παραβιάσεων από εκείνες που διαθέτει στα πλαίσια του άρθρου 169 συνθ. ΕΟΚ. Η ratio όμως του άρθρου 90(3) δεν φαίνεται να εξαντλείται στην καθιέρωση μιας ειδικής διαδικασίας καταστολής των παραβιάσεων. Είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντική η δυνατότητα έκδοσης οδηγιών, δηλαδή πράξεων κανονιστικού χαρακτήρα, για την εξασφάλιση της προληπτικής συμμόρφωσης των επιχειρήσεων στις διατάξεις των παρ. 1 και 2 του άρθρου 90.

3.4.2. Η οδηγία 80/723 ΕΟΚ της Επιτροπής για τη διαφάνεια των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των κρατών μελών και Δ.Ε.

Η οδηγία 80/723,³⁴ όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 85/413 ΕΟΚ της Επιτροπής,³⁵ είναι η πρώτη πράξη και μάλιστα κανονιστικού χαρακτήρα, που εκδόθηκε από την Επιτροπή στα πλαίσια του άρθρου 90(3) συνθ. ΕΟΚ. Η οδηγία αυτή αφορά σύμφωνα με τον τίτλο της στη διαφάνεια των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των κρατών μελών και των Δ.Ε. και διευκολύνει την Επιτροπή στην άσκηση του ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων που προορίζονται για τις Δ.Ε.³⁶

Η διάταξη του άρθρου 92(1) που απαγορεύει της κρατικές ενισχύσεις δεν κάνει διάκριση μεταξύ ενισχύσεων που προορίζονται για ιδιωτικές και ενισχύσεων που προορίζονται για δημόσιες επιχειρήσεις. Σύμφωνα με το ΔΕΚ οι τελευταίες

περιλαμβάνονται στην απαγόρευση.³⁷ Πρέπει εξάλλου τα σχέδια αυτών των ενισχύσεων να γνωστοποιούνται στην Επιτροπή σύμφωνα με το άρθρο 93(3). Όπως όμως αναφερόταν στην αιτιολογική έκθεση του σχεδίου οδηγίας «οι περιπτώσεις μη γνωστοποίησης ή καθυστερημένης γνωστοποίησης έπαψαν να είναι μεμονωμένες. Πράγματι η έκταση της μη γνωστοποίησης ή της καθυστερημένης γνωστοποίησης τείνει να δείξει την πιθανή ύπαρξη κάποιας γενικής απόφασης για μη σεβασμό των σχετικών διατάξεων».³⁸ Με την οδηγία λοιπόν για την διαφάνεια η Επιτροπή επεδίωκε να εξασφαλίσει μια σίγουρη και έγκαιρη πληροφόρηση για τη διάθεση κρατικών πόρων προς τις Δ.Ε. προκειμένου να εξακριβώνεται αν αποτελούν ενισχύσεις απαγορευμένες από τη συνθήκη.

Το άρθρο 3 της οδηγίας αναφέρει ενδεικτικά ορισμένες οικονομικές σχέσεις που τα κράτη μέλη οφείλουν να γνωστοποιούν στην Επιτροπή.

Πρόκειται ειδικότερα:

- α) για τον συμψηφισμό ζημιών διαχειρίσεως
- β) για την εισφορά σε κεφάλαιο ή επιχορηγήσεις
- γ) για τις μη επιστρεπτέες εισφορές ή τα δάνεια με προνομιακούς όρους
- δ) για τη χορήγηση οικονομικών ευεργετημάτων με παραίτηση από το δικαίωμα των κερδών ή με την μη άσκηση ενοχικών απαιτήσεων
- ε) για την παραίτηση από την κανονική απόδοση δεσμευμένων δημόσιων πόρων
- στ) για το συμψηφισμό με επιβαρύνσεις που επιβλήθηκαν από το δημόσιο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την εκδίκαση της προσφυγής κατά του κύρους της οδηγίας, το ΔΕΚ απέρριψε τους ισχυρισμούς της γαλλικής και ιταλικής κυβέρνησης ότι οι υποχρεώσεις που επιβλήθηκαν στα κράτη μέλη με την οδηγία ήταν δυσανάλογες με τον επιδιωκόμενο σκοπό.³⁹

3.4.3. Η απόφαση 85/276 ΕΟΚ της Επιτροπής σχετικά με την ασφάλιση στην Ελλάδα των περιουσιακών στοιχείων του Δημοσίου.

Η απόφαση 85/276 ΕΟΚ της Επιτροπής⁴⁰ είναι η πρώτη ατομική πράξη εφαρμογής των διατάξεων του άρθρου 90(1). Η επιτροπή στηρίχτηκε στην

εξουσιοδότηση του άρθρου 90(3). Στην προκειμένη περίπτωση που αφορούσε την Ελλάδα η διαδικασία κινήθηκε ύστερα από καταγγελία της Ένωσης Ασφαλιστικών Εταιριών σχετικά με το περιεχόμενο του άρθρου 13 ν.1256/82 που τροποποίησε τα άρθρα 31(1) και 54(1) ν. 400/70 για τις ιδιωτικές ασφαλίσεις.

Η Επιτροπή έκρινε ειδικότερα αντίθετες προς το άρθρο 90(1) τις διατάξεις των παρ.2 και 4 του άρθρου 13 του νόμου. Σε σχέση με τη διάταξη της παρ.2 που προβλέπει την ασφάλιση των περιουσιακών στοιχείων του δημόσιου τομέα και των Δήμων και Κοινοτήτων σε ασφαλιστικές επιχειρήσεις του δημόσιου τομέα, δηλαδή τις θυγατρικές των κρατικών τραπεζών, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι η αγορά ασφαλίσεως των περιουσιακών στοιχείων του δημοσίου αντιπροσωπεύει το 25% περίπου του ετήσιου εισοδήματος από ασφάλιστρα στην Ελλάδα.

Σε σχέση με τη διάταξη της παρ.4 που υποχρεώνει τις κρατικές τράπεζες να υποδεικνύουν στους πιστούχους τους ν' ασφαλίζουν τα περιουσιακά τους στοιχεία σε κρατικές ασφαλιστικές εταιρίες (και οι σχετικές προμήθειες να διατίθενται για την ενίσχυση των ασφαλιστικών φορέων του προσωπικού των αντιστοίχων τραπεζών), η Επιτροπή διαπίστωσε ότι οι πιστώσεις που χορηγούνται από τις κρατικές τράπεζες αντιπροσωπεύουν το 80% περίπου του συνόλου.

Με τα δεδομένα αυτά η Επιτροπή έκρινε τελικά ότι οι παραπάνω ρυθμίσεις αντιβαίνουν στο άρθρο 90(1), σε συνδυασμό αφενός με το άρθρο 53, στο βαθμό που επιβάλλεται νέος (συγκαλυμμένος) περιορισμός στην εγκατάσταση ασφαλιστικών επιχειρήσεων, και αφετέρου με τα άρθρα 5(2) και 3στ, στο βαθμό που οι ρυθμίσεις ευνοούν τις κρατικές ασφαλιστικές επιχειρήσεις σε σχέση με τις ιδιωτικές, νοθεύοντας έτσι τον ανταγωνισμό.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα είχε προσπαθήσει ν' αμβλύνει το περιεχόμενο της παρ.4 του άρθρου 13 ν.1256/82, εκδίδοντας μέσω του Υπ. Εμπορίου, διευκρινιστική εγκύκλιο που τόνιζε τον μη δεσμευτικό χαρακτήρα των συστάσεων των κρατικών τραπεζών προς τους πιστούχους. Μετά την έκδοση της απόφασης της Επιτροπής τον Ιούνιο του 1985, η Ελλάδα δεν αμφισβήτησε το κύρος της, ενώ είχε δικαίωμα να προσφύγει εντός διμήνου στο ΔΕΚ, σύμφωνα με το άρθρο 173(3) συνθ. ΕΟΚ. Έτσι η Ελλάδα εμφανίστηκε από την μια πλευρά ν' αποδέχεται την απόφαση της Επιτροπής και από την άλλη ν' αναβάλλει συνεχώς τη συμμόρφωση σ' αυτή, με

αποτέλεσμα να αναγκαστεί η Επιτροπή να ασκήσει προσφυγή εναντίον της το Σεπτέμβριο του 1987.⁴¹

Η παραπάνω απόφαση θέτει ορισμένα γενικότερα ζητήματα. Ως προς την ρύθμιση της παρ.2 του άρθρου 13 το γενικότερο θέμα που τίθεται είναι αν το κράτος έχει το δικαίωμα να ρυθμίζει τις σχέσεις των επιχειρήσεων του δημόσιου τομέα μεταξύ τους, να τις υποχρεώνει ν' ασφαλίζονται σε κρατικές ασφαλιστικές εταιρίες, να καταθέτουν τα διαθέσιμα τους σε κρατικές τράπεζες, να προμηθεύονται καύσιμα από κρατικά διυλιστήρια κ.τ.λ. Οι συγκεκριμένες διακρίσεις δεν αφορούν αποκλειστικά υπηκόους των άλλων κρατών μελών άλλα λειτουργούν σε βάρος όλων των επιχειρήσεων του ιδιοτικού τομέα. Δεν συνιστούν επομένως εθνική διάκριση κατά την έννοια του άρθρου 7 συνθ. ΕΟΚ ή ειδικών διατάξεων όπως των άρθρων 52 και 53 συνθ. ΕΟΚ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην απόφαση της η Επιτροπή δεν ζητεί ευθέως την κατάργηση του αποκλειστικού δικαιώματος των κρατικών ασφαλιστικών επιχειρήσεων άλλα τη λήψη μέτρων συμμόρφωσης προς το κοινοτικό δίκαιο. Εάν η Επιτροπή επέμενε στην κατάργηση του αποκλειστικού δικαιώματος τότε θα μπορούσε να τεθεί θέμα ερμηνείας του άρθρου 90(1) που υπαινίσσεται ακριβώς τη δυνατότητα χορήγησης αποκλειστικών δικαιωμάτων σε Δ.Ε.⁴² Αυτό που ενδιαφέρει προφανώς την Επιτροπή είναι η διαρρύθμιση του αποκλειστικού δικαιώματος των κρατικών ασφαλιστικών επιχειρήσεων με το άνοιγμα της συγκεκριμένης ασφαλιστικής δραστηριότητας στις ασφαλιστικές επιχειρήσεις των άλλων κρατών μελών. Το νομικό έρεισμα γι' αυτή τη διαρρύθμιση δεν είναι το άρθρο 7 που επικαλείται η Επιτροπή στην απόφαση της αλλά η αρχή των ίσων ευκαιριών που διατυπώθηκε από το ΔΕΚ στα πλαίσια της ερμηνείας του άρθρου 37(1) συνθ. ΕΟΚ.⁴³ Η εφαρμογή αυτής της αρχής συνεπάγεται αντίστροφη διάκριση (*discrimination a rebours*) σε βάρος των ντόπιων επιχειρήσεων και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι βρίσκει έδαφος εφαρμογής στην προκειμένη περίπτωση. Δεν φαίνεται δυνατή η διάκριση μεταξύ ντόπιων και ξένων επιχειρήσεων εγκατεστημένων στην ίδια χώρα.

Η ρύθμιση εξάλλου της παρ.4 του άρθρου 13 δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπερβαίνει τη συνηθισμένη πρακτική αλληλοϋποστήριξης μεταξύ εταιριών του ίδιου

ομίλου. Μια συμπεριφορά που είναι όμως αποδεκτή μεταξύ ιδιωτικών εταιριών δεν μπορεί να θεωρηθεί επιλήψιμη μεταξύ κρατικών εταιριών.

3.4.4. Η οδηγία 88/301 της Επιτροπής σχετικά με τον ανταγωνισμό στις αγορές τηλεπικοινωνιακών τερματικών.

Οι εθνικοί οργανισμοί τηλεπικοινωνιών θεωρούνται επιφορτισμένοι με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος κατά την έννοια του άρθρου 90(2) και μέχρι πρόσφατα η Κοινότητα είχε αποφύγει κάθε επέμβαση στη λειτουργία τους. Από τις αρχές όμως της δεκαετίας του 80 παρατηρείται ραγδαία μεταβολή στη στάση της Κοινότητας εξαιτίας του στρατηγικού χαρακτήρα των τηλεπικοινωνιών για την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας των κοινοτικών επιχειρήσεων.

Η πρώτη ενέργεια της Κοινότητας στην κατεύθυνση της περιστολής του κρατικού μονοπωλίου των τηλεπικοινωνιών υπήρξε η έκδοση της απόφασης 82/86 της Επιτροπής στην υπόθεση των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών⁴⁴ που αφορούσε την άρνηση αυτού του οργανισμού να επιτρέψει την χρήση του δικτύου από ιδιωτικές επιχειρήσεις αναμετάδοσης τελετυπημάτων. Η Επιτροπή έκρινε ότι η άρνηση αυτή συνιστούσε κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης κατά την έννοια του άρθρου 86 συνθ. ΕΟΚ και ότι η συμπεριφορά αυτή δεν μπορούσε να εξαιρεθεί στα πλαίσια του άρθρου 90(2).

Ένα χρόνο αργότερα η Επιτροπή υπέβαλε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Στουγκάρδης έκθεση στην οποία κατέγραφε τα προβλήματα του τομέα των τηλεπικοινωνιών και τις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η Κοινότητα.⁴⁵ Λίγο αργότερα υπέβαλε στο Συμβούλιο υπόμνημα με συγκεκριμένες προτάσεις για κοινοτική δράση, περιλαμβανομένου και του ανοίγματος ορισμένων δραστηριοτήτων στον ανταγωνισμό.⁴⁶ Στη συνέχεια, το 1985, η Επιτροπή αντιτάχθηκε με την εκπλήρωση των άρθρων 37(2) και 90(1) συνθ. ΕΟΚ στις προσπάθειες επέκτασης του μονοπωλίου της Deutsche Bundespost στα ασύρματα τηλέφωνα και στους διαμορφωτές αναδιαμορφωτές (modems).⁴⁷

Στην «Πράσινη Βίβλο» που υποβλήθηκε το 1987⁴⁸ η Επιτροπή αφού κατέγραφε συστηματικά τους περιορισμούς που είχαν θεσπιστεί στα κράτη μέλη υπέρ

των κρατικών μονοπωλίων, τόνιζε ότι το άρθρο 90 δε διασφαλίζει στα κράτη μέλη τίποτε περισσότερο από τη δυνατότητα χορήγησης αποκλειστικών δικαιωμάτων αναφορικά με την υποδομή τηλεπικοινωνιών (εγκατάσταση, λειτουργία δικτύου). Η Επιτροπή κατέληγε προτείνοντας την κατάργηση των περιορισμών στην εισαγωγή, εμπορία, εγκατάσταση τερματικών συσκευών, την εναρμόνιση των προδιαγραφών και των προϋποθέσεων πρόσβασης στο δίκτυο και τον χωρισμό των ρυθμιστικών και εμπορικών αρμοδιοτήτων των οργανισμών, τονίζοντας εν προκειμένω ότι ο παίκτης δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και διαιτητής.

Οι παραπάνω θέσεις υιοθετήθηκαν σε γενικές γραμμές στην οδηγία 88/301 της Επιτροπής «σχετικά με τον ανταγωνισμό στις αγορές τηλεπικοινωνιακών τερματικών».⁴⁹

Η οδηγία αυτή προβλέπει μεταξύ άλλων:

- Την κατάργηση των αποκλειστικών δικαιωμάτων σε σχέση με τις τερματικές συσκευές(άρθρο 3).
- Την κοινοποίηση στην Επιτροπή των προδιαγραφών και διαδικασιών εγκρίσεως που ισχύουν για τις τερματικές συσκευές (άρθρο 5).
- Την ανάθεση από 1.7.89 σε ανεξάρτητο φορέα των σχετικών εγκρίσεων (άρθρο 6).

Στην αιτιολογική της έκθεση η Επιτροπή θεμελιώνει την οδηγία στην εξουσιοδότηση του άρθρου 90(3) συνθ. ΕΟΚ. Η Επιτροπή απομακρύνθηκε έτσι από την προγενέστερη πρακτική της έκδοσης συστάσεων για τη διαρρύθμιση των κρατικών μονοπωλίων στα πλαίσια του άρθρου 37(6) συνθ. ΕΟΚ ή αποφάσεων εφαρμογής του άρθρου 86 συνθ. ΕΟΚ.

Στον βαθμό που η οδηγία της Επιτροπής θεμελιώνεται στο άρθρο 90(3), αφορά αναγκαστικά την εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 90(1) ή και 90(2). Οι διατάξεις όμως αυτές, όπως ήδη τονίστηκε πιο πάνω, δεν εφαρμόζονται αυτοτελώς, αλλά σε συνδυασμό με άλλες διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ. Στα πλαίσια ειδικότερα του άρθρου 90(1) το κράτος ευθύνεται αν τα μέτρα υπέρ των Δ.Ε. οδηγούν στην παραβίαση ή καταστρατήγηση συγκεκριμένων απαγορεύσεων της συνθήκης.

Στην προκειμένη περίπτωση η Επιτροπή διαπίστωσε καταρχήν ότι τα αποκλειστικά δικαιώματα των οργανισμών τηλεπικοινωνιών σχετικά με τις τερματικές

συσκευές παραβιάζουν την απαγόρευση εγκαθίδρυσης αποκλειστικών δικαιωμάτων εισαγωγής και εμπορίας υπέρ των κρατικών μονοπωλίων που απορρέει από το άρθρο 37(2),⁵⁰ καθώς και την απαγόρευση κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης στην κοινή αγορά ή σε τμήμα της που απορρέει από το άρθρο 86 συνθ. ΕΟΚ.⁵¹ Η Επιτροπή διαπίστωσε στη συνέχεια ότι η εκχώρηση ή διατήρηση παρόμοιων δικαιωμάτων από το κράτος αποτελούν μέτρα κατά την έννοια του άρθρου 90(1) συνθ. ΕΟΚ.⁵²

Η Επιτροπή θεώρησε εξάλλου ότι δεν εκπληρώνονται οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 90(2) τονίζοντας ότι, ακόμη και αν η θέση στη διάθεση του καταναλωτικού κοινού ενός δημόσιου δικτύου τηλεπικοινωνιών αποτελεί υπηρεσία γενικότερου οικονομικού συμφέροντος που ανατίθεται στους οργανισμούς τηλεπικοινωνιών με διοικητική πράξη, η κατάργηση των ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων εισαγωγής ή εμπορίας των τερματικών συσκευών δεν εμποδίζει νομικά ή πραγματικά την εκπλήρωση της αποστολής τους.⁵³

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά το γεγονός ότι η Επιτροπή τάσσει τρίμηνη προθεσμία συμμόρφωσης με την οδηγία και ότι είναι δυνατή η άσκηση προσφυγής για την ακύρωση της οδηγίας εντός της δίμηνης προθεσμίας που προβλέπει το άρθρο 173(3) συνθ. ΕΟΚ, η συμμόρφωση προς τις αρχές που διέπουν την οδηγία είχε ήδη αρχίσει στα κράτη μέλη πριν από την υιοθέτηση της από την Επιτροπή και συνεχίζεται με εντατικούς ρυθμούς.⁵⁴

Ενδέχεται βέβαια η συμμόρφωση να καθυστερήσει σε ορισμένα κράτη μέλη λόγω της βραδύτητας της νομοθετικής διαδικασίας. Το άρθρο 2 της οδηγίας επιβάλλει πάντως στα κράτη μέλη ν' ανακοινώσουν εντός της τρίμηνης προθεσμίας «τα μέτρα που έχουν λάβει και τα σχέδια που έχουν καταθέσει προς τον σκοπό αυτό».

Η ανάλυση των βασικών ρυθμίσεων της οδηγίας και η νομική τους αιτιολόγηση δεν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Επιτροπή ενήργησε καθ' υπέρβαση των εξουσιών που της απονέμει η διάταξη του άρθρου 90(3) συνθ. ΕΟΚ. Η οδηγία θέτει όμως ορισμένα ουσιαστικά ζητήματα που αφορούν τις πραγματικές επιπτώσεις και πιθανές προεκτάσεις των νέων ρυθμίσεων.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι αν με την περιστολή των κρατικών μονοπωλίων τηλεπικοινωνιών θα είναι δυνατό να επιβιώσουν οι αντίστοιχοι

οργανισμοί ή μήπως πρόκειται για ένα μεταβατικό στάδιο που τελικά θα οδηγήσει σε αποκρατικοποίηση / ιδιωτικοποίηση των τηλεπικοινωνιών. Αν συμβεί το δεύτερο είναι φανερό ότι με την οδηγία αποδυναμώνεται η δυνατότητα του κράτους να καθορίζει κυρίαρχα την έκταση του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα κατά παράβαση του άρθρου 222 συνθ. ΕΟΚ.

Το δεύτερο ζήτημα που τίθεται σε συνέχεια του πρώτου, είναι με ποιο τρόπο θ' ασκείται αποτελεσματικός έλεγχος στους ιδιωτικούς οργανισμούς τηλεπικοινωνιών, προκειμένου να αποφευχθούν φαινόμενα υποβάθμισης υπηρεσιών και σημαντικής αύξησης τιμολογίων που παρατηρήθηκαν στη Βρετανία μετά την ιδιωτικοποίηση των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών, καθώς επίσης και ο κίνδυνος διαμόρφωσης ολιγοπωλίου, κατά το πρότυπο του διεθνούς ολιγοπωλίου των κατασκευαστών τηλεπικοινωνιακού υλικού. Είναι φανερό πως ούτε τα κράτη μέλη μεμονωμένα, ούτε η Επιτροπή σαν υπερεθνικό μεν, αλλά τεχνοκρατικό όργανο, θα μπορούν να διασφαλίσουν τα συμφέροντα των αποδεκτών / χρηστών των τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών.

Η αποκρατικοποίηση / ιδιωτικοποίηση των οργανισμών τηλεπικοινωνιών απαιτεί την αναζήτηση νέων τρόπων προάσπισης των συμφερόντων του κοινωνικού συνόλου σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο.

3.5. Το πρόβλημα του άμεσου αποτελέσματος του άρθρου 90(1)

Υποστηρίζεται ότι η διάταξη του άρθρου 90(1) παράγει άμεσα αποτελέσματα υπέρ των ιδιωτών όταν συνδυάζεται με άλλες άμεσα εφαρμόσιμες διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ.⁵⁵ Τονίζεται χαρακτηριστικά ότι η νομική προστασία που παρέχεται στους ιδιώτες με τις άμεσα εφαρμόσιμες διατάξεις της συνθήκης θα αποδυναμωνόταν δραστικά αν δεν γινόταν αποδεκτό το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των διατάξεων στην περίπτωση της συνδυασμένης εφαρμογής τους με το άρθρο 90(1) συνθ. ΕΟΚ.⁵⁶ Παρατηρείται ακόμη ότι η διάταξη του άρθρου 90(3) που προβλέπει την παρέμβαση της Επιτροπής για την εφαρμογή του άρθρου 90(1) δεν είναι λόγος για να στερηθούν οι ιδιώτες από τη δυνατότητα επίκλησης αυτής της διάταξης.⁵⁷

Στην πραγματικότητα δε συντρέχει κανένας ουσιαστικός λόγος για την αναγνώριση δικαιώματος προσφυγής των ιδιωτών κατά του κράτους σε περίπτωση παραβίασης κανόνων κοινοτικού δικαίου από Δ.Ε., αφού οι μεν κανόνες που απευθύνονται στις επιχειρήσεις εφαρμόζονται αδιακρίτως στις ιδιωτικές και δημόσιες επιχειρήσεις, οι δε κανόνες άμεσης ισχύος που απευθύνονται στα κράτη μέλη εφαρμόζονται και στις Δ.Ε. με βάση τη θεωρία της τριτενέργειας.⁵⁸

Μόνο αν γινόταν δεκτή η αυτόνομη ερμηνεία του άρθρου 90(1) και η συνακόλουθη γενική ευθύνη του κράτους για κάθε μέτρο ικανό να ευνοήσει τις δημόσιες σε σχέση με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις θα είχε νόημα η αναγνώριση άμεσου αποτελέσματος στη διάταξη του άρθρου 90(1). Στην υποχρέωση του κράτους θ' αντιστοιχούσε ατομικό δικαίωμα ίσης μεταχείρισης ιδιωτικών και δημόσιων επιχειρήσεων.⁵⁹

Συναφές είναι και το ζήτημα αν ο καταλογισμός ευθύνης στο κράτος στα πλαίσια των άρθρων 90(1) και 90(3) αποκλείει την άμεση εφαρμογή άλλων διατάξεων της συνθ. ΕΟΚ στις Δ.Ε. Το ΔΕΚ αποφάνθηκε σχετικά στην υπόθεση των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών τονίζοντας ότι «και αν ακόμη υποθεθεί ότι το Ην. Βασίλειο έφερε ευθύνη στην προκειμένη περίπτωση, το περιστατικό αυτό θα μπορούσε το πολύ να αμβλύνει την ευθύνη της επιχείρησης ως προς το ύψος του προστίμου αλλά όχι ν' αποκλείσει την εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων ανταγωνισμού στο πρόσωπο της».⁶⁰

1. ΔΕΚ 6.7.82, συνεκδ. υποθ. 188, 190/80 (Γαλλία, Ιταλία, Ην. Βασίλειο κατά Επιτροπής) Συλλογή 1982,25-45 (αιτιολογίες 25 και 26).
2. ΔΕΚ 8.6.71 υποθ. 78/70 (*Deutsche Gramophone, Metro* προδικ.), Συλλογή 1971,487 (489).
3. Το ΔΕΚ δέχεται όμως ότι η επιβολή, ενθάρρυνση ή έγκριση από το κράτος περιοριστικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων δεν αποκλείει την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού, Βλ. ΔΕΚ 16.11.77, υποθ. 13/77 (*G.B.INNO/ATAB* προδικ.). Συλλογή 1977, 2115 (αιτιολογίες 32-34), επίσης ΔΕΚ 17.2.84, συνεκδ. υποθ. 43/82 και 63/82, (*VBVB και VBBB* κατά Επιτροπής) Συλλογή 1984,19 (αιτιολογία 40), επίσης ΔΕΚ 30.1.85, υποθ. 123/83 (*BNIC/Clair* Προδικ.) Συλλογή 1985, 391 (αιτιολογία 23) και ΔΕΚ 30.4.86, συνεκδ.υποθ. 209-213/84, (*Min. Public/Asjes*, Προδικ.) Συλλογή 1986, 1425 (αιτιολογία 72).
4. Οι διατάξεις όμως των άρθρων 90(1) και 90(3) μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την πρόληψη ή καταστολή παραβάσεων των άρθρων 92, 93 και 37 συνθ. ΕΟΚ από Δ.Ε. Βλ. την πρακτική της Επιτροπής στην ενότητα 5.4.
5. Τη θέση αυτή υποστηρίζουν οι K.VYGEN, *op. cit.* σελ. 35-58 και 77-81, E.J.MESTMACKER *Europaisches Wettbewerbsrecht* (1974) σελ 652 και D. LASOK *The Law of the Economy in the EC.* (1980) σελ. 169, αλλά απορρίπτουν (ορθά) οι HOCHBAUM, *op. cit.* σελ. 280-1 και MARENCO *loc. cit.* σελ. 508-9.
6. Ως προς τη δυνατότητα παραχώρησης ειδικών ή αποκλειστικών δικαιωμάτων στα πλαίσια του άρθρου 90(1) βλ. πιο κάτω την ενότητα 5.3.2. για τις προνομιούχες επιχειρήσεις. Ως προς το άρθρο 37(2) βλ. πιο πάνω την ενότητα 3.2.
7. Βλ. τις προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέως REISCHL στην υποθ. 13/77 (*INNO/ATAB*), Συλλογή 1977 σελ. 2170.
8. Σχετ. Y.GALMOT, *Les reglementations nationales en matiere de prix au regard du droit communautaire*, *R.T.D.E.* 1985, 269 επίσης G. ISAAC *Procedure prejudicielle et liberation des prix des carburants francais* *R.T.D.E.* 1985, 381.
9. Βλ. DERINGER. *op. cit.* σελ. 240 και HOCHBAUM, *op. cit.*, σελ 283.
10. Βλ. G.NICOLAYSEN στο *L' enterprise publique et la concurrence* Semaine de Bruges (1968), σελ. 344-5 και MARENCO, *loc. cit.*, στην ενότητα 3.4.
11. Βλ. P. MATHJISEN στο *Egalite de traitement des entreprises publiques et privees.* 8 e congres FIDE (1978), T.2 παρ. 11.4-6. Επίσης WYATT και DASHWOOD, *op.cit.* σελ. 522-3, επίσης PAGE, *loc. cit.* σελ. 34-36.
12. WYATT και DASHWOOD, *op. cit.*, σελ. 253.
13. Βλ. A.VANDENCASTEELE. *Libre concurrence et intervention des Etans dans la vie economique*, *C.D.E.* 1979, 540 (550).
14. Βλ. NICOLAYSEN, *loc. cit.* σελ. 353 επ.
15. Είναι χαρακτηριστικό ότι με την Υ.Α. 2968/87 (ΦΕΚ Β' 507, Κωδ. Νο Β 1987, 1035) που εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 19 παρ. 1 ν. 1682/87 εξαιρέθηκαν οι Δ.Ε. από τις διατάξεις περί προμηθειών (μέχρι ποσού 20 εκατ. Δρχ.) και από τις διατάξεις για την εκτέλεση δημοσίων έργων.
16. HOCHBAUM. *op. cit.*, σελ. 277.
17. ΕΕ L 195 29.7.80 Σχετ. A. PAGE, *The New Directive on the Transparency of Financial Relations between Member States and Public Undertakings* 5 *E.L.Rev* 1980, 492, επίσης M. BROTHWOOD, *The Commission Directive on Transparency of Financial Relations between member States and Public Undertakings* 18 *C.M.L.Rev.* 1981, 207, επίσης Ι.ΔΡΟΣΟ, Ο έλεγχος των κρατικών ενισχύσεων στις Δ.Ε., *ΕΕΕυρΔ* 1981, 549, επίσης Γ. ZABBO, Η χρηματοδότηση των Δ.Ε. από το κράτος και οι περιορισμοί της ΕΟΚ. *Οικ. Ταχυδρόμος* 1.12.1983, σελ 53-59, επίσης M.ZOPMΠΑΛΑ, Το κοινοτικό καθεστώς για τις δημόσιες επιχειρήσεις. *ΝοΒ* 31,799.
18. Κατά την έννοια αυτή δεν ήταν δεσμευτικές και οι εξαιρέσεις που είχαν περιληφθεί στο άρθρο 4 της οδηγίας 80/723 και οι οποίες κατά βάση καταργήθηκαν με την οδηγία 85/413 ΕΟΚ της Επιτροπής (ΕΕ L 229/28.8.85).

- 18α. ΔΕΚ 4.5.88 υποθ. 30/87 (*Bodson*, προδικ.), αδημοσίευτη.
19. ΔΕΚ 16.6.87, υποθ. 118/85 (Επιτροπή κατά Ιταλίας), αδημοσίευτη. Κατά τον DERINGER *op. cit.* σελ. 228-229 και τους WYATT και DASHWOOD, *op. cit.* σελ 520, το κράτος εξομοιώνεται με επιχείρηση όταν συμμετέχει στην παραγωγή ή διανομή αγαθών ή παροχή υπηρεσιών αλλά όχι όταν ενεργεί κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας συμμετέχοντας στην οικονομική ζωή ως καταναλωτής (κρατικές προμήθειες).
20. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού ή έννοια της επιχείρησης έχει προ πολλού αποδεσμευτεί από το κριτήριο της νομικής προσωπικότητας, Βλ. αντί πολλών Ο.ΜΑΧ. *L'entreprise et les groupes de societes en droit europeen de la concurrence* (1974) *passim*.
21. Βλ. τις γραπτές παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν στην υποθ. 155/73, *Συλλογή* 1974, 409 (423-4).
22. *Ibid* σελ. 415.
23. ΔΕΚ 30.4.74, υποθ. 155/73 (*Sacchi*, προδικ.), *Συλλογή* 1974, 409 (αιτιολογία 14).
24. ΔΕΚ 9.6.77, υποθ. 90/76 (*Van Ameyde/UCI*, προδικ.), *Συλλογή* 1977, 1091 (αιτιολογία 18).
25. Στα μονοπώλια αυτά εφαρμόζονται αντίστοιχα οι διατάξεις των άρθρων 37 και 90(2) συνθ. ΕΟΚ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδιωτικής επιχείρησης αναδόχου εμπορικών δημοσιονομικών μονοπωλίων υπήρξε η Εταιρία Διαχείρισης Ειδών Ελληνικού Μονοπωλίου, της οποίας η αποστολή έληξε μετά την κατάργηση των αντίστοιχων μονοπωλίων βάσει του άρθρου 40 ΠΠ και του Π.Δ. 604/85 (ΦΕΚ Α' 215).
26. Στην Ελλάδα οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ιδιωτικών επιχειρήσεων με ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα στον τομέα της παροχής υπηρεσιών υπήρξαν στην μεταπολεμική περίοδο η Προνομιούχος Α.Ε. Γενικών Αποθηκών (ανήκει στην ΕΤΕ), η Α.Ε. Διώρυγας Κορίνθου (ανήκει στην ΕΤΕ), η ΟΥΛΕΝ, η ΗΕΑΠ, η Power Co., η ΕΗΣ, η Ολυμπιακή Αεροπορία επί Α.Ωνάση, στο βαθμό που διέθετε το δικαίωμα αποκλειστικής εκμεταλλεύσεως των εσωτερικών αερογραμμών. Στις επιχειρήσεις αυτές είχε ανατεθεί η άσκηση δημόσιας υπηρεσίας, κατά το γαλλικό πρότυπο των *concessions de services publics*. Αντίστοιχη ανάθεση συνεπάγεται και η χορήγηση αδείας ίδρυσης τοπικού ραδιοσταθμού, αν και κατά το ΣτΕ πρόκειται γι' ανάθεση δημόσιας εξουσίας (βλ τα πρακτικά 750/1987 και 776/1987 αναφορικά με την επεξεργασία του π.δ. για την τοπική ραδιοφωνία). Η θέση αυτή του ΣτΕ επιτρέπει την επίκληση του άρθρου 55 συνθ. ΕΟΚ προκειμένου ν' αποκλειστούν οι υπήκοοι άλλων κρατών μελών από το δικαίωμα ίδρυσης ραδιοσταθμών. Στην πραγματικότητα όμως η έννοια της δημόσιας εξουσίας είναι κοινοτικά προσδιοριστέα και δεν μπορεί να γίνει επίκληση της για την εφαρμογή διακρίσεων σε βάρος κοινοτικών υπηκόων στον τομέα της ραδιοτηλεόρασης.
27. Βλ. SCHINDLER, *loc. cit.* σελ. 64 και HUTH, *op. cit.* σελ. 328 επ. Αντιθέτως εμφανίζεται ο Ι. ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ *op. cit.* σελ. 90-91 ο οποίος παρατηρεί ότι «στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 90 περιλαμβάνονται όχι μόνο οι Δ.Ε. βάσει του κριτηρίου του ιδιοκτησιακού ελέγχου αλλά και οι επιχειρήσεις του δημοσίου τομέα επί των οποίων το κράτος ασκεί αποφασιστική επιρροή και στις οποίες παραχωρεί «ειδικά ή αποκλειστικά δικαιώματα». Από την πλευρά τους οι WYATT και DASHWOOD *op. cit.* σελ. 521 παρατηρούν ότι υπάρχει μερική αλληλοεπικάλυψη (*partial overlap*) μεταξύ των δυο κατηγοριών επιχειρήσεων στις οποίες αναφέρεται η διάταξη του άρθρου 90(1).
28. Για την φύση των εταιριών αυτών βλ. τις προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέως DUTHEILLET DE LAMOTHE στην υποθ. 10/7 (*port de Mertet*), *Συλλογή* 1971, σελ. 738-9, Βλ. επίσης συγκριτικά Θ.ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Επιχειρήσεις μεικτής οικονομίας εις τας χώρας της Ε.Κ.*, *ΕΔΔΔ ΙΔ'* (1970), 253. 29. Βλ. τις παρατηρήσεις της στην υποθ. 155/73, (*Sacchi*, προδικ.), *Συλλογή* 1974, 409 (415). Η υπόθεση ενώπιον του Ιταλικού δικαστηρίου της ουσίας αφορούσε ποινική δίωξη για προβολή του μονοπωλίου της RAI. Στην RAI ασκούσε αποφασιστική επιρροή το ιταλικό δημόσιο ως ιδιοκτήτης της μητρικής επιχείρησης IRI αλλά και με ειδικά δικαιώματα εποπτείας.. ..
30. *Ibid* αιτιολογία 14.

31. Βλ. υπόμνημα Ην. Βασιλείου στην υποθ. 190/80, *Συλλογή* 1982, σελ. 2562-3.
32. Στην παρέμβαση της (*Συλλογή* 1982, 2567) η ΟΔΓ υποστήριξε ειδικότερα ότι παρόμοιες αναθέσεις εξουσιών προς την Επιτροπή περιέχονται και σ' άλλες διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ και ειδικότερα στο άρθρο 33(7). Είναι γεγονός ότι σύμφωνα με την τελευταία διάταξη εκδόθηκε η οδηγία 70/50 ΕΟΚ της Επιτροπής για την κατάργηση των μέτρων ισοδύναμου αποτελέσματος με ποσοτικούς περιορισμούς στην εισαγωγή.
33. ΔΕΚ 6.7.82, υποθ. 190/80 (Γαλλία, Ιταλία, Ην. Βασίλειο κατά Επιτροπής) *Συλλογή* 1982, 2545. Σχετ. Α.PAGE, Transparency Directive Upheld, 7 *E.L.Rev.* 1982, 496, επίσης M BROTHWOOD, The Court of Justice on Article 90 of the EEC Treaty 20.
34. EEL 195/1, 29.7.80.
35. EEL 229/20, 28.8.85.
36. Για τις πρώτες κατηγορίες επιχειρήσεων στις οποίες εφαρμόστηκε η οδηγία βλ. G. DRUESNE *Droit materiel et politiques de la C.E.* (1986) σελ. 201.
37. ΔΕΚ 22.3.77, υποθ. 78/76 (Steinicke και *Weinlig*/ΟΔΓ προδικ.), *Συλλογή* 1977, 595 (αιτιολογίες 17-18).
38. ΕΕ C 252/2 30.9.80.
39. ΔΕΚ 6.7.82, *loc. cit.* σημ. 33.
40. EEL 152/25 11.6.85.
41. Υποθ. 226/87.
42. Βλ. πιο πάνω την ενότητα 5.3.2. για τις προνομιούχες επιχειρήσεις.
43. Βλ. τη ΔΕΚ 13.3.79, υποθ. 91/78 (*Hansen II*, προδικ.) *Συλλογή* 1979, 935.
44. ΕΕ L 360/36. Επικυρώθηκε με την ΔΕΚ 20.3.85, υποθ. 41/83 (Ιταλία κατά Επιτροπής) *Συλλογή* 1985, 873.
45. COM (83) 329 τελικό, 8.6.83.
46. COM (83) 573 τελικό, 29.9.83.
47. Βλ. ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ε.Κ., 15^η Έκθεση επί της πολιτικής ανταγωνισμού, παρ. 260-1.
48. COM (87) 290 τελικό, 30.6.87 (αγγλική εκδ.).
49. ΕΕ L 131/723, 27.5.88.
50. Παρ. 5 αιτιολ. εκθ.
51. Παρ. 13 αιτιολ. εκθ.
52. Παρ. 11 και 13 αιτιολ. εκθ.
53. Παρ. 11 αιτιολ. εκθ.
54. Βλ. το άρθρο της Carolyn PFAFF, E.C. Terminals Directive Sets Important Precedent, στο *International Herald Tribune* 18.5.88. σελ. 7.
55. Βλ. τα υπομνήματα της Επιτροπής στην υποθ. 10/71 (port de Mertert, προδικ.) *Συλλογή* 1971 σελ. 728 και στην υποθ. 155/73 (*Sacchi* προδικ.) *Συλλογή* 1974 σελ. 415. Από την πλευρά του ο Γεν. Εισαγγελέας REISCHL υποστήριξε στις προτάσεις του στην υποθ. 13/77 (*INNO/ATAV* προδικ.) *Συλλογή* 1977 σελ. 2168 ότι το ΔΕΚ έχει δεχθεί στην υποθ. 155/73 (*Sacchi* προδικ.) την άμεση εφαρμογή του άρθρου 90(1) όταν η διάταξη αυτή συνδυάζεται με άλλες άμεσα εφαρμόσιμες διατάξεις όπως το άρθρο 85.
56. Βλ. PAGE, *loc. cit.* σελ. 31.
57. Βλ. WYATT και DASHWOOD, *op. cit.* σελ. 524.
58. Βλ. συνοπτικά Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ *op. cit.* τ. α' (1979) σελ. 312-3.
59. Β1. WAELBROECK στους MEGRET κ.α. *op. cit.* τ. 4 σελ. 86-87.
60. ΔΕΚ 30.5.85, υποθ. 41/83 (Ιταλία κατά Επιτροπής), *Συλλογή* 1985, 873 (αιτιολογία 17).

Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

4.1. Η σχέση επιχείρησης και κράτους

4.1.1. Ο ρόλος του κράτους στην εποπτεία και διοίκηση των κρατικών επιχειρήσεων

Είδαμε ότι πολλές λειτουργίες που σχετίζονται με τη διοίκηση των επιχειρήσεων στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες, μεταβιβάστηκαν στο κράτος και στα κεντρικά όργανα του. Οι μεγάλες στρατηγικές αποφάσεις παίρνονται από τα κεντρικά κρατικά όργανα. Τα κλαδικά υπουργεία και οι γενικές διευθύνσεις παρεμβαίνουν και στις καθημερινές δραστηριότητες των κρατικών επιχειρήσεων. Ο υπουργός που αποφασίζει για την ίδρυση της επιχείρησης, διαθέτει τις περισσότερες στρατηγικές αρμοδιότητες, όπως είναι ο καθορισμός των δραστηριοτήτων της επιχείρησης, ο διορισμός και η απαλλαγή του διευθυντή και των αναπληρωτών του, η αναδιοργάνωση και κατάργηση της επιχείρησης και η εποπτεία της επιχείρησης. Ένα μέρος των στρατηγικών αρμοδιοτήτων ανήκει σε κρατικά διευθυντικά όργανα. Ο υπουργός μπορεί κατ' εξαίρεση αν το συμφέρον της εθνικής οικονομίας δεν εξασφαλίζεται με οικονομικά μέσα, να δώσει εντολή στην επιχείρηση για την ανάπτυξη ορισμένης συγκεκριμένης δραστηριότητας. Στην περίπτωση αυτή μεριμνά να αντισταθμιστούν οι αρνητικές επιπτώσεις που έχει η εντολή του στην επιχείρηση.

Η κατάσταση αυτή αρχίζει να μεταβάλλεται με τις μεταρρυθμίσεις και τη διεύρυνση της αυτονομίας των επιχειρήσεων. Στην πρώτη φάση επιδιώκεται ένας συνδυασμός της κεντρικής διεύθυνσης και της αυτοτέλειας των επιχειρήσεων. Στη δεύτερη φάση ενισχύεται η αυτοτέλεια των επιχειρήσεων. Περιορίζεται ο κρατικός παρεμβατισμός στις επιχειρήσεις. Τα δικαιώματα άμεσου παρεμβατισμού του κράτους, των κρατικών οργάνων περιορίζονται ουσιαστικά στην ίδρυση των κρατικών επιχειρήσεων, στην κρατική εποπτεία τους και σε ορισμένα άλλα θέματα που αναφέρονται σε άλλα κεφάλαια. Στα περισσότερα θέματα ο παρεμβατισμός γίνεται έμμεσος και ασκείται με οικονομικά και θεσμικά μέσα. Τα κρατικά όργανα δεν μπορεί

να παρεμβαίνουν στις καθημερινές δραστηριότητες των επιχειρήσεων, δεν μπορεί να δίνουν εντολές, με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις.

Η διεύθυνση και διοίκηση των κρατικών επιχειρήσεων έχει συγκεντρωτικό, πυραμιδοειδή και πολυεπίπεδο χαρακτήρα. Στη Σοβιετική Ένωση π.χ. υπάρχουν πέντε τουλάχιστον επίπεδα: i) το εθνικό επίπεδο (το επίπεδο της λαϊκής οικονομίας), ii) το επίπεδο των κλαδικών συμπλεγμάτων, iii) το επίπεδο των οικονομικών κλάδων, iv) το επίπεδο των οικονομικών περιφερειών ή των δημοκρατιών και v) το επίπεδο των επιχειρήσεων ή άλλων οργανισμών (ΣΧΗΜΑ Ι). Στις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης υπάρχουν 3 ή 4 επίπεδα.

Οι κυριότερες μορφές της εποπτείας και της διοίκησης που ασκεί το κράτος πάνω στις κρατικές επιχειρήσεις είναι οι εξής:

- η άσκηση των ιδρυτικών δικαιωμάτων,
- η εποπτεία νομιμότητας,
- η εποπτική διοίκηση και ο εποπτικός έλεγχος,
- η κλαδική και λειτουργική διοίκηση και έλεγχος,
- η εποπτεία της αγοράς.

Η άσκηση των ιδρυτικών δικαιωμάτων εκ μέρους του κράτους περιλαμβάνει:

- α) την ίδρυση της κρατικής επιχείρησης,
- β) το διορισμό και την απαλλαγή του διευθυντή της κρατικής επιχείρησης που λειτουργεί κάτω από την εποπτεία του,
- γ) την εντολή στην επιχείρηση για εκτέλεση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων,
- δ) την κατάργηση της επιχείρησης.

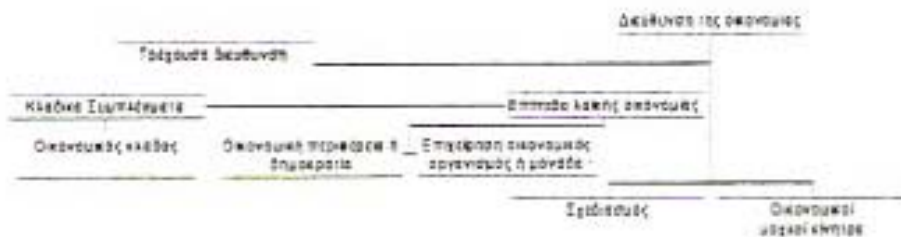
Τα θέματα αυτά εξετάζονται σε άλλα κεφάλαια ή υποκεφάλαια.

Το κράτος ασκεί εποπτεία νομιμότητας και έλεγχο πάνω στις κρατικές επιχειρήσεις για τα εξής θέματα:

- Αν τα οργανογράμματα, οι οργανισμοί λειτουργίας των επιχειρήσεων ανταποκρίνονται στη σχετική νομοθεσία και στις ιδρυτικές αποφάσεις,
- Αν η λειτουργία των επιχειρήσεων βρίσκεται σε αρμονία με τη σχετική νομοθεσία, την ιδρυτική απόφαση και τον οργανισμό.

ΣΧΗΜΑ Ι

Τα επίπεδα διεύθυνσης και διοίκησης της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας

Πηγή: ΑΒ. Μπατσούριν, Πλανοβο - Σκονομιτσέσκιε μετόντι ουπραβλένιγια. Ιζντάτελστρο Εκονόμικα. Μόσκρα 1973, σελ. 19.

Η κρατική εποπτεία νομιμότητας δεν επεκτείνεται στην επανεξέταση των αποφάσεων της επιχείρησης από οικονομική άποψη, από άποψη οικονομικής σκοπιμότητας, ούτε σε υποθέσεις που ανήκουν στην κλαδική, λειτουργική διοίκηση και έλεγχο, ούτε στην ουσιαστική εξέταση και αξιολόγηση υποθέσεων που σχετίζονται με εργασιακές διενέξεις και δικαστήρια.

Η εποπτεία νομιμότητας ασκείται από τα κρατικά ιδρυτικά όργανα στην περίπτωση των κρατικών επιχειρήσεων, και από τα δημοτικά συμβούλια στην περίπτωση των δημοτικών επιχειρήσεων. Η παραβίαση της νομιμότητας συνεπάγεται κυρώσεις.

Η εποπτεία της κρατικής επιχείρησης ασκείται από το ιδρυτικό όργανο. Στα πλαίσια της εποπτείας το ιδρυτικό όργανο:

- ασκεί τα δικαιώματα του που προβλέπονται στην κειμένη νομοθεσία σχετικά με τη διοίκηση των κρατικών επιχειρήσεων ή οργανώνει και ελέγχει την εκτέλεση των κυβερνητικών αποφάσεων,
- αξιολογεί και ελέγχει τη συνολική δραστηριότητα της επιχείρησης,
- ασκεί τα σχετικά με το διευθυντή της κρατικής επιχείρησης δικαιώματα και αξιολογεί τη δουλειά του.

Στα πλαίσια της εποπτείας ελέγχεται και η λειτουργία των διοικητικών συμβούλων των κρατικών επιχειρήσεων.

Το ιδρυτικό όργανο μπορεί να συγκροτήσει Εποπτική Επιτροπή για τον έλεγχο της λειτουργίας της επιχείρησης.

Η κλαδική διοίκηση των επιχειρήσεων ασκείται από τους καθ' ύλην αρμόδιους υπουργούς. Για την κατανόηση αυτής της πτυχής της διοίκησης, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης υπάρχουν πολλά κλαδικά υπουργεία, ιδιαίτερα στο συγκεντρωτικό μοντέλο (Υπουργείο Ενέργειας, Υπουργείο Μηχανοκατασκευών, Υπουργείο Ελαφριάς Βιομηχανίας κ.λ.π.). Οι κλαδικοί υπουργοί:

- επεξεργάζονται και πρεσβεύουν τις προτάσεις για την ανάπτυξη του δοσμένου κλάδου και των επιχειρήσεων του,
- συμμετέχουν στη διαμόρφωση των στόχων ανάπτυξης, της οικονομικής ρύθμισης και της πιστωτικής πολιτικής του κλάδου της αρμοδιότητάς τους,
- προωθούν και ελέγχουν την εφαρμογή των γενικότερων στόχων της εθνικής οικονομίας στο δοσμένο κλάδο,
- εναρμονίζουν τις κατευθύνσεις ανάπτυξης του κλάδου με τις απαιτήσεις του διεθνούς καταμερισμού εργασίας

Σε καθορισμένες περιπτώσεις μπορεί να δοθεί στην κρατική επιχείρηση εντολή με τη μορφή του νόμου, νομοθετικού διατάγματος, διατάγματος και απόφασης υπουργικού συμβουλίου, εάν ο οικονομικός στόχος δεν μπορεί να επιτευχθεί με άλλο τρόπο. Ο επικεφαλής του ιδρυτικού οργάνου μπορεί να δώσει εντολή για την σημαντική τροποποίηση της διάρθρωσης της παραγωγής σε επιχειρήσεις που λειτουργούν υπό την εποπτεία της κρατικής διοίκησης.

Τα παραπάνω ισχύουν κυρίως για τις *κρατικές επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας*. Το ιδρυτικό όργανο μπορεί να καταστήσει υποχρεωτική την παροχή υπηρεσιών. Για τις επιχειρήσεις αυτές δεν εφαρμόζονται γενικά οι διατάξεις για την απαγόρευση της ανακατάταξης κεφαλαίων και τον περιορισμό του δικαιώματος έκδοσης εντολών.

Η διεύθυνση ή διοίκηση των επιχειρήσεων από το κράτος και τα όργανα του πραγματοποιείται με τους εξής τρόπους:

- Με τον καθορισμό υποχρεωτικών δεικτών και εντολών του κεντρικού σχεδίου για τις επιχειρήσεις.

- Με την κατανομή των συντελεστών παραγωγής και των χρηματοοικονομικών πόρων μεταξύ των επιχειρήσεων ανάλογα με τις βασικές προτεραιότητες του κράτους.
- Με τον καθορισμό ενιαίων κανόνων (προδιαγραφών και νορμών) που ρυθμίζουν τις δραστηριότητες των επιχειρήσεων και τα πλαίσια τους.
- Με τη διαμόρφωση πολιτικής τιμών, φορολογίας και μισθών που δημιουργούν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία των επιχειρήσεων.
- Με την επεξεργασία κεντρικών ολοκληρωμένων προγραμμάτων ανάπτυξης και την οργάνωση της εκτέλεσης τους.

Στην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία υπάρχει μια *ιδιόμορφη σχέση μεταξύ διευθυντών και κράτους*. Οι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων είναι λιγότερο μάνατζερ και περισσότερο υπάλληλοι που διορίζονται, εξαρτώνται και ελέγχονται από τα ανώτερα κρατικά και κομματικά όργανα. Λειτουργούν λιγότερο σαν επιχειρηματίες και περισσότερο σαν εκπρόσωποι του κράτους και του κόμματος. Όμως με τις μεταρρυθμίσεις οι διευθυντές των επιχειρήσεων μετατρέπονται όλο και περισσότερο σε μάνατζερ και επιχειρηματίες.

4.1.2. Οι βαθμίδες του πατερναλισμού

Η σχέση επιχείρησης και κράτους πέρασε από πολλές φάσεις εξέλιξης, τόσο στον καπιταλισμό όσο και στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Ο Κορναί διακρίνει τις εξής πέντε βασικές περιπτώσεις ή βαθμίδες πατερναλισμού, που εμφανίστηκαν διαδοχικά και υπάρχουν σήμερα ταυτόχρονα στις διάφορες χώρες (σχ. II). Η πρώτη στήλη δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η επιχείρηση αποκτά τις εισροές που απαιτούνται για την τρέχουσα παραγωγή, ενώ η δεύτερη στήλη δείχνει πως αποκτά τις επενδύσεις (χρηματοδότηση επενδύσεων). Μέσα στα πλαίσια της κάθε στήλης διακρίνεται η κατάσταση πριν και μετά τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Οι σειρές δείχνουν τις πέντε βαθμίδες του πατερναλισμού. Το σήμα + εκφράζει την *ύπαρξη* της εν λόγω βαθμίδας στην αναφερόμενη σφαίρα, ενώ το σήμα + + εκφράζει την *κυριαρχία* της εν λόγω βαθμίδας.

ΣΧΗΜΑ ΙΙ

Οι μορφές σχέσης επιχείρησης και κράτους (οι βαθμίδες του πατερναλισμού)

Οι βαθμίδες του Πατερναλισμού	Εφοδιασμός με εισροές για την τρέχουσα παραγωγή		Κατανομή των επενδύσεων	
	Πρίν τη μεταρρύθμιση	Μετά τη μεταρρύθμιση	Πρίν τη μεταρρύθμιση	Μετά τη μεταρρύθμιση
4. Παροχή σε είδος – Παθητική αποδοχή	+		+	
3. Παροχή σε είδος – ενεργητική αποδοχή			++	
2. Παροχή σε χρήμα				++
1. Αυτοσυντήρηση – με βοήθεια		++		++
0. Αυτοσυντήρηση – χωρίς βοήθεια				

Πηγή: KORNAI JANOS: A. KJK, DUDAPEST 1980, σελ. 577.

ΒΑΘΜΙΔΑ 4: Παροχή σε είδος - παθητική αποδοχή

Η επιχείρηση δεν είναι ακόμα σε θέση να λειτουργήσει αυτόνομα. Το κράτος της παρέχει σε είδος τα αναγκαία μέσα για την ικανοποίηση όλων των αναγκών της. Κατανέμει τις εισροές ανάμεσα στις επιχειρήσεις με «φυσική μορφή», χωρίς τον μεσολαβητικό ρόλο του χρήματος. Οι αποφάσεις του αποτελούν εντολή για τις επιχειρήσεις χωρίς, πολλές φορές, να σταθμιστεί η γνώμη τους. Η βαθμίδα αυτή

εμφανίζεται σποραδικά στο συγκεντρωτικό οικονομικό μοντέλο. Η συχνότητα της διαφέρει κατά χώρο και κατά περίοδο.

ΒΑΘΜΙΔΑ 3: Παροχή σε είδος - ενεργητική επιθυμία

Το κράτος εξακολουθεί να παρέχει στην επιχείρηση όλα τα αναγκαία μέσα σε είδος, αλλά παίρνει υπόψη του τις επιθυμίες, τις παραγγελίες της. Η επιχείρηση μπορεί να ζητήσει από το κράτος περισσότερα, να διεκδικήσει, να ασκήσει πίεση, να «παζαρέψει» το πλάνο. Το κράτος προσπαθεί να πάρει από την επιχείρηση περισσότερες εκροές και να δώσει λιγότερες εισροές, ενώ η επιχείρηση ζητάει περισσότερες εισροές και υπόσχεται λιγότερες εκροές. Η βαθμίδα αυτή αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση του συγκεντρωτικού οικονομικού μοντέλου.

ΒΑΘΜΙΔΑ 2: Παροχή σε χρήμα

Η επιχείρηση αποκτά μεγαλύτερη αυτονομία, αλλά δεν μπορεί ακόμα να αυτοσυντηρηθεί. Έτσι το κράτος εξακολουθεί να βοηθά την επιχείρηση, αλλά με διαφορετικό από τον μέχρι τώρα τρόπο.

Χορηγεί στην επιχείρηση ένα χρηματικό ποσό το οποίο πρέπει να διαχειριστεί η ίδια. Οι επενδύσεις πραγματοποιούνται με πρωτοβουλία της επιχείρησης, αλλά η χρηματοδότηση τους γίνεται από κρατικές πηγές. Αν η επιχείρηση επιθυμεί να ξοδέψει περισσότερα χρήματα, πρέπει να ζητήσει περισσότερα από το κράτος. Το κράτος, που έχει την αρμοδιότητα της λήψης αποφάσεων, απορρίπτει ή ικανοποιεί τις επιθυμίες της επιχείρησης. Εξακολουθούν να υπάρχουν απαιτήσεις, διεκδικήσεις, παραχωρήσεις και συμβιβασμοί μεταξύ του κράτους και των επιχειρήσεων, αλλά το επίμαχο θέμα είναι το χρηματικό ποσό (και όχι οι παροχές σε είδος). Οι επιχειρήσεις έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα για την πραγματοποίηση συνδυασμών όσον αφορά τους τρόπους χρησιμοποίησης του χρηματικού ποσού. Η βαθμίδα αυτή διαδίδεται μετά τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις.

ΒΑΘΜΙΔΑ 1: Αυτοσυντήρηση - με βοήθεια

Η επιχείρηση αποκτά μεγαλύτερη αυτονομία και λειτουργεί με βάση την αρχή της ιδιοσυντήρησης που εφαρμόζεται με συνέπεια. Είναι υποχρεωμένη να καλύπτει τις δαπάνες της από τα έσοδα που προέρχονται από τις πωλήσεις των δικών της εκροών. Ζει από την αμοιβή της (και όχι από τις παροχές ή επιχορηγήσεις του κράτους). Αν όμως προκύψουν χρηματοοικονομικές δυσκολίες τότε το κράτος βοηθάει την επιχείρηση με διάφορες μορφές επιχορηγήσεων. Αυτή η βαθμίδα είναι η πιο διαδομένη περίπτωση μετά τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Τόσο οι τρέχουσες εισροές όσο και οι επενδύσεις χρηματοδοτούνται σχεδόν αποκλειστικά από πηγές της επιχείρησης. Η ίδια πρέπει να «κερδίσει» τα χρήματα που δαπανά.

ΒΑΘΜΙΔΑ 0: Αυτοσυντήρηση - χωρίς βοήθεια

Η επιχείρηση έχει πλήρη αυτονομία και η οικονομική της κατάσταση εξαρτάται αποκλειστικά από τα χρήματα που «κερδίζει». Είναι υποχρεωμένη να καλύπτει όλες τις δαπάνες της από τα έσοδα της και να πραγματοποιεί επιπλέον ορισμένα κέρδη για να χρηματοδοτεί τη διεύρυνση των δραστηριοτήτων της. Το κράτος δεν παρέχει καμία βοήθεια. Έτσι η επιχείρηση είναι αναγκασμένη να στηριχθεί αποκλειστικά και μόνο στις δικές της δυνάμεις. Αν δεν τα καταφέρει, τότε καταστρέφεται. Η βαθμίδα αυτή δεν υπάρχει στην πρακτική των χώρων του υπαρκτού σοσιαλισμού. (Γι' αυτό η σειρά αυτή στο σχ. XXV είναι κενή). Μπορεί όμως, να εμφανιστεί στο μέλλον. Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις διευρύνουν σημαντικά την αυτονομία των επιχειρήσεων και δημιουργούν απαιτήσεις συνεπούς τήρησης της αρχής της ιδιοσυντήρησης τους. Ταυτόχρονα ψηφίστηκαν, σε ορισμένες χώρες, νόμοι για την πτώχευση των επιχειρήσεων (Σοβιετική Ένωση, Ουγγαρία κλ.π.).

4.2. Η εσωτερική διοίκηση των κρατικών επιχειρήσεων και ο ρόλος των διευθυντών

Το γενικό μοντέλο είναι ότι η διοίκηση της κρατικής επιχείρησης ασκείται από το *γενικό διευθυντή ή το διευθυντή* της επιχείρησης. Η διεύθυνση της επιχείρησης έχει μονοπρόσωπο χαρακτήρα. Πέρα από αυτό το γενικό μοντέλο που επικρατεί στο συγκεντρωτικό μοντέλο και εν μέρει στο αποκεντρωτικό μοντέλο έχουν καθιερωθεί κατά καιρούς για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα και άλλα συστήματα διοίκησης. Τα σπουδαιότερα από αυτά είναι το σύστημα αυτοδιαχείρισης (στη Γιουγκοσλαβία), η διοίκηση της επιχείρησης από το Συμβούλιο της Επιχείρησης και η διοίκηση της επιχείρησης από τη Γενική Συνέλευση των Εργαζομένων της Επιχείρησης. Η Γενική Συνέλευση εκλέγει τη Διεύθυνση και την Ελεγκτική Επιτροπή. Το Υπουργικό Συμβούλιο και άλλα ανώτερα κρατικά όργανα καθορίζουν τις υποθέσεις για τις οποίες έχουν δικαίωμα απόφασης ο διευθυντής, το Συμβούλιο της Επιχείρησης, η Γενική Συνέλευση των Εργαζομένων ή το Διοικητικό Συμβούλιο.

Η κατανομή των αρμοδιοτήτων μέσα στην επιχείρηση χαρακτηρίζεται από ένα υπερβολικό συγκεντρωτισμό. Η ανώτερη διοίκηση της επιχείρησης, ο γενικός διευθυντής και οι αναπληρωτές του, έχουν δικαίωμα να αποφασίζουν ακόμη και στις περισσότερες καθημερινές τρέχουσες υποθέσεις.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι *κρατικές επιχειρήσεις που διοικούνται από διευθυντή*.

Στο *συγκεντρωτικό μοντέλο* όλες σχεδόν οι κρατικές επιχειρήσεις διοικούνται από το διευθυντή που διορίζεται και απαλλάσσεται από το κράτος και συγκεκριμένα από το ιδρυτικό όργανο του. Η διοίκηση είναι μονοπρόσωπη. Το σύστημα αυτό διατηρείται και στο *αποκεντρωμένο μοντέλο* για τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας και για άλλες κρατικές επιχειρήσεις που λειτουργούν κάτω από την εποπτεία της κρατικής διοίκησης.

Ο διευθυντής ασκεί τη διοίκηση μόνος του ή σε συνεργασία με άλλα μέλη της διεύθυνσης ή του Διοικητικού Συμβουλίου (όταν αυτό υπάρχει).

Μέλη της Διεύθυνσης ή του Διοικητικού Συμβουλίου είναι:

α) Ο διευθυντής

β) Ο υποδιευθυντής (ή οι υποδιευθυντές)

γ) Τα διευθυντικά στελέχη των οργανωτικών μονάδων που καθορίζονται στον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης

δ) Οι εκλεγμένοι από τα συνδικάτα εργαζόμενοι που ο αριθμός τους δεν μπορεί να υπερβαίνει τον αριθμό των μελών της κατηγορίας β) και γ).

Ο αριθμός των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου καθορίζεται από το ιδρυτικό όργανο.

Στο παραπάνω σύστημα διοίκησης ο διευθυντής της επιχείρησης είναι και ο πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου.

Το Διοικητικό Συμβούλιο έχει απαρτία όταν στην συνεδρίαση του μετέχουν τουλάχιστον τα 2/3 των μελών του. Στις συνελεύσεις συμμετέχουν, με συμβουλευτικό δικαίωμα, οι εκπρόσωποι των συνδικάτων, της κομματικής οργάνωσης και της νεολαίας καθώς και ο εκπρόσωπος της Εποπτικής Επιτροπής. Το Διοικητικό Συμβούλιο λαμβάνει τις αποφάσεις του με απλή πλειοψηφία. Στα σπουδαιότερα θέματα, για την απόφαση απαιτείται πλειοψηφία δύο τρίτων.

Στην αρμοδιότητα του Διοικητικού Συμβουλίου ανήκουν:

- Ο καθορισμός του μεσοπρόθεσμου σχεδίου της επιχείρησης και η έγκριση των κυριότερων δεικτών του βραχυπρόθεσμου σχεδίου.
- Η έγκριση του ισολογισμού και των αποτελεσμάτων της επιχείρησης.
- Ο καθορισμός των βασικών κατευθύνσεων της επιχειρηματικής και τιμολογιακής πολιτικής της επιχείρησης, της αναδιάρθρωσης των προϊόντων και των υπηρεσιών καθώς και της οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης.
- Η σημαντική τροποποίηση των δραστηριοτήτων της επιχείρησης.
- Οι αποφάσεις για ίδρυση θυγατρικών επιχειρήσεων ή για συμμετοχή σε άλλες εταιρείες.
- Ο καθορισμός του οργανισμού λειτουργίας της επιχείρησης και του οργανογράμματος.
- Ο καθορισμός των αρχών διανομής των κερδών και των άλλων εισοδημάτων της επιχείρησης.

Για τα θέματα που δεν ανήκουν στη δικαιοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου, αποφασίζει ο διευθυντής της επιχείρησης.

Υπάρχουν κρατικές επιχειρήσεις που δεν έχουν διοικητικά συμβούλια. Στις περιπτώσεις αυτές το οργανόγραμμα και ο οργανισμός λειτουργίας της επιχείρησης μπορεί να προβλέψει τη δημιουργία ενός συλλογικού οργάνου γνωμοδοτικού χαρακτήρα που λειτουργεί παρά τω διευθυντή. Ο αριθμός των μελών του, η σύνθεση του και οι αρμοδιότητες γνωμάτευσης καθορίζονται στον οργανισμό λειτουργίας.

Υπάρχουν και ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των διάφορων μορφών κρατικών επιχειρήσεων, όσον αφορά τον τρόπο διορισμού και εκλογής του διευθυντή και όσον αφορά τις αρμοδιότητες του. Στις κρατικές επιχειρήσεις που λειτουργούν υπό την εποπτεία της Κρατικής διοίκησης, οι διευθυντές διορίζονται και απαλλάσσονται από το ιδρυτικό όργανο. Ο διορισμός μπορεί να γίνει με διαγωνισμό ή χωρίς διαγωνισμό. Στις κρατικές επιχειρήσεις που διοικούνται από το Συμβούλιο της Επιχείρησης και τη Γενική Συνέλευση της Επιχείρησης, τα ίδια αυτά όργανα αποφασίζουν για την εκλογή και την απαλλαγή των διευθυντών. Ο διορισμός των διευθυντών γίνεται υποχρεωτικά με διαγωνισμό, με εκλογή και με εκ των προτέρων σύμφωνη γνώμη του ιδρυτικού οργάνου. Σε όλες τις περιπτώσεις οι εργοδοτικές δικαιοδοσίες, σχετικά με τους διευθυντές, ασκούνται από τα ιδρυτικά όργανα. Ο διορισμός είναι συνήθως πενταετούς χρονικής διάρκειας με δυνατότητα ανανέωσης του διορισμού. Υπάρχει όμως και η δυνατότητα καθαίρεσης του διευθυντή πριν την συμπλήρωση της πενταετίας, εφόσον δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις.

Στις μεγάλες επιχειρήσεις διορίζονται ή εκλέγονται γενικοί διευθυντές και αναπληρωτές γενικοί διευθυντές. Στην περίπτωση αυτή οι υπομονάδες της μεγάλης επιχείρησης διοικούνται από διευθυντές. Οι μικρομεσαίες κρατικές επιχειρήσεις διοικούνται επίσης από διευθυντές. Κάτω από την εποπτεία τους λειτουργούν *τρεις διαχωριστικές δραστηριότητες*:

- α. Οι τεχνολογικές δραστηριότητες
- β. Οι οικονομικές δραστηριότητες, και
- γ. Οι εμπορικές δραστηριότητες.

Οι τεχνολογικές δραστηριότητες, σε ορισμένες περιπτώσεις, διαιρούνται σε δυο τμήματα: Την τρέχουσα παραγωγή (κατασκευή) και την τεχνολογική ανάπτυξη.

Τα υποκαταστήματα και οι μονάδες της επιχείρησης διοικούνται, συνήθως, από τον *αρχιμηχανικό παραγωγής* και σπάνια από το διευθυντή. Στη διοίκηση των

επιχειρήσεων, σε ορισμένες περιπτώσεις, συμμετέχει και το *Συμβούλιο του Διευθυντή*, που αποτελείται από εμπειρογνώμονες με ειδικές γνώσεις. Τα κυριότερα καθήκοντα του είναι η προετοιμασία των σπουδαιότερων αποφάσεων του διευθυντή, η γνωμάτευση των μελετών που θεμελιώνουν τις αποφάσεις και η επεξεργασία εναλλακτικών προτάσεων.

Όσον αφορά την οργανωτική τοποθέτηση των άλλων δραστηριοτήτων της επιχείρησης, τα γενικά χαρακτηριστικά είναι τα εξής: *Οι παραγωγικές δραστηριότητες* χωρίζονται με βάση τις τεχνολογικές φάσεις, τα είδη προϊόντων, τις μονάδες προϊόντων και το χώρο της παραγωγής. *Οι πωλήσεις* οργανωτικά υπάγονται στον εμπορικό διευθυντή. *Οι αναπτυξιακές διαδικασίες* ανήκουν στη δικαιοδοσία του τεχνικού διευθυντή. Η τοποθέτηση των *δραστηριοτήτων συντήρησης* στην οργανωτική δομή της επιχείρησης έχει συγκεντρωτικό ή αποκεντρωτικό χαρακτήρα. Η ευθύνη για τον *συντονισμό* των δραστηριοτήτων και των μονάδων της επιχείρησης ανήκει στην ανώτερη διοίκηση.

Η πιο πρόσφατη τάση ανάπτυξης της οργανωτικής δομής είναι η δημιουργία ξεχωριστής *Οργανωτικής Διεύθυνσης* που λειτουργεί κάτω από την εποπτεία του Γενικού Διευθυντή. Σε ορισμένες επιχειρήσεις εξαγωγικού προσανατολισμού, λειτουργεί και *Οργανωτικό Συμβούλιο ή Οργανωτικό και Αναπτυξιακό Συμβούλιο* με αρμοδιότητα το συντονισμό των οργανωτικών και αναπτυξιακών δραστηριοτήτων. Πρόεδρος τους είναι ο Γενικός Διευθυντής και μέλη του οι διευθυντές, οι προϊστάμενοι των σημαντικότερων από οργανωτική άποψη μονάδων της επιχείρησης και οι εκπρόσωποι των κοινωνικών φορέων της επιχείρησης. Νέα τάση αποτελεί επίσης η δημιουργία διευθύνσεων ή τμημάτων Μάρκετινγκ και διαφήμισης.

Με τις *μεταρρυθμίσεις* και τις οργανωτικές αλλαγές εμφανίζονται νέα στοιχεία και στη διοίκηση των επιχειρήσεων: διοικητικά συμβούλια, συνεδριάσεις διευθυντικών στελεχών, teams, ομάδες ad hoc, χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών κ.τ.λ. Οι διευθυντές των επιχειρήσεων ασκούν όλο και περισσότερες εξωπαραγωγικές λειτουργίες που σχετίζονται με το μάρκετινγκ, την έρευνα και ανάπτυξη με το στρατηγικό προγραμματισμό. Αναπτύσσεται η διοίκηση προϊόντος και η διοίκηση προγράμματος (project management).

Εμπειρικές έρευνες δείχνουν ότι μετά τις μεταρρυθμίσεις διευρύνονται οι αποφασιστικές αρμοδιότητες των επιχειρήσεων, η αυτοτέλεια τους στη λήψη αποφάσεων. Οι γενικοί διευθυντές εξακολουθούν να έχουν πολλές αποφασιστικές αρμοδιότητες. Ταυτόχρονα να λαμβάνουν αυτόνομες αποφάσεις. Μειώνονται οι αποφάσεις και οι οδηγίες των κεντρικών οργάνων της επιχείρησης.

Στο μέλλον αναμένεται η παραπέρα διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των διευθυντών των κρατικών επιχειρήσεων. Όμως η διαδικασία αυτή έχει τα όρια της. Οι αρμοδιότητες του διευθυντή μιας κρατικής ή δημόσιας επιχείρησης, ποτέ δεν μπορεί να διευρυνθούν στο βαθμό των αρμοδιοτήτων του διευθυντή μιας ιδιωτικής επιχείρησης. Υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των διευθυντών των κρατικών και ιδιωτικών επιχειρήσεων. Ο διευθυντής μιας κρατικής ή δημόσιας επιχείρησης δεν μπορεί να έχει απόλυτη ελευθερία στη διοίκηση της επιχείρησης, γιατί διαχειρίζεται δημόσιο χρήμα και δημόσια περιουσία, επιτελεί και κοινωνικές λειτουργίες στην υπηρεσία του δημόσιου συμφέροντος, ο διορισμός του εξαρτάται από το κράτος και τα όργανα του με τα οποία επιδιώκει να έχει καλές σχέσεις κ.τ.λ. Είναι ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη η γνώμη του Komal: «... Στις ιδιωτικές επιχειρήσεις ζημιώνονται ιδιωτικά πρόσωπα, εάν ο μάνατζερ εργάζεται αναποτελεσματικά" τότε η αποτυχία αδειάζει το πορτοφόλι φυσικών προσώπων. Στην περίπτωση των κρατικών επιχειρήσεων, όμως, ο μάνατζερ είναι μεσαίος υπάλληλος της κρατικής γραφειοκρατίας. Εάν εργάζεται αναποτελεσματικά, τότε είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ποιος ζημιώθηκε, γιατί τα χρήματα εκρέουν από το απύθμενο πορτοφόλι του κράτους...». «... Θα θεωρούσα τον αποτελεσματικά εργαζόμενο διευθυντή της κρατικής επιχείρησης σαν έναν τιμώμενο δημόσιο υπάλληλο. Το γόητρο του διευθυντή μιας μεγάλης κρατικής επιχείρησης να μην είναι μικρότερο από εκείνο ενός πρέσβη ενός δημάρχου ή στρατηγού, αλλά να μην τον βλέπουμε σαν έναν επιχειρηματία. Εάν εργάζεται αποτελεσματικά, τότε είναι δικαιολογημένο να κερδίζει πολλά χρήματα, αλλά είναι απαράδεκτο η αμοιβή του να ανέρχεται σε αστρονομικά ποσά... διότι διαχειρίζεται δημόσιο χρήμα. Η Βουλή, όπως καθορίζει την αμοιβή του πρωθυπουργού και των στρατηγών, κατά τον ίδιο τρόπο να θέσει όρια και στην αμοιβή των διευθυντών των κρατικών επιχειρήσεων». Υπάρχει όμως και μια δεύτερη άποψη, σύμφωνα με την οποία οι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων πρέπει να

είναι καλοί επιχειρηματίες και μάνατζερ. Τέλος, υπάρχει και μια τρίτη άποψη που προτείνει το συγκερασμό των πιο πάνω δυο απόψεων. Σύμφωνα με αυτή, οι διευθυντές πρέπει να είναι και καλοί δημόσιοι υπάλληλοι που να διαχειρίζονται έντιμα το δημόσιο χρήμα και να πρεσβεύουν το κοινωνικό συμφέρον. Και αποτελεσματικοί μάνατζερ και επιχειρηματίες.

4.3. Οι διευθύνσεις των επιχειρήσεων και οι αρμοδιότητες τους στην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία είναι οι εξής:

1. Διεύθυνση Σχεδίου

Επεξεργάζεται, με βάση τους δείκτες και τις εντολές του κεντρικού σχεδίου, τα επιμέρους σχέδια της επιχείρησης και τους τρόπους εκπλήρωσης τους, αναλύει και ελέγχει την πορεία εκπλήρωσης τους. Έχει την ευθύνη για το συντονισμό όλων των πλάνων, για την οργάνωση της στατιστικής παρακολούθησης των δεικτών.

2. Διεύθυνση Εργασιακών και Μισθολογικών Υποθέσεων

Έχει ως καθήκον την οργάνωση της αποτελεσματικής απασχόλησης του εργατικού δυναμικού και την επεξεργασία των νορμών. Μεριμνά για τη διάδοση των πρωτοποριακών μεθόδων εργασίας για την επεξεργασία ορθολογικού συστήματος αμοιβής, ελέγχει την τήρηση της μισθολογικής πειθαρχίας, των κανόνων προστασίας της εργασίας και της υγιεινής. Επεξεργάζεται, τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και συμμετέχει στην καλύτερη οργάνωση των χώρων και διαδικασιών εργασίας. Μεριμνά για τη διάδοση της άμιλλας εργασίας.

3. Διεύθυνση Προσωπικού

Διαμορφώνει προτάσεις για την εκλογή, την κατάρτιση και την τοποθέτηση διευθυντικών στελεχών. Διεκπεραιώνει την πρόσληψη και απόλυση των

εργαζομένων, παρακολουθεί την επίδοση τους. Οργανώνει την κατάρτιση και επιμόρφωση των εργαζομένων.

4. Διεύθυνση Τεχνολογίας και Τεχνολογικού Ελέγχου

Έχει την ευθύνη για την Οργάνωση του ελέγχου της ποιότητας πρώτων υλών, των ημικατεργασμένων προϊόντων, των ανταλλακτικών, της διαδικασίας της παραγωγής και των τελικών προϊόντων.

5. Διεύθυνση Εφοδιασμού Εργατών

Οργανώνει τον εφοδιασμό των εργαζομένων, εποπτεύει και διευθύνει τη σίτιση του εργοστασίου και τα κοινωνικά ιδρύματα της επιχείρησης (το βρεφοκομείο, το νηπιαγωγείο, την εργατική εστία κ.τ.λ.). Εποπτεύει τη λειτουργία του ιατρείου της επιχείρησης. Μεριμνά για τα προστατευτικά ποτά και φαγητά, για τις εργατικές φόρμες των εργαζομένων.

6. Διεύθυνση Επενδύσεων

Έχει την αρμοδιότητα και ευθύνη σχεδιασμού και πραγματοποίησης των επενδύσεων και της ανανέωσης του πάγιου κεφαλαίου. Λειτουργεί γενικά κάτω από την εποπτεία του γενικού διευθυντή ή του αρχιμηχανικού.

7. Διεύθυνση Υλικών και Κυκλοφορίας Εμπορευμάτων

Έχει την ευθύνη για το σχεδιασμό των προμηθευτών, για την έγκαιρη υπογραφή των συμβολαίων προμηθειών. Οργανώνει τις προμήθειες και τις πωλήσεις. Εποπτεύει τις αποθήκες της επιχείρησης.

Οι παραπάνω διευθύνσεις και οι αρμοδιότητες τους, καθορίζονται από τα κεντρικά όργανα του κράτους με νόμους, με διατάγματα ή με υπουργικές αποφάσεις. Στην Ουγγαρία π.χ. καθορίστηκαν το 1952 με υπουργική απόφαση. Παρόμοια είναι η

δομή των διευθύνσεων και η κατανομή των αρμοδιοτήτων και στις άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Αναφέρεται στη συνέχεια ενδεικτικά η περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης. Η διοίκηση των παραγωγικών πόρων ασκείται από τις οικονομικού χαρακτήρα διευθύνσεις και τμήματα, δηλαδή τις διευθύνσεις και τα τμήματα Σχεδιασμού, Οικονομικών, Προσωπικού και Μισθοδοσίας. Οι παραπάνω διευθύνσεις και τα τμήματα κατανέμουν στις μονάδες της επιχείρησης τους δείκτες που αφορούν τη χρησιμοποίηση των οικονομικών πόρων.

Στο επίπεδο των εργοστασίων της επιχείρησης, οι διαδικασίες του καθημερινού (ημερολογιακού) σχεδιασμού και του τεχνολογικού - οικονομικού σχεδιασμού, συνδέονται στενά μεταξύ τους. Και στις δυο περιπτώσεις η βάση είναι το παραγωγικό πλάνο του εργοστασίου. Στο επίπεδο των μικρότερων παραγωγικών μονάδων και των μπριγάδων, οι δυο διαδικασίες σχεδιασμού συγχωνεύονται. Στις μικρότερες μονάδες, στις μπριγάδες και στις βάρδιες κατανέμονται ενιαίοι δείκτες σχεδίου, που καθορίζουν τη χρήση των διαθέσιμων πόρων (των πρώτων υλών, της ενέργειας, του μισθού κ.τ.λ.). Στα ίδια επίπεδα ασκείται και ο έλεγχος. Η ενοποίηση των δυο διαδικασιών σχεδιασμού, οδηγεί στη μείωση του αριθμού των δεικτών του σχεδίου. Με τη διαμόρφωση των σύνθετων δεικτών είναι δυνατή η συγχώνευση τους σε ένα πλάνο.

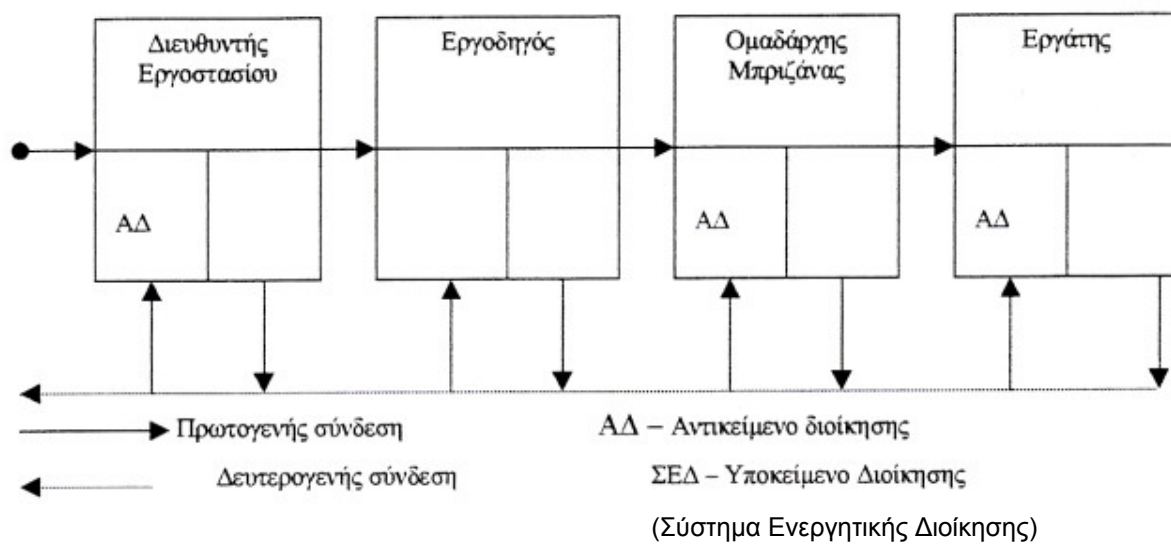
Ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός εφαρμόζεται και στην εσωτερική οργάνωση και διοίκηση των επιχειρήσεων, δηλαδή στη λεγόμενη *ενδοεπιχειρησιακή διοίκηση*, όπως φαίνεται από το σχήμα III. Οι πρωτογενείς διασυνδέσεις περιλαμβάνουν τις ενεργητικές συνδέσεις που κατευθύνονται από το υποκείμενο προς το αντικείμενο της διοίκησης (ΣΕΒ → ΑΔ) καθώς και τα κίνητρα που εφαρμόζει η διοίκηση για την επίτευξη των στόχων (π.χ. μη πληρωμή πριμ, σε περίπτωση μη ικανοποιητικής εκπλήρωσης των δεικτών του πλάνου). Οι δευτερογενείς διασυνδέσεις έχουν αντίθετη κατεύθυνση: από το αντικείμενο προς το υποκείμενο (ΣΕΒ ← ΑΔ), από τις εκροές προς τις εισροές. Η διαδικασία αυτή της επανασύνδεσης, παρέχει τις αναγκαίες πληροφορίες στο υποκείμενο της διοίκησης για την εκπλήρωση των παραγωγικών καθηκόντων, για τις διαθέσιμες πηγές του επόμενου παραγωγικού κύκλου.

Το μοντέλο της ενδοεπιχειρησιακής διοίκησης με οικονομικές μεθόδους φαίνεται στο σχήμα IV. Η ουσία του συνίσταται στο ότι, οι διασυνδέσεις επενεργούν στο

αντικείμενο της διοίκησης έμμεσα, δηλαδή μέσω του συστήματος των οικονομικών προϋποθέσεων και άλλων οικονομικών μοχλών ή κινήτρων. Η δημιουργία έμμεσης σχέσης μεταξύ αντικειμένου και υποκειμένου σημαίνει ότι πραγματοποιείται μια πολυσύνθετη επικοινωνία, δεδομένου ότι παρεμβάλλονται και άλλοι παράγοντες όπως είναι το Σύστημα Οικονομικών Προϋποθέσεων (ΣΟΠ) και οι επανασυνδέσεις. Η αποτελεσματικότητα της ενδοεπιχειρησιακής διοίκησης εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τη σαφήνεια των κανόνων.

ΣΧΗΜΑ ΙΙΙ

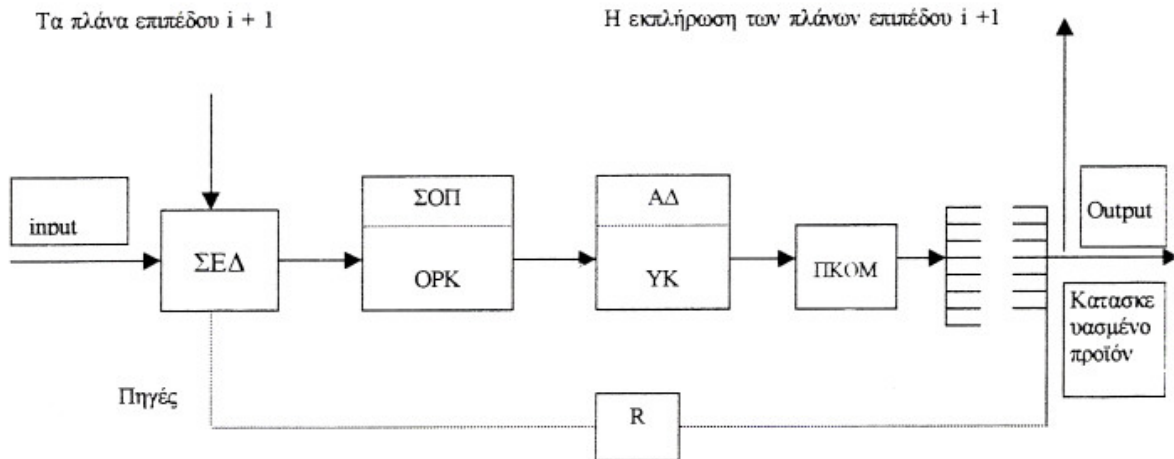
Δημοκρατικός συγκεντρωτισμός και σχέση αντικειμένου και υποκειμένου στην ενδοεπιχειρησιακή διοίκηση

Πηγή: Ρ.Α.Κορεντσέκο, Στο ίδιο, σελ. 35.

ΣΧΗΜΑ IV

Το μοντέλο της ενδοεπιχειρησιακής διοίκησης με οικονομικές μεθόδους

ΣΕΔ - Σύστημα Ενεργητικής Διοίκησης
ΣΟΠ - Σύστημα Οικονομικών Προϋποθέσεων
ΟΡΚ - Οικονομική Ρύθμιση και Κίνητρα
ΥΚ - Υλικά Κίνητρα
ΠΚΟΜ - Παραγωγικά Καθήκοντα που επιβάλλονται με Οικονομικά Μέσα
R - Επανασύνδεση

Πηγή: Ρ.Α Κορεντσένκο, Στο ίδιο, σελ. 48.

Το επίσημο σοβιετικό κείμενο για τη διοίκηση των επιχειρήσεων (GOST 24525.0-80), περιλαμβάνει την *τυποποίηση των υποσυστημάτων του συστήματος διοίκησης των σοβιετικών επιχειρήσεων*. Σύμφωνα με αυτό, τα στοιχεία του συστήματος διοίκησης είναι: α) το γραμμικό υποσύστημα διοίκησης, β) το σύστημα διοίκησης προγραμμάτων (project management), γ) το υποσύστημα διοίκησης των προϊόντων και ελέγχου της ποιότητας τους και δ) το υποσύστημα της γενικής διοίκησης κ.λ.π.

Σύμφωνα με το παραπάνω επίσημο κείμενο, το *γραμμικό υποσύστημα διοίκησης* ασκεί την άμεση διοίκηση της παραγωγικής διαδικασίας, με βάση την αρχή της μονοπρόσωπης ευθύνης, συντονίζει σε όλα τα επίπεδα τις δραστηριότητες των λειτουργικών μονάδων που δημιουργούνται για ένα συγκεκριμένο σκοπό. *Η διοίκηση*

προγραμμάτων αποβλέπει κυρίως στην αποτελεσματική αξιοποίηση των συντελεστών παραγωγής στο δοσμένο τομέα.

Στη σχετική βιβλιογραφία γίνεται διάκριση μεταξύ λειτουργικής διοίκησης και διοίκησης προγραμμάτων. *Λειτουργική διοίκηση* αποκαλείται η ρύθμιση της τεχνολογικής ανάπτυξης και της βελτίωσης της ποιότητας των προϊόντων, η διαχείριση των υλικών, των κεφαλαίων κίνησης και η απασχόληση του εργατικού δυναμικού. Είναι συνεχής διοίκηση. *Διοίκηση προγράμματος* αποκαλείται η διοίκηση ενός μεμονωμένου, συγκεκριμένου προγράμματος. Μετά την εκτέλεση του προγράμματος παύει να υπάρχει.

Σε περίπτωση *διοίκησης με τη μορφή μήτρας*, δηλαδή, με την ταυτόχρονη εφαρμογή της λειτουργικής διοίκησης και της διοίκησης προγραμμάτων, τα διευθυντικά στελέχη πρέπει να κρατούν στα χέρια τους όλα τα νήματα (όλες τις γραμμικές διασυνδέσεις) της διοίκησης. Πρέπει να τηρείται με συνέπεια η αρχή της μονοπρόσωπης διοίκησης. Κατά την ανάλυση του συστήματος διοίκησης με τη μορφή μήτρας, πρέπει να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό μεταβάλλεται ο χαρακτήρας των συνηθισμένων λειτουργικών διασυνδέσεων. Οι κύκλοι δείχνουν τις λειτουργικές διασυνδέσεις και έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα για όλες τις γραμμικές και λειτουργικές μονάδες της επιχείρησης, στο βαθμό που η συγκεκριμένη ειδική μονάδα είναι υπεύθυνη για την εκπλήρωση του ειδικού προγράμματος που της ανατέθηκε. Είναι για όλες τις μονάδες υποχρεωτική η εκτέλεση του ειδικού προγράμματος, σύμφωνα με τις προδιαγραφές για τον όγκο παραγωγής, την ποιότητα της και τις ημερομηνίες. Γι' αυτό, οι εντολές της καθημερινής διοίκησης της παραγωγής είναι υποχρεωτικές για όλους.

Οι διευθύνσεις και τα ειδικά τμήματα τεχνικού χαρακτήρα δεν έχουν δικαιοδοσίες να διοικούν τις γραμμικές μονάδες, μπορούν να ασκούν μόνο δικαιώματα λειτουργικής διοίκησης. Αυτή η αρκετά διαδομένη πρακτική του συστήματος διοίκησης με εντολές, λειτουργεί ως αποδιοργανωτικό στοιχείο. Η σημασία της διοίκησης με τη μορφή μήτρας συνίσταται στο ότι, καθιστά δυνατή τη λύση αυτής της αντίφασης του συστήματος διοίκησης, διανέμοντας σχεδιασμένα τα δικαιώματα και την ευθύνη που σχετίζονται με τους διάφορους τομείς οργάνωσης και με την επεξεργασία

επιχειρησιακών προγραμμάτων, υποχρεώσεων για τις γραμμικές και λειτουργικές μονάδες της επιχείρησης.

Οι αναγκαίες για τη λήψη αποφάσεων πληροφορίες, μπορεί να φτάσουν στα διευθυντικά όργανα της επιχείρησης και στην περίπτωση αναδιάταξης της διοίκησης σύμφωνα με τις λειτουργίες, ώστε αυτά να λαμβάνουν σωστά θεμελιωμένες αποφάσεις για ζητήματα που αφορούν τη συνολική ανάπτυξη της επιχείρησης και τα προγράμματα των διάφορων ειδικών τμημάτων και εργοστασίων της επιχείρησης.

Οι λειτουργίες διοίκησης των επιχειρήσεων στη Σοβιετική Ένωση, πραγματοποιούνται περισσότερο στο επίπεδο των ενώσεων επιχειρήσεων και λιγότερο στο επίπεδο των μονάδων των επιχειρήσεων. Αυτός ο καταμερισμός των λειτουργιών δείχνει το συγκεντρωτικό χαρακτήρα της διοίκησης των επιχειρήσεων.

Οι επιχειρήσεις αναπτύσσουν τις δραστηριότητες τους με τη μορφή παραγωγής και πώλησης προϊόντων και υπηρεσιών, διενεργούν χρηματοοικονομικούς διακανονισμούς, αλλά οι δραστηριότητες αυτές έχουν ως βασική λειτουργία, την εξυπηρέτηση του κεντρικού σχεδίου, την εξειδίκευση του στην επιχείρηση, την εκτέλεση του και τον έλεγχο του.

Βέβαια οι επιχειρήσεις δεν αποτελούν άβουλα εκτελεστικά όργανα ούτε στο σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού. Προσπαθούν να διευρύνουν το πεδίο κινήσεων τους, να διαπραγματεύονται, να «παζαρεύονται» με τα κεντρικά όργανα το σχέδιο, τους δείκτες του και τους όρους εκτέλεσης του. Κύρια επιδίωξη τους είναι η μεγιστοποίηση των πόρων και ενισχύσεων που παίρνουν από το κράτος, η βελτιστοποίηση των όρων της δραστηριότητας τους.

Το σύστημα οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων στην Ανατολική Ευρώπη έχει περιορισμένη αποτελεσματικότητα.

Υπάρχουν εκτιμήσεις σύμφωνα με τις οποίες είναι πιο ανθρώπινο αλλά αναποτελεσματικό. Πολλά στοιχεία δείχνουν την περιορισμένη αποτελεσματικότητα ή την αναποτελεσματικότητα του συστήματος οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα τέτοια. Σύμφωνα με έρευνες στις μεγαλύτερες σοβιετικές επιχειρήσεις μηχανοκατασκευών στα Ουράλια της Σοβιετικής Ένωσης, οι απώλειες χρόνου εργασίας κατά βάρδια, κυμαίνεται από 10 έως 20%, ο συντελεστής αξιοποίησης στις φρέζες κατά βάρδια, κυμαίνεται μεταξύ 0,60-0,90. Σε

ορισμένα μηχανουργεία της περιοχής Περμ, ο δείκτης αξιοποίησης του μοντέλου είναι πολλές φορές μόνο 0,4-0,6. Η σπατάλη στα υλικά, στην ενέργεια και στον εργάσιμο χρόνο, είναι γενικότερο το φαινόμενο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Είναι υψηλότερη από τη Δύση η ανά μονάδα κατανάλωση πρώτων υλών, ενέργειας και εργασίας.

Τα παραπάνω αρνητικά φαινόμενα αποτελούν σημαντικές αιτίες των μεταρρυθμίσεων, βασικό στοιχείο των οποίων είναι ο εκσυγχρονισμός της οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων. Από τις μεταρρυθμίσεις αναμένεται μεταξύ των άλλων και η βελτίωση των παραπάνω δεικτών και γενικότερα της αποτελεσματικότητας, της αποδοτικότητας και παραγωγικότητας των επιχειρήσεων.

4.4. Τα πειράματα της συμμετοχικής δημοκρατίας στις επιχειρήσεις

Η ανάγκη συμμετοχής των άμεσων παραγωγών και γενικότερα των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων, αποτελεί αντικείμενο έρευνας και πειραματισμών και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η συμμετοχή παίρνει διάφορες μορφές και ονομασίες: έμμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία, άμεση ή συμμετοχική δημοκρατία, εργοστασιακή ή βιομηχανική δημοκρατία, δημοκρατία στις επιχειρήσεις και γενικότερα στους χώρους εργασίας.

Στις κρατικές επιχειρήσεις που λειτουργούν στην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, η συμμετοχή των άμεσων παραγωγών στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων, ελέγχου και στην άσκηση της διοίκησης, είναι βασικά έμμεση οι άμεσες μορφές συμμετοχής είναι περιορισμένες ή ανύπαρκτες. Η επιχείρηση διοικείται από το διευθυντή που διορίζεται από το κράτος. Το σύστημα αυτό χαρακτηρίζει την πλειοψηφία των χώρων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Στην πρώτη φάση εμφανίζεται στην καθαρή του μορφή, αργότερα τροποποιείται προς την κατεύθυνση της αυτοδιαχείρισης.

Το παραπάνω σύστημα εξασφαλίζει μια σχετική αποτελεσματικότητα, αλλά δημιουργεί ταυτόχρονα έντονα φαινόμενα κρατισμού. Η συμμετοχή των άμεσων παραγωγών στη διοίκηση της επιχείρησης, αντισταθμίζει μόνο μερικά από αυτά τα φαινόμενα, ακριβώς γιατί έχει έμμεσο χαρακτήρα. *Η συμμετοχή υλοποιείται κύρια*

μέσω των συνδικάτων (και του κόμματος) και τη χρησιμοποίηση των αντιπροσωπευτικών οργάνων τους. Τα συνδικαλιστικά όργανα συνεργάζονται με τη διεύθυνση της επιχείρησης, σε εργασιακά κυρίως θέματα. Η σύμφωνη γνώμη των συνδικάτων αποτελεί προϋπόθεση για τις αποφάσεις της διεύθυνσης, πάνω σε θέματα που σχετίζονται με τη σχέση εργασίας, με τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εργαζομένων (μισθολογικά θέματα, οργανισμός επιχείρησης, προσλήψεις, απολύσεις κ.τ.λ.). Το δικαίωμα του βέτο είναι πολύ περιορισμένο, με την έννοια ότι αφορά λίγα θέματα και εφαρμόζεται σε λίγες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού (π.χ. στην Ουγγαρία).

Τα συνδικάτα, στον υπαρκτό σοσιαλισμό, επιτελούν γενικά *δύο λειτουργίες*:

α. Την υπεράσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων, την προβολή των αιτημάτων τους και των διεκδικήσεων τους. Η λειτουργία αυτή είναι αναγκαία, γιατί ούτε το σύστημα του υπαρκτού σοσιαλισμού διασφαλίζει και εξυπηρετεί αυτόματα όλα τα συμφέροντα των εργαζομένων.

β. Η δεύτερη λειτουργία είναι η συμβολή στην αποτελεσματική λειτουργία των επιχειρήσεων, στην πραγματοποίηση της οικονομικής πολιτικής και στην εκτέλεση των πλάνων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Στην πρώτη φάση της μετάβασης στο σοσιαλισμό, στη διάρκεια της οποίας επικρατεί το συγκεντρωτικό μοντέλο και η κλασική κρατική επιχείρηση, η πρώτη λειτουργία παραμελείτε και η έμφαση δίνεται στη δεύτερη λειτουργία. Έτσι τα συνδικάτα παίζουν περισσότερο το ρόλο του ιμάντα διαβίβασης της πολιτικής του κόμματος και του κράτους, προς τους εργαζομένους. Η έμφαση στη δεύτερη λειτουργία σχετίζεται με την ανάγκη περιορισμού των αναγκών και των διεκδικήσεων των εργαζομένων και την ανάγκη κινητοποίησης τους για την εκπλήρωση των φιλόδοξων προγραμμάτων της ανασυγκρότησης και εκβιομηχάνισης. Η παραμέληση της πρώτης λειτουργίας σχετίζεται και με την επικράτηση της αντίληψης ότι ο σοσιαλισμός υπηρετεί αυτόματα όλα τα συμφέροντα των εργαζομένων και έτσι δεν υπάρχει σοβαρή ανάγκη για την άσκηση της πρώτης λειτουργίας. Η αντίληψη αυτή διαψεύστηκε από την πραγματικότητα. Γι' αυτό τα τελευταία χρόνια σε πολλές χώρες, ενισχύεται ο ρόλος των συνδικάτων στην άσκηση της λειτουργίας υπεράσπισης των συμφερόντων των εργαζομένων.

Τα σημαντικότερα βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση έγιναν στην Πολωνία, με την Αλληλεγγύη. Η εξέλιξη ξεπέρασε τις παραπάνω δυο λειτουργίες, η Αλληλεγγύη έγινε μια αντιπολίτευση όχι μόνο οικονομική αλλά και πολιτική. Στη συνέχεια γίνεται κυβερνητικός παράγοντας και τείνει να μετατραπεί σε κόμμα.

Οι μορφές της άμεσης συμμετοχής και δημοκρατίας είναι λιγότερο διαδομένες στις κρατικές επιχειρήσεις. Η κυριότερη μορφή είναι οι *παραγωγικές συνελεύσεις*, όπου η διεύθυνση ενημερώνει τους εργαζόμενους για τα αναπτυξιακά προβλήματα, για τις εργασιακές και κοινωνικές υποθέσεις. Οι εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα να ελέγξουν τη διεύθυνση, να ασκήσουν κριτική και να υποβάλλουν προτάσεις. Στις συνελεύσεις παίρνονται οι αποφάσεις που σχετίζονται με την άμιλλα εργασίας, την επιβράβευση των διακεκριμένων εργαζομένων κ.τ.λ. Μορφές άμεσης συμμετοχής αποτελούν ακόμα οι *γενικές συνελεύσεις* των επιχειρήσεων και οι τεχνολογικές συνδιασκέψεις.

Αποφασιστική επίδραση στη διοίκηση και λειτουργία των επιχειρήσεων ασκεί το *κυβερνητικό κόμμα*, που στο μονοκομματικό σύστημα έχει συνυφανθεί και ταυτιστεί με το κράτος, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κομματικού κράτους. Ο αποφασιστικός ρόλος του κράτους διευκολύνεται από το μονοκομματικό σύστημα και από το γεγονός ότι το κυβερνητικό κόμμα είναι οργανωμένο κατά χώρους εργασίας, κατά επιχειρήσεις (και όχι κατά χώρους κατοικίας). Ο κομματικός γραμματέας της επιχείρησης και άλλοι εκπρόσωποι του κυβερνητικού κόμματος, είναι μέλη της διεύθυνσης ή του διοικητικού συμβουλίου της επιχείρησης, όπου τα κομματικά μέλη έχουν συνήθως την πλειοψηφία. Έτσι το κυβερνητικό κόμμα μπορεί να επηρεάζει αποφασιστικά τη διοίκηση των επιχειρήσεων, τις αποφάσεις και τις ενέργειες της.

Στη λήψη των αποφάσεων των επιχειρήσεων, που λειτουργούν στο συγκεντρωτικό μοντέλο, καθοριστικό ρόλο παίζει το λεγόμενο «*εργοστάσιο τετράγωνο*», που αποτελείται από το διευθυντή, το γραμματέα του κυβερνητικού κόμματος, το γραμματέα (ή πρόεδρο) του συνδικάτου και το γραμματέα της οργάνωσης νεολαίας (του κυβερνητικού κόμματος). Στο σύστημα διοίκησης με εντολές του κεντρικού σχεδίου υπάρχει ένας ιεραρχικά οργανωμένος γραφειοκρατικός μηχανισμός όπου η διεύθυνση της επιχείρησης κατέχει το κατώτερο επίπεδο της πυραμίδας.

Τα μειονεκτήματα των κρατικών επιχειρήσεων, από τη μια μεριά, και των ανώνυμων εταιριών από την άλλη, οδήγησαν σε νέους προβληματισμούς και λύσεις. Οι σημαντικές από αυτές είναι οι συμμετοχικές διαδικασίες και οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις.

Συμμετοχική διαδικασία αποκαλείται η συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων. Το φαινόμενο αυτό εμφανίστηκε και διαδόθηκε στη μεταπολεμική περίοδο και στη Δύση και στην Ανατολή.

Στις *δυτικοευρωπαϊκές χώρες* η συμμετοχή έχει δυο βασικές μορφές. Η μια μορφή είναι η συμμετοχή των εκλεγμένων αντιπροσώπων των εργαζομένων στα εποπτικά συμβούλια (επιτροπές) των επιχειρήσεων, που έχουν ως αρμοδιότητα το διορισμό των ανωτάτων στελεχών της επιχείρησης, τον έλεγχο των δραστηριοτήτων τους, την έγκριση των σπουδαιότερων επενδύσεων. Η άλλη μορφή είναι ο θεσμός των εργοστασιακών επιτροπών. Πρόκειται για όργανα εκπροσώπησης των εργαζομένων και των συμφερόντων τους, που κατά κανόνα είναι ανεξάρτητα από τα συνδικάτα. Σε ορισμένα θέματα έχουν αποφασιστικές αρμοδιότητες (π.χ. σε εργασιακά και κοινωνικά θέματα).

Η εξασφάλιση της δυνατότητας συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων αποτελεί σημαντικό στοιχείο των *μεταρρυθμίσεων* της Ανατολικής Ευρώπης. Στην πρωτοπορία αυτών των πειραμάτων βρισκώταν η πρώην Γιουγκοσλαβία με την καθιέρωση του συστήματος αυτοδιαχείρισης το 1950. Ακολούθησε η Ουγγαρία με την ίδρυση των Εργατικών Συμβουλίων το 1956, που αργότερα καταργήθηκαν. Παρόμοια πειράματα υπάρχουν στην Πολωνία και σε άλλες χώρες. Στην Κίνα π.χ. υπάρχει ο θεσμός του Εργατικού Κογκρέσσου. Αργότερα, το 1984, στην Ουγγαρία εκδίδεται διάταγμα για την συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων. Η περεστρόικα αποβλέπει επίσης στην ενίσχυση της συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων.

Το σύστημα αυτοδιαχείρισης της πρώην Γιουγκοσλαβίας εξετάζεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Η εξέταση αυτή συμπληρώνεται εδώ με τη σύντομη παρουσίαση των εμπειριών άλλων χωρών.

Η νεότερη νομοθεσία πολλών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης προβλέπει ότι, τα όργανα διοίκησης και διεύθυνσης των επιχειρήσεων κατά την άσκηση των

καθηκόντων τους, πρέπει να στηρίζονται στους εργαζομένους. Αυτό ισχύει για τα διοικητικά συμβούλια των επιχειρήσεων, τη συνέλευση των αντιπροσώπων και τους διευθυντές. Τα όργανα αυτά είναι υποχρεωμένα να συνεργάζονται με τα συνδικάτα και τα όργανα της νεολαίας στην επιχείρηση, να μεριμνούν για τις προϋποθέσεις άσκησης της δημοκρατίας στους χώρους εργασίας και να συνεργάζονται με άλλες ενδιαφερόμενες κοινωνικές οργανώσεις.

Τα διοικητικά και διευθυντικά όργανα των επιχειρήσεων έχουν υποχρέωση να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή των εργαζομένων στην προετοιμασία των αποφάσεων που τους αφορούν, καθώς και στον έλεγχο της εκτέλεσης των αποφάσεων. Οι συγκεκριμένοι τρόποι συμμετοχής καθορίζονται στον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης.

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι εργαζόμενοι και οι εκπρόσωποι τους έχουν δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων (π.χ. σε θέματα που σχετίζονται με τις συνθήκες εργασίας). Σε άλλες περιπτώσεις ή σε άλλα θέματα έχουν δικαίωμα γνωμάτευσης (π.χ. τα σχέδια των επιχειρήσεων, η ετήσια αξιολόγηση των δραστηριοτήτων των διευθυντών). Ο διευθυντής της επιχείρησης λογοδοτεί στους εργαζόμενους για την άσκηση και εκπλήρωση των καθηκόντων του.

Όμως οι παραπάνω γενικές προβλέψεις δεν εφαρμόστηκαν με συνέπεια στην πράξη και δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όσον αφορά τον εκδημοκρατισμό των χώρων εργασίας. Γι' αυτό αργότερα, αναζητήθηκαν άλλες λύσεις που θεσμοθετούν με νόμους ή διατάγματα τη συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων. Τέτοιοι θεσμοί δημιουργήθηκαν πέρα από την πρώην Γιουγκοσλαβία, στην Ουγγαρία, στην Πολωνία, στη Σοβιετική Ένωση, στη Βουλγαρία και σε άλλες χώρες.

Αναφέρουμε, στη συνέχεια, ενδεικτικά την περίπτωση της Ουγγαρίας όπου με το διάταγμα 33/1984 του Υπουργικού Συμβουλίου, δημιουργούνται οι θεσμοί του Συμβουλίου της Επιχείρησης και της Γενικής Συνέλευσης των Εργαζομένων της Επιχείρησης, που διευρύνουν τις δυνατότητες άμεσης και έμμεσης συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων.

α) Η διοίκηση της κρατικής επιχείρησης από το Συμβούλιο της Επιχείρησης

Ο αριθμός των μελών του Συμβουλίου της Επιχείρησης καθορίζεται από τον Οργανισμό λειτουργίας. Μέλη του Συμβουλίου είναι:

- Ο διευθυντής,
- Οι εκπρόσωποι της διεύθυνσης της επιχείρησης,
- Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των εργαζομένων.

Κάθε μέλος του Συμβουλίου έχει μια ψήφο. Ένα μέρος των εκπροσώπων της διεύθυνσης διορίζεται και απαλλάσσεται από το διευθυντή. Η αναλογία τους δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερη από το 1/3 των εκπροσώπων της διεύθυνσης. Η αναλογία των εκλεγμένων αντιπροσώπων των εργαζομένων δεν μπορεί να είναι μικρότερη από το 50% των μελών του Συμβουλίου. Στις εκλογές παίρνουν μέρος όλοι οι εργαζόμενοι της επιχείρησης. Οι αντιπρόσωποι εκλέγονται για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα (π.χ. για 5 χρόνια) και έχουν υποχρέωση να λογοδοτούν κάθε χρόνο στους εκλογείς τους.

Το Συμβούλιο της επιχείρησης εκλέγει από τα μέλη του, πρόεδρο και αντιπρόεδρο. Ο διευθυντής δεν μπορεί να εκλεγεί στο αξίωμα του προέδρου και αντιπροέδρου. Ο πρόεδρος του Συμβουλίου σε περίπτωση απουσίας του, ο αντιπρόεδρος συγκαλεί και διευθύνει τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου. Στις συνεδριάσεις συμμετέχουν με συμβουλευτικό δικαίωμα οι εκπρόσωποι των συνδικάτων, της κομματικής οργάνωσης και της νεολαίας της επιχείρησης. Το Συμβούλιο έχει απαρτία όταν συμμετέχουν τουλάχιστον τα 2/3 του συνόλου των μελών και τα 3/4 των εκπροσώπων των εργαζομένων. Οι αποφάσεις παίρνονται με πλειοψηφία 2/3 ή με ειδική πλειοψηφία που καθορίζεται στον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης.

Ο διευθυντής εκλέγεται από το Συμβούλιο της Επιχείρησης με μυστική ψηφοφορία.

Στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου της Επιχείρησης είναι υποχρεωτική η τήρηση πρακτικών.

Το Συμβούλιο της Επιχείρησης συνεδριάζει τουλάχιστον μια φορά το χρόνο και όταν το ζητήσει το 1/4 των μελών του.

Στην αρμοδιότητα του Συμβουλίου της επιχείρησης ανήκουν:

- ο καθορισμός του μεσοπρόθεσμου και βραχυπρόθεσμου σχεδίου της επιχείρησης,
- η έγκριση του ισολογισμού της επιχείρησης,
- η σημαντική τροποποίηση των δραστηριοτήτων της επιχείρησης,
- οι σπουδαιότερες αποφάσεις για τις επενδύσεις, την ανάληψη πιστώσεων, την έκδοση ομολόγων και άλλες σημαντικές συναλλαγές,
- οι αποφάσεις για ίδρυση θυγατρικών επιχειρήσεων και για συμμετοχή σε άλλες εταιρίες,
- ο καθορισμός του οργανισμού λειτουργίας της επιχείρησης,
- η λήψη σημαντικών αποφάσεων για την απασχόληση του εργατικού δυναμικού,
- ο καθορισμός των αρχών διανομής των κερδών και άλλων εισοδημάτων της επιχείρησης,
- η εκλογή, η απαλλαγή του διευθυντή και η άσκηση όλων των εργοδοτικών δικαιωμάτων σχετικά με το διευθυντή.

β) Η διοίκηση της κρατικής επιχείρησης από τη Γενική Συνέλευση των εργαζομένων της επιχείρησης

Μέλη της Γενικής Συνέλευσης της επιχείρησης είναι όλοι οι εργαζόμενοι της. Η Γενική Συνέλευση συγκαλείτε από το Διευθυντή. Έχει απαρτία όταν συμμετέχουν τουλάχιστον τα 2/3 των μελών της. Για τη λήψη αποφάσεων απαιτούνται τα 2/3 των ψήφων ή ειδική πλειοψηφία, που καθορίζεται από τον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης. Σε μικρότερης σημασίας θέματα, οι αποφάσεις λαμβάνονται με απλή πλειοψηφία.

Η εκλογή και η απαλλαγή του Διευθυντή γίνεται από τη Γενική Συνέλευση με μυστική ψηφοφορία.

Στη Γενική Συνέλευση είναι υποχρεωτική η τήρηση πρακτικών. Η Γενική Συνέλευση συνέρχεται τουλάχιστον μια φορά το χρόνο και όταν ζητηθεί από το 1/4 των μελών της.

Οι λεπτομερείς κανόνες λειτουργίας της Γενικής Συνέλευσης καθορίζονται στον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης.

Υπάρχει η δυνατότητα, η Γενική Συνέλευση να αντικατασταθεί από Συνέλευση των Αντιπροσώπων, που εκλέγονται από τους εργαζόμενους.

Η Γενική Συνέλευση των Εργαζομένων (και η Συνέλευση των Αντιπροσώπων) έχει της ίδιες αρμοδιότητες με αυτές του Συμβουλίου της επιχείρησης που ήδη αναφέρθηκαν.

Η Γενική Συνέλευση (ή η Συνέλευση των Αντιπροσώπων) εκλέγει το Διοικητικό Συμβούλιο της Επιχείρησης για πέντε χρόνια. Η Γενική Συνέλευση (ή η Συνέλευση των Αντιπροσώπων) μπορεί να απαλλάξει το Διοικητικό Συμβούλιο ή κάποια μέλη του.

Στην αρμοδιότητα του Διοικητικού Συμβουλίου ανήκουν:

- η αξιολόγηση των δραστηριοτήτων του διευθυντή,
- η άσκηση των εργοδοτικών δικαιοδοσιών σχετικά με το διευθυντή,
- ο καθορισμός του βραχυπρόθεσμου σχεδίου της επιχείρησης, οι σπουδαιότερες αποφάσεις για τις επενδύσεις, την ανάληψη πιστώσεων, την έκδοση ομολόγων και άλλες σημαντικές συναλλαγές,
- οι αποφάσεις για θέματα που προβλέπονται από τη νομοθεσία και τον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης.

Στα θέματα που δεν ανήκουν στην αρμοδιότητα του Διοικητικού Συμβουλίου, αποφασίζει ο Διευθυντής της επιχείρησης. Ο ίδιος διευθύνει τις συνεδριάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου.

Η εξελεγκτική Επιτροπή έχει ως αρμοδιότητα το συνεχή έλεγχο όλων των δραστηριοτήτων της επιχείρησης. Ο αριθμός των μελών της, οι κανόνες εκλογής της, απαλλαγής της και λειτουργίας της καθορίζονται στον οργανισμό λειτουργίας της επιχείρησης.

Στο σοβιετικό νόμο για τις κρατικές επιχειρήσεις διαπιστώνεται ότι πρέπει με βάση την αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού να *εναρμονίζεται η κεντρική διεύθυνση με το σύστημα αυτοδιαχείρισης των εργαζομένων*. Οι εργαζόμενοι των επιχειρήσεων πρέπει να πραγματοποιούν, τουλάχιστον δυο φορές το χρόνο, γενικές συνελεύσεις με σκοπό:

- να συζητούν το πλάνο ανάπτυξης της επιχείρησης,

- να διαπραγματεύονται τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και,
- να εκλέγουν τη διοίκηση των επιχειρήσεων (το Συμβούλιο της Επιχείρησης, το Διευθυντή κ.τ.λ.).

Στην Κίνα, παράλληλα με την οικονομική μεταρρύθμιση του 1978-82, αναπτύσσονται και οι μορφές άμεσης συμμετοχής και δημοκρατίας. Καθιερώνεται, σε περιορισμένη κλίμακα, η εκλογή των διευθυντών από το *Εργατικό Κογκρέσο*, που αποτελείται από εκλεγμένους αντιπροσώπους των εργαζομένων (το 60% από εργάτες). Το Εργατικό Κογκρέσο εξετάζει το πλάνο παραγωγής και τον προϋπολογισμό της επιχείρησης, αποφασίζει για τη χρήση των πόρων της επιχείρησης, για τις κοινωνικές παροχές, για το σύστημα αμοιβής και για τη δομή διοίκησης της επιχείρησης. Ο ρόλος του την περίοδο της Πολιτιστικής Επανάστασης περιορίστηκε ενώ μετά την μεταρρύθμιση ενισχύθηκε. Εξακολουθεί όμως να παίζει συμβουλευτικό ρόλο.

Σε ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, παράλληλα με τις μορφές άμεσης και έμμεσης συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων, προωθούνται και άλλες μορφές συλλογικής διοίκησης. Τέτοιες είναι οι γενικές συνελεύσεις και τα εκλεγμένα διοικητικά συμβούλια των ανώνυμων εταιριών και άλλων επιχειρήσεων εταιρικής μορφής.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

ΕΙΔΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

5.1. Θέση και λειτουργία του α.90(2) στο σύστημα της συνθήκης

Το άρθρο 90(2) συνθ. ΕΟΚ ορίζει ότι:

«Οι επιχειρήσεις που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος ή που έχουν χαρακτήρα δημοσιονομικού μονοπωλίου υπόκεινται στους κανόνες της παρούσης συνθήκης, ιδίως στους κανόνες ανταγωνισμού, κατά το μέτρο που η εφαρμογή των κανόνων αυτών δεν εμποδίζει νομικά ή πραγματικά την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που τους έχει ανατεθεί. Η ανάπτυξη των συναλλαγών δεν πρέπει να επηρεάζεται σε βαθμό ο οποίος θα αντέκειτο προς το συμφέρον της κοινότητας».

Οι διατάξεις του α.90 είναι ενταγμένες στο κεφάλαιο της συνθ. ΕΟΚ που αναφέρεται στους κανόνες ανταγωνισμού. Η λειτουργία τους όμως αναφορικά με τις Δ.Ε. εμφανίζεται ευρύτερη. Ειδικότερα η διάταξη του α.90(2) καθιερώνει ένα ειδικό καθεστώς για δυο κατηγορίες Δ.Ε.: τις επιχειρήσεις που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος και εκείνες που έχουν χαρακτήρα δημοσιονομικού μονοπωλίου. Το ειδικό αυτό καθεστώς αφορά καταρχήν έμμεσα τις Δ.Ε., με την έννοια ότι μπορούν να το επικαλεστούν τα κράτη μέλη προκειμένου να εξαιρεθούν από τις υποχρεώσεις που υπέχουν σε σχέση με τις Δ.Ε. δυνάμει του α.90(1).⁶¹ Η λειτουργία όμως της διάταξης του α.90(2) είναι ευρύτερη. Περιλήφθηκε μεν στη συνθήκη όπως αναφέρει ο Franck,⁶² για να εξισορροπήσει τις υποχρεώσεις που υπέχουν τα κράτη δυνάμει του α.90(1) αλλά η χρησιμότητα της προκύπτει πολύ περισσότερο από την αυτοτέλεια της σε σχέση με τη διάταξη του α.90(1) και τη δυνατότητα επίκλησης της από τις ίδιες τις Δ.Ε., προκειμένου να εξαιρεθούν από τις γενικές διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ και ιδίως τους κανόνες ανταγωνισμού.

Το άμεσο αποτέλεσμα (effet direct) της διάταξης του α.90(2) δεν έγινε δεκτό χωρίς δυσκολίες. Στη προδικαστική απόφαση του ΔΕΚ για το λιμάνι του Mertert απορρίφθηκε με το εξής σκεπτικό:

«επειδή η παράγραφος 2 αυτού του άρθρου δεν διαλαμβάνει έναν άκαμπτο κανόνα, επειδή η εφαρμογή αυτής της διάταξης συνεπάγεται την εκτίμηση των απαιτήσεων που είναι εγγενείς αφενός στην εκπλήρωση της ειδικής αποστολής που έχει ανατεθεί στις συγκεκριμένες επιχειρήσεις και αφετέρου τη διαφύλαξη του συμφέροντος της Κοινότητας, επειδή η εκτίμηση αυτή άπτεται των στόχων γενικής οικονομικής πολιτικής που επιδιώκουν τα κράτη υπό την εποπτεία της Επιτροπής ότι συνακόλουθα και χωρίς να θίγεται η άσκηση από την Επιτροπή των εξουσιών που διαλαμβάνει η παρ.3 του α.90, η παρ.2 του ίδιου άρθρου δεν είναι ικανή στο παρόν στάδιο να δημιουργήσει ατομικά δικαιώματα που θα οφείλουν να διασφαλίζουν οι εθνικοί δικαστές». ⁶³

Σε νεότερη όμως απόφαση το ΔΕΚ αναφέρεται στο καθήκον του εθνικού δικαστηρίου «να ερευνά αν μια επιχείρηση που επικαλείται το α.90(2) προκειμένου να θεμελιώσει παρέκκλιση από τους κανόνες είναι πράγματι επιφορτισμένη με τη διαχείριση μιας υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος». ⁶⁴ Αν το εθνικό δικαστήριο διαπιστώσει ότι η επιχείρηση εμπίπτει σε μία από τις κατηγορίες που αναφέρονται στο α.90(2), θα πρέπει στη συνέχεια να εξετάσει αν συντρέχουν οι ουσιαστικές προϋποθέσεις αυτής της διάταξης.

Επειδή, όπως εκτίθεται πιο κάτω η εφαρμογή αυτών των προϋποθέσεων υπόκειται σε κοινοτικό έλεγχο κι επειδή δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί επαρκής νομολογία σχετικά μ' αυτή τη διάταξη, είναι φρόνιμο για το εθνικό δικαστήριο ν' απευθύνει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΚ

5.2. Υπαγόμενες Επιχειρήσεις

Η ρύθμιση του α.90(2) δεν αφορά όλες τις Δ.Ε. αλλά μόνο εκείνες που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος και τα δημοσιονομικά μονοπώλια. Δεν εμπίπτουν επομένως στη διάταξη οι Δ.Ε. του λεγόμενου ανταγωνιστικού τομέα της οικονομίας.

Οι συντάκτες της συνθήκης περιόρισαν το πεδίο εφαρμογής του α.90(2) στις επιχειρήσεις των δυο παραπάνω κατηγοριών, θεωρώντας ότι η πλήρης εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και ιδίως των κανόνων ανταγωνισμού μπορούσε κάτω από ορισμένες συνθήκες να εμποδίσει τις επιχειρήσεις αυτές από την εκπλήρωση της αποστολής τους.

Τα κράτη μέλη αποφασίζουν κυρίως ποιες επιχειρήσεις θα καταστήσουν αναδόχους δημόσιας υπηρεσίας και σε ποιες θ' αναθέσουν την είσπραξη εσόδων για λογαριασμό του κράτους. Προκειμένου όμως να υπαχθούν οι επιχειρήσεις αυτές στη διάταξη του α.90(2) είναι ανάγκη ν' ανταποκρίνονται στα ειδικά χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων που αναφέρονται σ' αυτή τη διάταξη, να είναι δηλαδή επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος ή ν' αποτελούν δημοσιονομικά μονοπώλια. Παρά την ρητή παραπομπή του α.90(3) στο α.90(2) είναι αμφίβολο αν οι κατηγορίες επιχειρήσεων που αναφέρονται στην τελευταία διάταξη μπορούν να προσδιοριστούν με οδηγίες της Επιτροπής. Είναι ίσως δυνατός ο κοινοτικός προσδιορισμός της έννοιας του δημοσιονομικού μονοπωλίου αλλά δεν φαίνεται δυνατός ο κοινοτικός προσδιορισμός των επιχειρήσεων που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος. Το συμφέρον αυτό δεν είναι κοινοτικό αλλά εθνικό⁶⁵ και δεν είναι δυνατό να προσδιορίζεται από ένα κοινοτικό όργανο. Είναι αλήθεια ότι η δυνατότητα κάθε κράτους να καθορίζει κυρίως αν μια συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα αποτελεί υπηρεσία γενικού οικονομικού συμφέροντος δημιουργεί τον κίνδυνο εκτεταμένων εξαιρέσεων από τους κανόνες της συνθ. ΕΟΚ, διαφοροποιημένων μάλιστα από κράτος σε κράτος και τελικά μπορεί να προκαλέσει στρεβλώσεις στον ανταγωνισμό. Επισημαίνοντας αυτούς τους κινδύνους, ο Page δεν διστάζει ν' αποδεχθεί την εθνική αρμοδιότητα εν προκειμένω, παρατηρώντας ότι ούτως ή άλλως τα κοινοτικά όργανα διατηρούν τον έλεγχο της εφαρμογής των ουσιαστικών προϋποθέσεων του α.90(2).⁶⁶

Σε κάθε περίπτωση πάντως η υπαγωγή μιας επιχείρησης στην κατηγορία των επιχειρήσεων που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού συμφέροντος ή στην κατηγορία των δημοσιονομικών μονοπωλίων ελέγχεται από τα κοινοτικά όργανα και ιδιαίτερα από την Επιτροπή, η οποία κάνοντας χρήση των

εξουσιών του α.90(3) μπορεί ν' αντιταχθεί στην καταστρατήγηση των κανόνων του κοινοτικού δικαίου, από επιχειρήσεις που διεκδικούν αβάσιμα την υπαγωγή τους στο α.90(2).

Με το δεδομένο λοιπόν ότι τα κοινοτικά όργανα μπορούν να ελέγξουν την εφαρμογή της έννοιας των υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος από τα κράτη μέλη προκύπτει η ανάγκη κάποιας οριοθέτησης αυτής της έννοιας. Το εγχείρημα παρουσιάζει σοβαρές δυσχέρειες, επειδή ο όρος υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος δεν είναι δόκιμος στα κράτη μέλη. Ειδικότερα στην Γαλλία οι Δ.Ε. διακρίνονται σ' εκείνες που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση δημόσιας υπηρεσίας (*service public*) και σ' εκείνες που δεν είναι.⁶⁷ Μόνο οι πρώτες υπόκεινται σε ειδικές ρυθμίσεις και στη δικαιοδοσία των διοικητικών δικαστηρίων. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα μήπως παρόμοια διάκριση υιοθετήθηκε στα πλαίσια της συνθήκης της Ρώμης, αφού μάλιστα η διάταξη του α.90(2) είναι γαλλικής εμπνεύσεως.⁶⁸

Η νομολογία του ΔΕΚ δεν επιτρέπει την ασφαλή οριοθέτηση της έννοιας των επιχειρήσεων, που είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού συμφέροντος. Το ΔΕΚ έχει τονίσει καταρχήν σχετικά με το α.90(2) ότι, «επειδή πρόκειται για διάταξη που επιτρέπει παρεκκλίσεις από τους κανόνες της συνθήκης, ο καθορισμός των δικαιούχων επιχειρήσεων υπόκειται σε συσταλτική ερμηνεία».⁶⁹ Ακόμη το ΔΕΚ έχει διευκρινίσει ότι και ιδιωτικές επιχειρήσεις μπορούν να είναι ανάδοχοι παρόμοιων υπηρεσιών,⁷⁰ αποδεχόμενο ουσιαστικά το σύστημα των *concessions de services publics* του γαλλικού δικαίου.⁷¹ Το ΔΕΚ έδωσε εξάλλου έμφαση στον τρόπο ανάθεσης της δημόσιας υπηρεσίας, τονίζοντας ότι πρέπει να υφίσταται πράξη δημόσιας εξουσίας.⁷² Ορθά πάντως παρατηρήθηκε ότι με δεδομένες τις διαφορές των δικαϊκών συστημάτων, δεν έχει σημασία ο τύπος της πράξης (που μπορεί να είναι και σύμβαση) αλλά το περιεχόμενο της.⁷³ Η πράξη πρέπει να επιβάλλει συγκεκριμένες υποχρεώσεις (*acte charge*) στον ανάδοχο της υπηρεσίας.

Ως προς τις δραστηριότητες που μπορούν να θεωρηθούν υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος ο Γεν. Εισαγγελέας Dutheillet de Lamothe παρατήρησε ότι «η έννοια της υπηρεσίας γενικού οικονομικού συμφέροντος είναι εξαιρετικά ευρεία και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο φαίνεται πως οι συντάκτες της συνθήκης την προτίμησαν σε σχέση με την πιο παραδοσιακή για ορισμένα δίκαια αλλά πιθανώς πιο στενή έννοια

της δημόσιας οικονομικής υπηρεσίας, ή της δημόσιας υπηρεσίας βιομηχανικού ή εμπορικού χαρακτήρα». ⁷⁴ Το ΔΕΚ αποφάνθηκε πάντως καταφατικά σε σχέση με την εκμετάλλευση ενός λιμανιού από το οποίο διακινείται μέρος του εμπορίου μιας χώρας, ⁷⁵ την εκμετάλλευση του κρατικού τηλεοπτικού μονοπωλίου ⁷⁶ και την παροχή υπηρεσιών στο τομέα των τηλεπικοινωνιών. ⁷⁷

Η νομολογία σχετικά με την φύση των υπηρεσιών που χαρακτηρίζονται γενικού οικονομικού συμφέροντος εμφανίζεται ακόμη ελλιπής. Η υπαγωγή των επιχειρήσεων τηλεπικοινωνιών στη συγκεκριμένη κατηγορία τείνει να δείξει ότι οι Δ.Ε. κοινής ωφέλειας θα θεωρηθούν καταρχήν ότι παρέχουν υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος. Η έννοια όμως των υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος πρέπει να θεωρηθεί ευρύτερη: περιλαμβάνει κάθε παροχή υπηρεσιών οικονομικού χαρακτήρα για χάρη του κοινωνικού συνόλου. ⁷⁸ Με αυτή την έννοια ορισμένοι τραπεζικοί οργανισμοί όπως οι κρατικές στεγαστικές τράπεζες παρέχουν υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος. Μπορεί επίσης να υποστηριχτεί ότι και η ΑΤΕ εντάσσεται στην ίδια κατηγορία. ⁷⁹ Ο οργανισμός αυτός παρέχει υπηρεσίες σ' ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και δεν εξυπηρετεί τα ιδιωτικά συμφέροντα μιας περιορισμένης ομάδας ατόμων. ⁸⁰ Μπορεί τέλος να γίνει δεκτό ότι η έννοια του γενικού οικονομικού συμφέροντος υπερκαλύπτει το συμφέρον της εθνικής οικονομίας, οπότε θα είναι δυνατή η υπαγωγή της Τράπεζας Ελλάδος και των αναπτυξιακών τραπεζών στις επιχειρήσεις του α.90(2).

Τίθεται τώρα το ερώτημα αν το α.90(2) μπορεί να έχει εφαρμογή και σ' επιχειρήσεις των οποίων η δραστηριότητα δεν είναι η παροχή υπηρεσιών αλλά η παραγωγή ή και διάθεση αγαθών.

Ο ορισμός των υπηρεσιών που περιέχεται στο α.60 συντ. ΕΟΚ δεν προκαθορίζει την έννοια των υπηρεσιών στα πλαίσια του α.90(2). ⁸¹

Υπέρ της απομάκρυνσης από τον ορισμό των υπηρεσιών του α.60 συνηγορεί και το γερμανικό κείμενο του α.90(2) το οποίο χρησιμοποιεί τον όρο Dienstleistungen που σημαίνει αποστολές. ⁸² Η αποστολή άλλωστε της επιχείρησης είναι καθοριστική για την εφαρμογή των ουσιαστικών προϋποθέσεων του α.90(2), όπως θα διαπιστωθεί πιο κάτω. Σημασία έχει επομένως αν ο συγκεκριμένος φορέας επιτελεί αποστολή οικονομικού χαρακτήρα για χάρη του κοινωνικού συνόλου. ⁸³ Με αυτή την έννοια μια

Δ.Ε. που ασκεί ρυθμιστική παρέμβαση στην αγορά με την παραγωγή ή και διάθεση αγαθών κρίσιμης σημασίας για το κοινωνικό σύνολο πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι επιφορτισμένη με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος και εμπίπτει στη διάταξη του α.90(2) συνθ. ΕΟΚ.⁸⁴

Πρόβλημα βέβαια γεννιέται από το γεγονός ότι η ρυθμιστική παρέμβαση στην αγορά με την βοήθεια Δ.Ε. δεν γίνεται δεκτή σ' όλα τα κράτη μέλη της Κοινότητας και μάλιστα, τα περισσότερα αρκούνται στην εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού στις ιδιωτικές επιχειρήσεις προκειμένου να διασφαλιστούν τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Η αρχή όμως της οικονομικής ουδετερότητας των συνθηκών μπορεί στην προκειμένη περίπτωση να σημαίνει ότι τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα να επιλέξουν τους κατάλληλους μηχανισμούς για την εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς, υπό τον όρο βέβαια ότι δεν προκύπτουν διακρίσεις σε βάρος υπηκόων άλλων κρατών μελών.

Ανεξάρτητα από την παραπάνω προβληματική, μπορούν ν' αναφερθούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις όπου, η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους με τη βοήθεια Δ.Ε., εμφανίζεται εξίσου επωφελής για το κοινωνικό σύνολο με την παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας: ο ομαλός εφοδιασμός σε καύσιμα είναι εξίσου σημαντικός με την παροχή ηλεκτρικής ενέργειας, ο ομαλός εφοδιασμός σε φάρμακα με την παροχή ιατρικής και νοσοκομειακής περίθαλψης κ.τ.λ. Θα ήταν εύλογο οι αντίστοιχες Δ.Ε. παραγωγής και διάθεσης καυσίμων και φαρμάκων να θεωρηθούν ότι είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος κατά την έννοια του α.90(2) συνθ. ΕΟΚ. Το ΔΕΚ στην υπόθεση του κρατικού φιλανδικού διυλιστηρίου πετρελαίου, αναφερόμενο στις σχετικές παρατηρήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, άφησε να εννοηθεί ότι ένα κρατικό διυλιστήριο πετρελαίου μπορούσε να θεωρηθεί επιχείρηση επιφορτισμένη με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος.⁸⁵

Η δεύτερη κατηγορία επιχειρήσεων που αναφέρεται στο α.90(2) είναι τα δημοσιονομικά μονοπώλια, δηλ. τα μονοπώλια που έχουν ως αποστολή την εξασφάλιση εσόδων στο κράτος με την μεταβίβαση σ' αυτό των εισπράξεων τους από ειδικούς φόρους κατανάλωσης ή τέλη που καταβάλλουν οι ιδιώτες κατά την προμήθεια ειδών του μονοπωλίου. Τα δημοσιονομικά μονοπώλια του α.90(2) συμπίπτουν σε

μεγάλο βαθμό με τα κρατικά εμπορικά μονοπώλια του α.37. Κάθε δημοσιονομικό μονοπώλιο είναι και εμπορικό μονοπώλιο αλλά δεν ισχύει και το αντίστροφο. Η σύμπτωση των δυο ιδιοτήτων στο ίδιο μονοπώλιο, το πρόβλημα της πλοκής των διατάξεων των α.37 και 90(2) συνθ. ΕΟΚ, το οποίο εξετάζεται πιο κάτω.

5.3. Προϋποθέσεις εξαιρέσεως

Η εξαίρεση στα πλαίσια του α.90(2) δεν παρέχεται αυτόματα στις δυο κατηγορίες επιχειρήσεων που υπάγονται στη διάταξη αλλά μόνο όταν συντρέχουν οι ειδικές (ουσιαστικές) προϋποθέσεις που αναφέρονται σ' αυτή. Επομένως δεν είναι ακριβές ότι το α.90(2) εξαιρεί τις επιχειρήσεις γενικού οικονομικού συμφέροντος και τα δημοσιονομικά μονοπώλια από την εφαρμογή των διατάξεων της συνθ. ΕΟΚ. Αντίθετα το α.90(2) αντλεί ένα μέρος της χρησιμότητας του από το γεγονός ότι επιβεβαιώνει την καταρχήν υπαγωγή αυτών των επιχειρήσεων στο κοινοτικό δίκαιο.

Το α.90(2) τάσσει αθροιστικά δυο προϋποθέσεις για την εξαίρεση των επιχειρήσεων σ' αυτή τη διάταξη από την εφαρμογή των κανόνων της συνθήκης, ορίζοντας ότι οι επιχειρήσεις αυτές υπόκειται στους κανόνες της συνθήκης κατά το μέτρο που:

α) «η εφαρμογή των κανόνων αυτών δεν εμποδίζει νομικά ή πραγματικά την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής που τους έχει ανατεθεί» και,

β) «η ανάπτυξη των συναλλαγών δεν επηρεάζεται σε βαθμό ο οποίος θα αντέκειτο προς το συμφέρον της Κοινότητας».

Με την πρώτη προϋπόθεση αναγνωρίζεται ευρεία δυνατότητα παρέκκλισης από τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου ενώ η δεύτερη προϋπόθεση ενεργεί διορθωτικά, διασφαλίζοντας το συμφέρον της Κοινότητας. Πριν ωστόσο γίνει λόγος για την ισορροπία μεταξύ των δυο αυτών διατάξεων είναι ανάγκη να διευκρινιστεί το περιεχόμενό τους.

Η πρόνοια στα πλαίσια της πρώτης προϋπόθεσης για την απρόσκοπτη εκπλήρωση της αποστολής των επιχειρήσεων που αναφέρονται στο α.90(2) εναρμονίζεται με αντίστοιχη πρόνοια στα πλαίσια του εθνικού δικαίου. Έτσι π.χ. ενώ αναγνωρίζεται η εμπορική ιδιότητα στα περισσότερα νομικά πρόσωπα του δημόσιου

τομέα, δεν εφαρμόζεται σ' αυτά ο θεσμός της πτωχεύσεως ο οποίος θα τα εμπόδιζε από το να εκπληρώσουν την αποστολή τους.⁸⁶ Στα πλαίσια του κοινοτικού δικαίου το κυριότερο ερώτημα που τίθεται είναι αν και σε ποιό βαθμό θα γίνονται δεκτές εξαιρέσεις από τους κανόνες ανταγωνισμού υπέρ δημοσίων επιχειρήσεων που επιτελούν κοινωνική αποστολή.

Η ερμηνεία του όρου «εμποδίζει» παρουσιάζει αρκετές δυσχέρειες. Ο γαλλικός όρος «fait echec» ερμηνεύεται κατά τον ίδιο τρόπο από τους Wyatt και Dashwood.⁸⁷ Σημειώνεται πάντως ότι στο λεξικό Οξφόρδης ο όρος «obstruct» εμφανίζεται και ως συνώνυμος του «hinder» που σημαίνει δυσχεραίνω.

Είναι βέβαιο ότι η εξαίρεση του α.90(2), όπως άλλωστε όλες οι ρήτρες διασφάλισης της συνθήκης, πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά, σε τρόπο ώστε να μη στερούνται χρήσιμου αποτελέσματος (effet utile) οι κοινοτικοί κανόνες. Η συσταλτική όμως ερμηνεία δεν μπορεί να φτάνει ως την ουσιαστική αναίρεση του περιεχομένου της εξαιρέσεως, όταν μάλιστα το κοινοτικό συμφέρον διασφαλίζεται επαρκώς από τη δεύτερη προϋπόθεση, όπως θα διαπιστωθεί πιο κάτω. Ανεξάρτητα λοιπόν από τις γλωσσικές διατυπώσεις, το πνεύμα αυτής της διάταξης δεν μπορεί να είναι άλλο από το να μη δυσχεραίνεται η εκπλήρωση της κοινωνικής αποστολής του συγκεκριμένου φορέα με την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου. Η κοινότητα δεν μπορεί ν' αγνοήσει το γεγονός ότι μέσω ορισμένων Δ.Ε. το κράτος ασκεί συχνά κοινωνική πολιτική. Το ΔΕΚ άλλωστε παραδέχεται ότι η εκτίμηση των απαιτήσεων που είναι εγγενείς στην εκπλήρωση της ειδικής αποστολής μιας επιχείρησης επιφορτισμένης με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος «άπτεται των στόχων της γενικής οικονομικής πολιτικής που επιδιώκουν τα κράτη».⁸⁸ Η εκτίμηση όμως αυτή ελέγχεται από την Επιτροπή⁸⁹ και κατ' επέκταση από το ΔΕΚ.

Η ειδική (και υπό προϋποθέσεις) μεταχείριση των επιχειρήσεων που επιτελούν κοινωνική αποστολή είναι προϊόν συμβιβασμού μεταξύ εκείνων που επιθυμούσαν την πλήρη εξομοίωση των επιχειρήσεων αυτών με τις υπόλοιπες επιχειρήσεις κι εκείνων που επιθυμούσαν την πλήρη εξαίρεση τους από τους κοινοτικούς κανόνες, όπως τελικά συνέβη με τους φορείς που εξυπηρετούσαν την εθνική άμυνα (α.223 συνθ. ΕΟΚ). Ο συμβιβασμός αυτός πρέπει να γίνεται σεβαστός από τα όργανα που είναι επιφορτισμένα με την ερμηνεία και εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου.

Η δεύτερη προϋπόθεση περιορίζει ακόμη περισσότερο τη δυνατότητα παρέκκλισης από τους κανόνες της συνθήκης. Το κοινοτικό συμφέρον προτάσσεται του εθνικού αλλά όχι με την έννοια της αυτόματης υπεροχής ρυθμίσεων απέναντι στα εθνικά μέτρα και πρακτικές, διότι τότε δεν θα είχε λόγο ύπαρξης η πρώτη προϋπόθεση. Από τη διατύπωση της δεύτερης προϋποθέσεως δεν προκύπτει ότι κάθε περιορισμός της ανάπτυξης των συναλλαγών αντίκειται στο κοινοτικό συμφέρον. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν ορισμένοι περιορισμοί θα κριθούν ότι από τη φύση τους (*ipso facto*) αντίκεινται στο κοινοτικό συμφέρον ή αν δικαιολογείται μεγαλύτερη ευκαμψία στην ερμηνεία αυτής της διάταξης.

Στην προδικαστική υπόθεση του κρατικού φιλανθικού διυλιστηρίου πετρελαίου το ΔΕΚ αν και δεν ρωτήθηκε σχετικά με την ερμηνεία του α.90, από το δικαστήριο της παραπομπής ασχολήθηκε με την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε στις προφορικές παρατηρήσεις της η ελληνική κυβέρνηση και ειδικότερα με το επιχείρημα ότι ένα κρατικό διυλιστήριο πετρελαίου δεν μπορούσε χωρίς ειδικά μέτρα υπέρ αυτού ν' ανταγωνιστεί τις διεθνικές επιχειρήσεις πετρελαιοειδών. Αναφερόμενο σ' αυτό τον ισχυρισμό το ΔΕΚ τόνισε στην περίπτωση της ανάθεσης της διαχείρισης υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος σε μια επιχείρηση «το α.90(2) δεν απαλλάσσει το κράτος μέλος που προέβη στην ανάθεση αυτής της διαχείρισης από την απαγόρευση υιοθέτησης υπέρ αυτής της επιχείρησης και προκειμένου να διασφαλιστεί η δραστηριότητα της, μέτρων που περιορίζουν τις εισαγωγές από άλλα κράτη μέλη και αντιβαίνουν στο α.30 της συνθήκης».⁹⁰ Σχολιάζοντας αυτό το σημείο της αποφάσεως ο P. Oliver, γνωστός από την μονογραφία του για την ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων, παρατήρησε ότι «αυτό σημαίνει προφανώς ότι το α.90(2) δεν μπορεί ποτέ ν' αποτελέσει εξαίρεση στο α.30. Αν και το Δικαστήριο δεν αιτιολόγησε αυτή την ρήση, θα τύχει ευμενούς υποδοχής απ' όσους εκτιμούν την ασφάλεια δικαίου».⁹¹

Η θέση του ΔΕΚ αποτελεί διορθωτική ερμηνεία του α.90(2), στον βαθμό που το δικαστήριο φαίνεται να δέχεται ότι ορισμένοι κανόνες της συνθήκης δεν μπορούν να εκτοπιστούν από το α.90(2) ενώ βεβαίως στη διάταξη αυτή δεν γίνεται καμία διάκριση μεταξύ των κοινοτικών κανόνων αλλά απλώς μια ενδεικτική αναφορά στους κανόνες ανταγωνισμού με τη λέξη «ιδίως». Η αναφορά αυτή δεν αποκλείει την αποδοχή εξαιρέσεων και σε άλλους κανόνες της συνθήκης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι

Wyatt και Dashwood «δεν έχει καμία σημασία αν ο συγκεκριμένος κανόνας σκοπεύει να επηρεάσει τη συμπεριφορά επιχειρήσεων π.χ. α.85 ή 86, ή των κρατών, π.χ. α.30 ή 92».⁹² Ρητά επομένως οι συγγραφείς αυτοί δέχονται ότι το α.90(2) μπορεί να θεμελιώσει εξαίρεση στο α.30.

Τα όρια εφαρμογής του α. 90(2) καθορίζονται από το κοινοτικό συμφέρον όπως ρητά αναφέρεται στη διάταξη. Δεν μπορεί πάντως να γίνει δεκτό ότι ορισμένοι περιορισμοί στην «ανάπτυξη των συναλλαγών» θίγουν *ipso facto* αυτό το συμφέρον, ανεξαρτήτως αποτελεσμάτων.⁹³ Για ν' αποκλειστεί η εφαρμογή του α.90(2) η επιρροή να είναι αισθητή «σε βαθμό ο οποίος θα αντέκειτο στο συμφέρον της Κοινότητας». Το α.90(2) εισάγει ουσιαστικά έναν κανόνα επιείκειας (*rule of reason*) στην εφαρμογή όλων ανεξαιρέτως των κοινοτικών κανόνων, εφόσον βέβαια συντρέχουν οι υπόλοιπες προϋποθέσεις αυτής της παραγράφου.

Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει ν' ανατρέπεται η ισορροπία μεταξύ των δύο προϋποθέσεων που προκύπτει από την ίδια τη συνθήκη. Δεδομένου ότι αντίστοιχη ισορροπία επιδιώκεται και στα πλαίσια της ρήτρας διασφάλισης του α.36 συνθ. ΕΟΚ είναι η υιοθέτηση αντίστοιχων ερμηνευτικών μεθόδων για την ερμηνεία του α.90(2) και ειδικότερα η στάθμιση συμφερόντων (*weighing of interests*),⁹⁴ για να διαπιστώνεται αν προέχει το συμφέρον της δημόσιας υπηρεσίας ή το κοινοτικό συμφέρον. Μια άλλη ερμηνευτική δυνατότητα θα ήταν η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας η οποία έχει γίνει δεκτή για την ερμηνεία της διάταξης του α.36 συνθ. ΕΟΚ.⁹⁵ Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή τα μέτρα και οι πρακτικές που αντιβαίνουν σε κοινοτικούς κανόνες δεν θα εμπίπτουν στην εξαίρεση του α.90(2) αν είναι δυσανάλογα με τον επιδιωκόμενο από την υπηρεσία σκοπό και υπάρχουν τρόποι λιγότερο επαχθείς για την Κοινότητα προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός.

Η κοινοτική νομολογία σχετικά με την εφαρμογή του α.90(2) περιλαμβάνει εκτός από την πιο πάνω απόφαση του ΔΕΚ σχετικά με το κρατικό φιλανδικό διυλιστήριο πετρελαίου, ορισμένες αποφάσεις που αφορούσαν την εξαίρεση επιχειρήσεων γενικού οικονομικού συμφέροντος από την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού. Ειδικότερα στην υπόθεση του κρατικού ιταλικού τηλεοπτικού μονοπωλίου, το ΔΕΚ αποφάνθηκε ότι οι απαγορεύσεις διακρίσεων που περιέχονται στους κανόνες ανταγωνισμού εφαρμόζονται και στους φορείς που είναι επιφορτισμένοι με την εκμετάλλευση της

τηλεόρασης ως προς τη συμπεριφορά τους στην αγορά «εφόσον δεν αποδεικνύεται ότι οι απαγορεύσεις αυτές θα ήταν ασυμβίβαστες με την εκπλήρωση της αποστολής τους».⁹⁶ Στη συνέχεια το ΔΕΚ αναφέρθηκε ρητά στην εφαρμογή του α.86 στον φορέα του Ιταλικού τηλεοπτικού μονοπωλίου. Στην υπόθεση εξάλλου των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών το ΔΕΚ επικύρωσε την εφαρμογή του α.86 από την Επιτροπή, παρατηρώντας μεταξύ άλλων ότι δεν αποδείχθηκε πως η καταδίκη των περιοριστικών κανονισμών από την Επιτροπή «μπορούσε να υποσκάψει, από οικονομική σκοπιά την εκπλήρωση της ειδικής αποστολής που είχε ανατεθεί στις Β.Τ.».⁹⁷ Σε μια άλλη τέλος υπόθεση το ΔΕΚ αποφάνθηκε για τη σχέση των άρθρων 92 και 90(2) τονίζοντας ότι «το άρθρο 92 της συνθήκης καλύπτει το σύνολο των επιχειρήσεων, ιδιωτικών ή δημόσιων, και το σύνολο των παραγωγών αυτών των επιχειρήσεων, με μόνη επιφύλαξη το άρθρο 90(2)».⁹⁸ Σχολιάζοντας τη σχέση των α.92 και 90(2) ο Marengo παρατήρησε ότι η παρ. 3 της πρώτης διατάξεως παρέχει σημαντικά περιθώρια εξαιρέσεως των κρατικών ενισχύσεων και κάνει μάλλον περιττή την προσφυγή στη δεύτερη.⁹⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος η σχέση μεταξύ των α.37 και 90(2). Έχουν καταρχήν υποστηριχτεί απόψεις που απορρίπτουν τη δυνατότητα εφαρμογής του α.90(2) ως εξαιρέσεως στο α.37. Ειδικότερα ο Van Hecke υποστήριξε ότι «στη σχέση του με το α.90, το α.37 πρέπει να θεωρηθεί ειδική διάταξη που κατ'εξοχήν επιβάλλει επί των γενικότερων διατάξεων του α.90».¹⁰⁰ Έχει υποστηριχτεί από την ιταλική Κυβέρνηση στην πρώτη υπόθεση του ιταλικού μονοπωλίου καπνού ότι τα α.37 και 90(2) αφορούν σε δυο εντελώς ξεχωριστές κατηγορίες μονοπωλίων, δεδομένου ότι τα κρατικά εμπορικά μονοπώλια εξυπηρετούν σκοπούς οικονομικής πολιτικής ενώ τα δημοσιονομικά μονοπώλια σκοπούς δημοσιονομικής πολιτικής.¹⁰¹ Από την πλευρά του ο Δαγτόγλου δέχεται ότι μπορεί να υπάρχει αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των δύο κατηγοριών μονοπωλίων αλλά τονίζει ότι «ο δημοσιονομικός συγχρόνως χαρακτήρας ενός εμπορικού μονοπωλίου δεν το εξαιρεί από την εφαρμογή του α.37, αφού η άρση των διακρίσεων «ως προς τους όρους εφοδιασμού και διαθέσεως» δεν εμποδίζει την εκπλήρωση της ιδιαίτερης αποστολής ενός δημοσιονομικού μονοπωλίου».¹⁰²

Από την άλλη πλευρά στη δεύτερη υπόθεση του ιταλικού μονοπωλίου καπνού η ιταλική Κυβέρνηση μετέβαλε άποψη και υποστήριξε επικουρικά κατά την αντίκρουση

της προσφυγής της Επιτροπής ότι τα δημοσιονομικά μονοπώλια είναι εμπορικά μονοπώλια που έχουν μεταξύ άλλων στόχων να εξασφαλίσουν έσοδα στο δημόσιο και καταλήγοντας τόνισε ότι εφόσον εκπληρώνονται οι υπόλοιπες προϋποθέσεις του α.90(2) μπορεί ένα κρατικό εμπορικό μονοπώλιο να εξαιρεθεί από την εφαρμογή του α.37.¹⁰³ Στην ίδια υπόθεση η Επιτροπή υποστήριξε ότι εξαίρεση μπορούσε να υπάρξει μόνο αν ο αποκλειστικός σκοπός και λόγος ύπαρξης του μονοπωλίου ήταν η μεγιστοποίηση των εσόδων του δημοσίου¹⁰⁴ αλλά η Γενική Εισαγγελέας Simone Rozes αποδέχτηκε (ορθά) την άποψη της ιταλικής Κυβερνήσεως, διαπιστώνοντας πάντως στη συνέχεια ότι το ομοιόμορφο περιθώριο κέρδους επί της λιανικής τιμής πωλήσεως των καπνών δεν ήταν απαραίτητο για την εκπλήρωση της δημοσιονομικής αποστολής του μονοπωλίου.¹⁰⁵ Τελικά το ΔΕΚ δεν αποφάνθηκε ως προς την εφαρμογή του α.92(2), επειδή κρίνει το περιθώριο κέρδους σύμφωνο προς τα α.37 και 30.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι κατά την αντίκρουση των αιτιάσεων της Επιτροπής για τον ΕΟΦ η ελληνική Κυβέρνηση, αφού πρώτα υποστήριξε ότι δεν υπήρχε κρατικό μονοπώλιο, υποστήριξε στη συνέχεια επικουρικά την άποψη ότι το α.90(2) μπορεί να θεμελιώσει εξαίρεση του α.37, αν ο φορέας του κρατικού μονοπωλίου είναι επιφορτισμένος με τη διαχείριση υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος και είναι αδύνατη η εκπλήρωση της αποστολής του χωρίς παρεκκλίσεις από το α.37. Η Επιτροπή δεν αμφισβήτησε την άποψη ότι το α.90(2) μπορεί να θεμελιώσει εξαίρεση στο α.37 αλλά τόνισε ότι ο ΕΟΦ δεν μπορούσε να θεωρηθεί επιχείρηση γενικού οικονομικού συμφέροντος.¹⁰⁶

61. Τη δυνατότητα εξαίρεσης των κρατών μελών βάσει του α.90(2) από τις υποχρεώσεις που υπέχουν δυνάμει του α.90(1) αποδέχεται η Επιτροπή, όπως προκύπτει από την αιτιολογική έκθεση της οδηγίας 88/301 σχετικά με τον ανταγωνισμό στις αγορές τηλεπικοινωνιακών τερματικών, ανεξάρτητα αν στη συγκεκριμένη περίπτωση διαπίστωσε ότι δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις εφαρμογής του α.90(2). Βλ. την παρ. 11 της αιτ. εκθ. Αυτής της οδηγίας για την οποία γίνεται λόγος στην ενότητα 5.4.4. Υπέρ της δυνατότητας αυτής τάσσονται οι MARENCO, *loc. cit* σελ. 519-520, D. WYATT, A.DASHWOOD, *The Substantive Law of the EEC* 2^η έκδ. (1987) σελ 527 και A.PAGE, Member States, Public Undertakings and Article 90,7 E.L.Rev.1982, 19(29).
62. Βλ. P.A.FRANCK στο *Entreprises publiques et concurrence*, Semaine de Bruges (1968), σελ23.
63. ΔΕΚ 14.7.71, υποθ.10/71 (*Muller, χήρα Hein προδικ.*), Συλλογή 1971,723 (αιτιολ. 13-16).
64. ΔΕΚ 21.3.74, υποθ. 127/73 (*BRT/SABAM, Fonior, προδικ.*), Συλλογή 1974,313 (αιτιολογία 22). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη ΔΕΚ 10.3.83. υποθ. 172/82 (*Interhuiles προδικ.*), Συλλογή 1983,555 (αιτιολογία 15) γίνεται παραπομπή στη θέση που διατυπώθηκε στην απόφαση για το λιμάνι του Mertet. Από την άλλη πλευρά σε σειρά προδικαστικών αποφάσεων που αναφέρονται πιο κάτω στο κείμενο, το ΔΕΚ χωρίς να θίξει ευθέως το ζήτημα του άμεσου αποτελέσματος του α.90(2), ασχολήθηκε με την ουσία των ενστάσεων που είχαν προβληθεί ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.
65. Βλ. P. SCHINDLER *Public Enterprises and the EEC Treaty*, 7 C.M.L. Rev. 1970, 57(70).
66. Βλ. PAGE, *loc. cit.* σελ. 29.
67. Βλ. de LAUBADERE. DEL VOLVE, *op. cit.* σελ. 672 επ.
68. Βλ. FRANCK, *loc. cit.* σελ. 23.
69. ΔΕΚ 21.3.74, υποθ. 127/73 (*BRT / SABAM Fonior, προδικ.*) *loc. cit.* (σημ.4) αιτιολογία 19.
70. *Ibid* αιτιολογία 20.
71. Σχετ. CHENOT, *op. cit.* σελ. 273 επ.
72. ΔΕΚ 21.3.74, υποθ. 127/73, *loc. cit.* (σημ.9).
73. Βλ. HOCHBAUM, *op. cit.* σελ. 289.
74. Βλ. προτάσεις στην υπόθ. 10/71, *loc. cit.* (σημ. 3) σελ. 739.
75. ΔΕΚ 14.7.71, υποθ. 10/71, *loc. cit.* (σημ. 3) αιτιολογία 11.
76. ΔΕΚ 20.4.74, υποθ. 155/74 (*Sacchi, προδικ.*) Συλλογή 1974, 409 (αιτιολογία 15).
77. ΔΕΚ 20.3.85, υποθ.41/83 (Ιταλία κατά Επιτροπής), Συλλογή 1985, 873 (αιτιολογία 33).
78. Παρά το γεγονός ότι το α.90(2) αναφέρεται ρητά στον οικονομικό χαρακτήρα του γενικού συμφέροντος το ΔΕΚ παράκαμψε ουσιαστικά αυτή την απαίτηση στην υπόθεση του ιταλικού τηλεοπτικού μονοπωλίου, με την αποδοχή της άποψης ότι η διαφημιστική δραστηριότητα του φορέα ήταν δραστηριότητα γενικού οικονομικού συμφέροντος (στον βαθμό προφανώς που χρηματοδοτούσε τις δραστηριότητες ενημέρωσης, επιμόρφωσης και ψυχαγωγίας). Βλ. ΔΕΚ 30.4.74, υποθ. 155/73 *loc. cit.* (σημ. 16) αιτιολογία 15.
79. Με το ίδιο πνεύμα εφαρμογής του α.90(2) στην ΑΤΕ είχε εξεταστεί πριν ακόμη ενταχθεί η Ελλάδα στην Κοινότητα. Βλ. Ν.ΘΕΜΕΛΗ, Δ.ΜΥΛΩΝΑΚΗ. Π.ΓΕΜΤΟ, *Η ΑΤΕ στο πλαίσιο της ΕΟΚ* (1977). ιδίως σελ. 21 επ. 28 επ.
80. Προβλ. HOCHBAUM *op. cit.* σελ.288.
81. Βλ. WYATT, DASHWOOD, *op. cit.* σελ. 525-6 και X.DEROUX, D.VOILLEMOT, *Le droit de la concurrence de la CEE* (1982) σελ 261.
82. Βλ. SCHINDLER, *loc. cit.* σελ. 70.
83. *Ibidem*.
84. Με το ίδιο πνεύμα οι A.DERINGER *The Competition Law of the EEC* (1986) σελ. 246, DEROUX, VOILLEMOT. *op. cit.* σελ. 261, PAGE, *loc. cit.* σελ. 28. Αντίθετοι οι WYATT και DASHWOOD, *op. cit.* σελ. 527.

85. ΔΕΚ 10.7.84, υποθ. 72/83 (*Campus Oil*, προδικ.) Συλλογή 1984, 2727 (αιτιολογίες 18-19). Οι WYATT και DASHWOOD. *op. cit.* σελ.526 παρατηρούν ότι το ΔΕΚ δεν αμφισβήτησε τη σχετική ελληνική θέση.
86. Βλ. Κ.ΠΑΜΠΟΥΚΗ, *Εισηγήσεις Εμπορικού Δικαίου* (1977) σελ. 254 - 256.
87. WYATT και DASHWOOD *op. cit.* σελ. 258.
88. ΔΕΚ 14.7.71. υποθ. 10/71, *loc. cit.* (σημ. 3) αιτιολογία 15.
89. *Ibidem.*
90. ΔΕΚ 10.7.84. υποθ. 72/83, *loc. cit.* (σημ.25) αιτιολογία 19.
91. P.OLIVER A Review of the Case Law of the Court of Justice on Articles 30 to 36 EEC in 1984, *C.M.L. Rev.* 1985, 301 (309).
92. *Op. cit.* σελ. 527. Ομοίως MARENCO, *loc. cit.* σελ. 519.
93. Βλ. PAGE, *loc. cit.* σελ. 31.
94. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΗ, ΧΡΙΣΤΟΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟ, *op. cit.* σελ. 237 και MARENCO, *loc.cit.* σελ. 517-8.
95. Βλ. ΔΕΚ 20.5.76, υποθ. 104/75 (*De Peijper/Centrafarm*, προδικ.) Συλλογή 1976, 613 (αιτιολογία 17).
96. ΔΕΚ 30.4.74, υποθ. 155/73 *loc. cit.* (σημ.16) αιτιολογία 15. Με το ίδιο πνεύμα η ΔΕΚ 3.10.85, υποθ. 311/84 (*CBEM/CLT και IPB* προδικ.) Συλλογή 1985, 3270 (αιτιολογία 17).
97. ΔΕΚ 20.3.85, υποθ. 41/83 (Ιταλία κατά Επιτροπής) Συλλογή 1985, 873 (αιτιολογία 33).
98. ΔΕΚ 22.3.77, υποθ. 78/76 (*Steinike και Weinlig/ΟΔΓ*, προδικ.), Συλλογή 1977, 595 (αιτιολογία 18).
99. MARENCO, *loc. cit.* σελ. 518.
100. Βλ. G.VAN HECKE, Government Enterprises and National Monopolies Under the EEC Treaty, 3 *C.M.L. Rev.* 1965-66, 450(454).
101. Βλ. περίληψη ισχυρισμών στην υπόθεση 59/75 (*Pubblico Ministrero/Manghera* προδικ.), Συλλογή 1976, σελ 95.
102. Βλ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *op. cit.* τ. Β1 (1983) σελ. 94. Με το ίδιο πνεύμα εκφράζεται ο ROSS, *loc. cit* σελ. 297.
103. Βλ. περίληψη ισχυρισμών στην υπόθεση 78/82 (Επιτροπή κατά Ιταλίας), Συλλογή 1983, σελ. 1964.
104. *Ibid* σελ. 1961. Με το ίδιο πνεύμα εκφράζεται ο HOCHBAUM,. *op. cit.* σελ. 291.
105. Βλ. προτάσεις Γεν. Εισαγγελέως στην υποθ. 78/82 (Επιτροπή Κατά Ιταλίας), Συλλογή 1983, σελ. 1985-1990. Συγγενείς απόψεις υποστηρίζουν οι WYATT και DASHWOOD, *op. cit.* σελ. 527.
106. Βλ. παρ. III της από 2.8.84 αιτιολογημένης γνώμης της Επιτροπής.

ΓΕΝΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΛΕΠΟΥΡΓΙΑΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

6.1 Η ίση μεταχείριση δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων: θεωρητική προσέγγιση

6.1.1. Εθνικό δίκαιο

Τίθεται το ερώτημα αν η γενικά παραδεγμένη συνταγματική αρχή της ισότητας συνεπάγεται την ίση μεταχείριση ιδιωτικών και δημόσιων επιχειρήσεων. Σύμφωνα με την κρατούσα σήμερα άποψη η αρχή της ισότητας δεν αφορά μόνο την ισότητα ενώπιον του νόμου, αλλά την ισότητα του ίδιου νόμου¹ και μεταφράζεται σ' ένα συνταγματικό δικαίωμα του πολίτη ν' αξιώνει από το Νομοθέτη και τη Διοίκηση την ίση μεταχείριση.² Η αρχή αυτή επιβάλλει την ίση μεταχείριση του ουσιωδώς ίσου και την άνιση μεταχείριση του ουσιωδώς ανίσου.³

Η αρχή της ισότητας ερμηνεύεται στην ΟΔΓ ως απαγόρευση της αυθαιρεσίας: Απαγορεύεται η αντικειμενική αυθαιρεσία που ορίζεται ως «η πραγματική και σαφής δυσαναλογία του νομοθετικού μέτρου σε σχέση με την πραγματική κατάσταση που πρέπει ν' αντιμετωπιστεί».⁴ Στην Ελλάδα εξάλλου οι ρυθμίσεις που θεσπίζουν εξαιρέσεις ή διακρίσεις θεωρούνται ότι αντιβαίνουν στην αρχή της ισότητας που διαλαμβάνει το α.4 παρ. 1 Συντ., όταν δε δικαιολογούνται από λόγους γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος.⁵

Οι παραπάνω παρατηρήσεις, εφαρμοζόμενες στο ζήτημα που μας απασχολεί, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αρχή της ισότητας απαγορεύει στο νομοθέτη που παρεμβαίνει στη λειτουργία του ανταγωνισμού, να προβαίνει σε αυθαίρετες διαφοροποιήσεις μεταξύ επιχειρήσεων που τελούν υπό τους ίδιους όρους και συνθήκες. Με την έννοια, αυθαίρετη εμφανίζεται η διαφοροποίηση μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων που προκύπτει από το α.13 ν. 1256/82.⁶ Η διάταξη αυτή που επιφυλάσσει την ασφάλιση περιουσιακών στοιχείων του δημόσιου τομέα στις κρατικές ασφαλιστικές εταιρίες αποτέλεσε αντικείμενο απόφασης της επιτροπής στα πλαίσια του α.90 για την οποία γίνεται λόγος πιο κάτω.⁷

Αντίθετα εναρμονίζεται με την αρχή της ισότητας η διάταξη του α.5(1) ν.703/77⁸ για την προστασία του ανταγωνισμού που ορίζει ότι «οι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται και επί των δημοσίων ή κοινής ωφέλειας επιχειρήσεων». Το ίδιο δεν μπορεί όμως να λεχθεί για τη διοικητική πρακτική της εξαίρεσης Δ.Ε. από την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού με βάση την ευχέρεια που παρέχεται στους αρμόδιους υπουργούς, μετά γνώμη της Επιτροπής Προστασίας Ανταγωνισμού «να εξαιρούν της εφαρμογής του παρόντος νόμου τινάς των επιχειρήσεων τούτων ή κατηγορίας αυτών, εφ' όσον αύται είναι γενικωτέρας σημασίας δια την εθνικήν οικονομίαν».⁹ Για μεν τις επιχειρήσεις που δεν είναι δικαιούχοι αποκλειστικών δικαιωμάτων είναι προφανές ότι δεν δικαιολογείται η εξαίρεση τους από τις απαγορεύσεις των α.1 και 2 ν.703/77. Για τις μονοπωλιακές εξάλλου επιχειρήσεις (κοινής ωφέλειας κ.τ.λ.) είναι προφανής η σημασία της υπαγωγής τους στην απαγόρευση καταχρήσεως δεσπόζουσας θέσης του α.2 ν.703/77. Στον βαθμό βέβαια που η Δ.Ε. είναι δικαιούχος μονοπωλίου, η εξαίρεση της από τις διατάξεις περί ανταγωνισμού δεν προσκρούει στη Συνταγματική επιταγή της ίσης μεταχείρισης.

Από την άλλη πλευρά (και όπως θα διαπιστωθεί πιο κάτω) η επίκληση της γενικότερης σημασίας ορισμένων επιχειρήσεων για την εθνική οικονομία δε συνεπάγεται την εξαίρεση τους από την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και ιδίως των κανόνων ανταγωνισμού. Φαίνεται όμως παράδοξο η ίδια δημόσια επιχείρηση να υπάγεται στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού και ταυτόχρονα να εξαιρείται από την εφαρμογή του εθνικού δικαίου του ανταγωνισμού. Σημειώνεται πάντως ότι η δυνατότητα επικλήσεως του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού και ιδίως της απαγορεύσεως καταχρήσεως δεσπόζουσας θέσης από τους θιγόμενους ιδιώτες περιορίζει σημαντικά τις δυσμενείς επιπτώσεις της εξαίρεσεως των Δ.Ε. από την εφαρμογή του εθνικού δικαίου του ανταγωνισμού.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι δε θα θεωρηθεί αυθαίρετη μια νομοθετική διαφοροποίηση που ανταποκρίνεται σε μια ειδική συνταγματική επιταγή. Έτσι π.χ. οι επιχορηγήσεις επιχειρήσεων στα πλαίσια της πολιτικής της περιφερειακής ανάπτυξης και οι ενισχύσεις για τη διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων εξυπηρετούν στόχους οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής που αναγνωρίζονται ρητά στα πλαίσια των α.106 παρ. 1 και 22 παρ. 1 του Ελληνικού Συντάγματος.¹⁰

6.1.2. Κοινοτικό δίκαιο

Στα πλαίσια του κοινοτικού δικαίου η ίση μεταχείριση δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων συνδέεται με τη δικαιολογική θεμελίωση του εγχειρήματος της οικονομικής ολοκλήρωσης μεταξύ των κρατών. Η ίση μεταχείριση δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων σημαίνει καταρχήν την υπαγωγή των δημοσίων επιχειρήσεων, όπως και των ιδιωτικών στις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού. Θα ήταν αδύνατη η εγκαθίδρυση καθεστώτος ανόθευτου ανταγωνισμού σύμφωνα με την επιταγή του α.3 στ' συνθ. ΕΟΚ αν οι Δ.Ε. εξαιρούνται από την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού. Η τυχόν εξαίρεση των Δ.Ε. από την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού θα καθιέρωνε εξάλλου με έμμεσο τρόπο ανισότητες μεταξύ των κρατών μελών, διότι όσο μεγαλύτερος θα ήταν ο δημόσιος τομέας σ' ένα κράτος μέλος, τόσο μικρότερα θα ήταν τα περιθώρια εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού. Θα ήταν έτσι ενδεχόμενο ορισμένα κράτη μέλη να ενθαρρύνονταν να κρατικοποιήσουν ιδιωτικές επιχειρήσεις προκειμένου να εγείρουν προστατευτικά τείχη ασυμβίβαστα με τους σκοπούς της Κοινότητας.¹¹ Η ίση μεταχείριση δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων διασφαλίζει επομένως την αμοιβαιότητα στις δυνατότητες αλληλοδιεισδύσεως των οικονομιών των κρατών μελών.

Η ίση μεταχείριση δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων συνεπάγεται καταρχήν την υπαγωγή και των δύο κατηγοριών επιχειρήσεων στο κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού. Η θέση όμως αυτή δεν έγινε αμέσως δεκτή στην επιστήμη. Πρέπει καταρχήν να παρατηρηθεί ότι οι διατάξεις των άρθρων 85, 86 συνθ. ΕΟΚ και 65, 66 συνθ. ΕΚΑΧ απευθύνονται στις επιχειρήσεις χωρίς να κάνουν αναφορά στο ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, με εξαίρεση το α.66(7) συνθ. ΕΚΑΧ που αναφέρεται ρητά στις δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις. Έτσι είχε υποστηριχτεί παλαιότερα η άποψη ότι τα α.85, 86 συνθ. ΕΟΚ δεν εφαρμόζονται στις Δ.Ε., με το επιχείρημα ότι το α.90(1) είναι *lex specialis* για τις επιχειρήσεις αυτές.¹² Κατά την κρατούσα όμως σήμερα γνώμη, οι παραπάνω διατάξεις εφαρμόζονται τόσο στις ιδιωτικές όσο και στις δημόσιες επιχειρήσεις.¹³ Οι περισσότεροι συγγραφείς καταλήγουν σ' αυτό το

συμπέρασμα αρκούμενοι στην παρατήρηση ότι στις διατάξεις αυτές δεν γίνεται διάκριση μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων και ως εκ τούτου μια ερμηνεία που θ' απέκλειε τις δημόσιες επιχειρήσεις από την εφαρμογή των πιο πάνω διατάξεων θα ήταν *contra legem*.¹⁴ Τέλος ορισμένοι συγγραφείς θεωρούν ότι τα α.85 και 86 εφαρμόζονται στις Δ.Ε. επειδή η διάταξη του α. 90(1) καθιερώνει την αρχή της ίσης μεταχείρισης δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων και ταυτόχρονα παραπέμπει ρητά στα α.85 και 86 συνθ. ΕΟΚ.¹⁵ Κατά την ορθότερη όμως γνώμη η διάταξη του α.90(1) δεν καθιερώνει παρόμοια αρχή¹⁶ αφού όπως θα διαπιστωθεί πιο κάτω,¹⁷ σκοπός της είναι η καθιέρωση ειδικής ευθύνης του κράτους για τις Δ.Ε. και όχι ενός ατομικού δικαιώματος που θα επικαλούνται οι θιγόμενοι ιδιώτες.

6.2. Εφαρμογή γενικών διατάξεων συνθηκών στις Δ.Ε.

6.2.1. Διατάξεις που απευθύνονται στις επιχειρήσεις.

Μια βασική αντίρρηση που προβλήθηκε στην εφαρμογή α.85-86 συνθ. ΕΟΚ στις Δ.Ε. συνδέεται με τη φύση των δραστηριοτήτων τους. Έτσι κατά την εκδίκαση της προδικαστικής προσφυγής στην υπόθεση *Sacchi* η Ιταλική Κυβέρνηση, υπεραμυνόμενη του τηλεοπτικού μονοπωλίου της RAI υποστήριξε στις παρατηρήσεις της ότι οι τηλεοπτικές υπηρεσίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρου 86 συνθ. ΕΟΚ, διότι δεν αφορούν την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας αλλά τη διαχείριση δημόσιας υπηρεσίας πολιτιστικού, ψυχαγωγικού και ενημερωτικού χαρακτήρα. Η διαφημιστική δραστηριότητα ήταν επικουρική και απέβλεπε στην αντιμετώπιση των δαπανών της υπηρεσίας προκειμένου ν' αποφευχθεί η αύξηση των τελών.¹⁸ Το ΔΕΚ έκρινε όμως ότι το γεγονός ότι σε ορισμένα κράτη οι τηλεοπτικές επιχειρήσεις είναι οργανωμένες ως υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντας, ακόμη και ως προς τις εμπορικές τους δραστηριότητες (περιλαμβανομένης και της διαφήμισης), δεν εμποδίζει την εφαρμογή των διατάξεων της συνθ. ΕΟΚ που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά επιχειρήσεων στην αγορά, εκτός εάν οι ρυθμίσεις αυτές μπορούν να εμποδίσουν την εκπλήρωση της αποστολής των επιχειρήσεων αυτών κατά την έννοια του α.90(2).¹⁹

Η παραπάνω απόφαση δείχνει ότι στις γενικές διατάξεις των συνθηκών για τις επιχειρήσεις δεν υπάγονται όλες οι Δ.Ε. αλλά μόνο εκείνες που ασκούν εμπορικές δραστηριότητες. Το ΔΕΚ εξειδίκευσε την πιο πάνω θέση του στην προδικαστική υπόθεση του ιταλικού μονοπωλίου χάρτου στην οποία έκρινε ότι οι γενικές διατάξεις της συνθ. ΕΟΚ δεν έχουν εφαρμογή αν οι δραστηριότητες της Δ.Ε. «ασκούνται χάριν του δημοσίου συμφέροντος και στερούνται εμπορικού χαρακτήρα».²⁰ Αν επομένως οι δραστηριότητες μιας Δ.Ε. ασκούνται μεν χάριν του δημοσίου συμφέροντος αλλά έχουν εμπορικό χαρακτήρα θα έχουν εφαρμογή σ' αυτές οι κανόνες ανταγωνισμού.

Μπορούν πάντως να προκύψουν αμφισβητήσεις κατά την εφαρμογή του κριτηρίου των εμπορικών δραστηριοτήτων. Τίθεται το ερώτημα αν το κριτήριο αυτό αφορά αποκλειστικά το είδος των συναλλαγών του δημόσιου φορέα με τους τρίτους (εμπορικότητα από το αντικείμενο) ή λαμβάνεται υπόψη ο κερδοσκοπικός ή μη χαρακτήρας του φορέα, η τιμολογιακή του πολιτική κ.τ.λ. Η απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα είναι καθοριστική για Δ.Ε., όπως η Εθνική Φαρμακοβιομηχανία και η Κρατική Φαρμακαποθήκη οι οποίες ασκούν τις δραστηριότητες τους χάριν του δημοσίου συμφέροντος (εξασφάλιση επάρκειας φαρμάκων, ορών, εμβολίων κ.τ.λ.). Μία πρώτη εκτίμηση των χαρακτηριστικών αυτών των επιχειρήσεων όπως προκύπτουν από τα καταστατικά τους^{20α} τείνει να δείξει ότι η Εθνική Φαρμακοβιομηχανία είναι πιο εκτεθειμένη στους κανόνες ανταγωνισμού απ' ότι η Κρατική Φαρμακαποθήκη.

Ειδικό ζήτημα γεννιέται στην περίπτωση Δ.Ε. οι οποίες εκτός από εμπορικές δραστηριότητες ασκούν και κανονιστικές αρμοδιότητες εκδίδοντας κατ' εξουσιοδότηση του κράτους τις λεγόμενες λειτουργικές διοικητικές πράξεις (*actes adiministratifs fonctionnels* ή *materiels*).²¹ Ενώ βάσει της προγενέστερης νομολογίας του ΔΕΚ είχε κριθεί ότι οι εμπορικές δραστηριότητες αυτών των Δ.Ε., ακόμη και αν ασκούνται χάριν του δημοσίου συμφέροντος εμπίπτουν στους κανόνες ανταγωνισμού, στην υπόθεση των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών τέθηκε πρώτη φορά το ερώτημα αν οι κανονιστικές δραστηριότητες ενός ΝΠΙΔ (*statutory corporation*) που κατέχει δεσπόζουσα θέση στην αγορά μπορούν να θεωρηθούν καταχρηστικές κατά την έννοια του α.86 συνθ. ΕΟΚ.

Η υπόθεση των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών προέκυψε όταν συνδρομητές εγκατεστημένοι στην Ηπειρωτική Ευρώπη και ιδίως στην Ιταλία άρχισαν να

χρησιμοποιούν βρετανικές ιδιωτικές εταιρίες ως ενδιάμεσους για την επικοινωνία τους με συνδρομητές στην Β. Αμερική, προκειμένου να επωφεληθούν των χαμηλών βρετανικών τελών. Μετά από πιέσεις οργανισμών τηλεπικοινωνιών χωρών της Δυτ. Ευρώπης, ο βρετανικός οργανισμός αποφάσισε το 1978 να θέσει τέρμα στη δραστηριότητα των ιδιωτικών εταιριών, εκδίδοντας σχετικές κανονιστικές πράξεις. Η Επιτροπή, με απόφαση που πήρε το 1982, έκρινε ότι η επιβολή των απαγορεύσεων συνιστούσε κατάχρηση της δεσπόζουσας θέσης του οργανισμού στην αγορά.²² Κατά της απόφασεως αυτής δεν προσέφυγε ο θιγόμενος οργανισμός αλλά η Ιταλική Δημοκρατία, προφανώς επειδή με το πιο πάνω σύστημα είχε ζημιωθεί ο ιταλικός οργανισμός τηλεπικοινωνιών, ενώ το Ην. Βασίλειο, το οποίο είχε προφανώς ωφεληθεί, άσκησε παρέμβαση υπέρ του κύρους της αποφάσεως της Επιτροπής.

Στην απόφαση του το ΔΕΚ διαπίστωσε μεταξύ άλλων ότι ο βρετανικός οργανισμός παρέχοντας τις εγκαταστάσεις του στους συνδρομητές ασκούσε επιχειρηματική δραστηριότητα και ότι η κανονιστική εξουσία που του είχε χορηγήσει το κράτος αφορούσε τον καθορισμό τιμών και όρων για τις παρερχόμενες υπηρεσίες.²³ Το ΔΕΚ τελικά αποφάνθηκε ότι, οι κανονισμοί στους οποίους αφορούσε η απόφαση πρέπει να θεωρηθούν ότι συνιστούν αναπόσπαστο μέρος της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Βρετανικών Τηλεπικοινωνιών και επομένως η Επιτροπή καλώς εξέτασε το συμβιβασμό τους με το α.86 συνθ. ΕΟΚ.²⁴ Στο επιχείρημα εξίσου της Ιταλίας ότι το ίδιο το κράτος ήταν υπεύθυνο για τη συμπεριφορά του οργανισμού, το ΔΕΚ αντέταξε ότι ο οργανισμός κατ' εξουσιοδότηση του κράτους να καθορίσει ελεύθερα το περιεχόμενο των κανονισμών.²⁵ Η διευκρίνιση αυτή μπορεί να σημαίνει πως αν το κράτος είχε εκδώσει τους σχετικούς κανονισμούς δεν θα ευθυνόταν ο οργανισμός στα πλαίσια του α.86 αλλά μόνο το κράτος στα πλαίσια του α.90(1).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η άσκηση δημόσιας εξουσίας από μια Δ.Ε. δεν τη θέτει αυτόματα εκτός του πεδίου εφαρμογής των κανόνων ανταγωνισμού. Έχει σημασία αν η κανονιστική δραστηριότητα υποβοηθεί την επιχειρηματική δραστηριότητα ή αν η δημόσια εξουσία ασκείται για χάρη του γενικού συμφέροντος. Μόνο στη δεύτερη περίπτωση θ' αποκλειστεί η εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι δημόσιοι οργανισμοί ενδέχεται ν' ασκούν τη δημόσια εξουσία που τους έχει παραχωρηθεί από το κράτος προς τις δύο

κατευθύνσεις. Έτσι π.χ. όταν ο ΕΟΤ εκδίδει τον κανονισμό λειτουργίας μιας μαρίνας η οποία λειτουργεί με αυτεπιστασία, υποβοηθεί ουσιαστικά την επιχειρηματική του δραστηριότητα. Όταν όμως ο ίδιος οργανισμός εκδίδει τον κανονισμό λειτουργίας των ξενοδοχείων προβαίνει σε μια ρύθμιση για χάρη του γενικού συμφέροντος. Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται λογικό να έχουν εφαρμογή οι κανόνες ανταγωνισμού και ειδικότερα η απαγόρευση κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης δεδομένου ότι ο οργανισμός μπορεί να εφαρμόζει διακρίσεις ή να χρεώνει αδικαιολόγητα υψηλές τιμές για τις υπηρεσίες που παρέχει.

6.2.2. Διατάξεις που απευθύνονται στα κράτη μέλη.

Το ΔΕΚ έχει δεχτεί το «οριζόντιο» άμεσο αποτέλεσμα (effet direct horizontal) ή τριτενέργεια των κανόνων της συνθ. ΕΟΚ που καθιερώνουν ατομικά δικαιώματα²⁶ και ειδικότερα την απαγόρευση εθνικών διακρίσεων, την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, προσώπων και υπηρεσιών και την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών. Αυτό σημαίνει ότι οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεστούν τους παραπάνω κανόνες όχι μόνο απέναντι στη Διοίκηση αλλά και απέναντι σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα, περιλαμβανομένων και των Δ.Ε.

Τα α.30 και 59 συνθ. ΕΟΚ ισχύουν πλήρως για τις προμήθειες αγαθών και υπηρεσιών από Δ.Ε.²⁷ Αυτό σημαίνει ότι εκτός από την ευθύνη του κράτους για τις διακρίσεις σε βάρος των ξένων προμηθευτών, κατασκευαστών και μελετητών που περιέχονται στη νομοθεσία του για τις ΔΕ.,²⁸ υφίσταται αυτοτελής ευθύνη των Δ.Ε. που αποκλείουν ξένους προμηθευτές κατασκευαστές ή μελετητές από διαγωνισμούς ή που τους υποχρεώνουν άμεσα ή έμμεσα να συνεργάζονται με ντόπιους. Τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια οφείλουν να δέχονται τις προσφυγές των θιγόμενων υπηκόων των κρατών μελών και ν' ακυρώνουν τους διαγωνισμούς. Η κατάργηση των εθνικών διακρίσεων που επέρχεται με την εφαρμογή των διατάξεων της συνθ. ΕΟΚ δεν πρέπει να συγχέεται με τον συντονισμό των διαδικασιών ανάθεσης, από τον οποίο έχουν ως τώρα εξαιρεθεί οι Δ.Ε.²⁹

Στον τομέα εξάλλου των τηλεοπτικών υπηρεσιών οι ιδιώτες επικαλέστηκαν με επιτυχία τη διάταξη του α.59 συνθ. ΕΟΚ για την αντιμετώπιση ποινικών διώξεων που

είχαν ασκηθεί σε βάρος τους μετά από μηνύσεις κρατικών τηλεοπτικών φορέων. Ειδικότερα στην υπόθεση Sacchi το ΔΕΚ έκρινε ότι το α.59 συνθ. ΕΟΚ εφαρμόζεται στην παροχή τηλεοπτικών υπηρεσιών.³⁰ Στην υπόθεση Debaune το ΔΕΚ διευκρίνισε εξάλλου ότι η διάταξη αυτή διασφαλίζει την ελεύθερη αναμετάδοση τηλεοπτικών εκπομπών από άλλα κράτη μέλη.³¹ Στην ίδια υπόθεση όμως το ΔΕΚ αποφάνθηκε ότι οι περιορισμοί που επιβάλλουν τα κράτη στην αναμετάδοση τηλεοπτικών διαφημίσεων είναι έγκυροι εφόσον αντίστοιχοι περιορισμοί ισχύουν και για τις εκπομπές των εγχώριων τηλεοπτικών σταθμών.³²

Τέλος οι διατάξεις του α.48 παρ. 1 και 3 συνθ. ΕΟΚ ισχύουν πλήρως για την απασχόληση υπηκόων των κρατών μελών στις Δ.Ε. Αυτό προκύπτει μετά την ερμηνεία που δόθηκε από το ΔΕΚ στη διάταξη του α.48 παρ.4 η οποία εξαιρεί από την κοινοτική ρύθμιση την απασχόληση στη δημόσια διοίκηση. Η επιφύλαξη αυτή εθνικής αρμοδιότητας τέθηκε στην κρίση του ΔΕΚ το οποίο καθόρισε τις προϋποθέσεις επίκλησης της και το περιεχόμενο της. Έτσι σε μια υπόθεση που αφορούσε την χορήγηση επιδόματος σε συμβασιούχο υπάλληλο των Γερμανικών Ταχυδρομείων, το ΔΕΚ έκρινε ότι από τη στιγμή που ένας υπήκοος άλλου κράτους μέλους προσλαμβάνεται στον δημόσιο τομέα πρέπει να τυγχάνει ίσης μεταχειρίσεως με τους συναδέλφους του.³³ Σε μια νεότερη υπόθεση που γεννήθηκε με αφορμή την πρόσληψη υπαλλήλου στους Βελγικούς Σιδηροδρόμους το ΔΕΚ, θεωρώντας ότι η έννοια της απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση είναι κοινοτικά προσδιοριστέα, αποφάνθηκε ότι επιβάλλεται σε κάθε περίπτωση να εξετάζεται «αν η εν λόγω απασχόληση είναι ή όχι χαρακτηριστική των ειδικών δραστηριοτήτων της δημόσιας διοίκησης κατά το μέτρο που έχει ανατεθεί στον συγκεκριμένο φορέα η άσκηση δημόσιας εξουσίας και η ευθύνη της διασφάλισης των γενικών συμφερόντων του Κράτους».³⁴

1. Βλ. συγκριτικά ΠΑΙΚΟ, *op. cit.* σελ. 177-187.
2. *Ibid* σελ. 187-189.
3. *Ibid* σελ. 199.
4. *Ibid* σελ. 200-204.
5. Βλ. την εκτενή παράθεση της ελληνικής νομολογίας (Α.Π. και ΣτΕ) στον ΠΑΙΚΟ, *op. cit.* σελ. 206-229, επίσης Α.ΜΑΝΕΣΗ. Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων, ΕΕΝ 25. 444.
6. ΦΕΚ Α' 65.
7. Βλ. ενότητα 5.4.3.
8. ΦΕΚ Α' 278.
9. Βλ. Π.Μ.ΜΠΕΡΝΙΤΣΑ, *Το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού και η επίδραση του στη θέση και εφαρμογή του ν.703/77*, (1988) σελ. 23-27.
10. Βλ. ΠΑΙΚΟ, *op. cit.* σελ. 145-6.
11. Βλ. Μ.WAELBROECK στους J.MEGRET κ.α., *Le droit de la CEE τ.4 (1972)* σελ. 83, επίσης Ι.HOCHBAUM στους THIESING SCHROTER HOCHBAUM, *Les ententes et les positions dominantes dans le droit de la CEE (1977)* σελ. 274.
12. Βλ. L.SOLARI, *op. cit.* σελ 17 επ.
13. Βλ. π.χ. αναφορικά με την εφαρμογή του α.86 συνθ. ΕΟΚ σε Δ.Ε. τη ΔΕΚ 30.4.74 υποθ. 155/73 (Sacchi, προδικ.) Συλλογή 1974, 419 (αιτιολογίες 16 και 17).
14. Βλ. C.A.COLLIARD, *Le regime des entreprises publiques* στον GANSHOF VAN DER MEERSCH (επιμ.) *Droit des Communautés europeennes* (1969) σελ. 856, επίσης Β. GOLDMAN, *Droit commercial europeen* (3^η εκδ. 1975) αριθ. 257, επίσης D.BERLIN, *L' adaptation du regime des entreprises publiques aux normes internationales et europeennes. R.T.D.E 1983, 392 (395-403)*, επίσης Σ.ΜΕΤΑΛΛΗΝΟ, *Η απαγόρευσις συμπράξεως επιχειρήσεων κατά το δίκαιον της ΕΟΚ (1968)* σελ. 125.
15. WAELBROECK *op. cit.* σελ. 82, επίσης W.VAN GERVEN στο *Egalite de traitement des entreprises publiques et privees. 8e congres FIDE, Copenhagen (1978)* τ.2 παρ.2.2, επίσης G. BERNINI *Les regles de concurrence, στο Trente Ans de droit communautaire (1968)* σελ. 383, επίσης Α.ΧΡΙΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥΠΟΛΟ *Η κατάχρησις δεσποζούσης θέσεως υπό επιχειρήσεων κατά το δίκαιον της ΕΟΚ (1978)* σελ. 56.
16. Βλ. G.MARENCO, *public Sector and Community Law*, 20 *C.M.L Rev.* 1983, 495 (499).
17. Βλ. πιο κάτω Κεφ. Ε'.
18. *Loc. cit.* (σημ. 13).
19. *Ibid* αιτιολογία 15. Για την εφαρμογή του α.90(2) βλ. Κεφ. Δ'.
20. ΔΕΚ 18.6.75. υποθ. 94/74 (IGAV / ENCC) Συλλογή 1975, 699 (αιτιολογία 35).
- 20α. Βλ. π. δ. 171/84 (ΦΕΚ Α' 57) για την Κρατική Φαρμακαποθήκη και π.δ. 172/84 (ΦΕΚ Α' 57) για την Εθνική Φαρμακοβιομηχανία.
21. Βλ. Ε. ΔΑΡΖΕΝΤΑ, *Αι λειτουργικά διοικητικά πράξεις ΕΔΔΔ 1978* σ. 18 επ. και 113 επ.
22. ΕΕ L 360/36 10.12.82.
23. ΔΕΚ 20.3.85, υποθ. 41/83 (Ιταλία κατά Επιτροπής), Συλλογή 1985, 873 (αιτιολογίες 18-19).
24. *Ibid* αιτιολογία 20.
25. *Ibid.* αιτιολογία 19.
26. Βλ. Π.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ *Ευρωπαϊκού Κοινοτικό Δίκαιο τ.α'* (1979) σελ 312-3, επίσης W. VAN GERVEN, «Contribution de l' arret Defrenne au developpement du droit communautaire» *C.D.E. 1977.131*.
27. ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ε.Κ, *Λευκή Βίβλος για την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς COM (85) 310 τελικό*, παρ. 82. Βλ. επίσης την πρώτη προσφυγή της Επιτροπής κατά της Ελλάδας για τις κρατικές προμήθειες (υποθ. 84/86) η οποία αφορά κατά κύριο λόγω προμήθειες δημοσίων επιχειρήσεων.
28. Η ευθύνη αυτή θεμελιώνεται στο α. 90(1). Βλ. Κεφ. Ε'

29. Η εξαίρεση αυτή θα καταργηθεί σταδιακά ως το 1992, σύμφωνα με την παρ. 86 της Λευκής Βίβλου για την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, COM 85 (310) τελικό.

30. *Loc. cit.* (σημ. 13) αιτιολογία 6, in fine.

31. ΔΕΚ 18.3.80, υποθ. 52/79, Συλλογή 1980, 833 (αιτιολογία 8).

32. *Ibid* παρ. 1 διατακτικού. Βλ. και τη ΔΕΚ 26.4.88, υποθ. 352/85 (Ένωση Διαφημιστών / Ολλανδικό Δημόσιο, προδικ) αδημοσίευτη. Ήδη επιχειρείται η εναρμόνιση των εθνικών ρυθμίσεων για τις τηλεοπτικές διαφημίσεις με την «Πρόταση οδηγίας του Συμβουλίου για τον συντονισμό ορισμένων νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σχετικά με την άσκηση ραδιοτηλεοπτικών δραστηριοτήτων» COM (86) 146 τελικό, 6.6.86. Η οδηγία αυτή θεμελιώνεται στα άρθρα 57(2) και 66 συνθ. ΕΟΚ.

33. ΔΕΚ 12.2.74 υποθ. 152/73 (*Sotgiu / Deutsche Bundespost*, προδικ.) Συλλογή 1974, 153 (αιτιολογία 4).

34. ΔΕΚ 17.12.80. υποθ.149/79 (Επιτροπή κατά Βελγίου) Συλλογή 1980, 1845.

Σημειωτέον ότι με αφορμή νεότερες αποφάσεις του ΔΕΚ που αφορούν την απασχόληση σε νοσοκομεία κ.τ.λ. η επιτροπή έστειλε ανακοίνωση προς τα κράτη μέλη στην οποία απαριθμούνται περιοριστικά οι θέσεις στο δημόσιο τομέα που καλύπτονται από την εξαίρεση του α.48 παρ. 4 συνθ. ΕΟΚ Βλ. *Οικονομικό Ταχυδρόμο* 28.1.88 σελ.21.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ – ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η Νέα Πολιτική Για την Ελληνική Βιομηχανία

7.1. Γενικές Αρχές

Σε πρόσφατη Έκθεση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για τις κατευθύνσεις της βιομηχανικής πολιτικής, αυτή ορίζεται ως «...πολιτική σε ένα ανοικτό ανταγωνιστικό περιβάλλον»¹⁰⁷. Ταυτόχρονα με τον χαρακτηρισμό αυτόν, ο οποίος υπογραμμίζει τη συναίνεση για το ότι ο τύπος της πολιτικής που απαιτείται είναι αυτή που θα εδραιώσει τις συνθήκες για μια ισχυρή και ανταγωνιστική Βιομηχανία, τονίζονται στην ίδια Έκθεση, και τα εξής:

«Το κύριο ζήτημα δεν είναι αν κάποια βιομηχανική πολιτική είναι σκόπιμη... Το κύριο ζήτημα είναι ποιες συνθήκες πρέπει να πληρούνται ώστε να ενισχυθεί από τις δυνάμεις της αγοράς η βέλτιστη κατανομή των πόρων με στόχο την επιτάχυνση της διαρθρωτικής προσαρμογής και τη βελτίωση της βιομηχανικής ανταγωνιστικότητας και του βιομηχανικού και ιδιαίτερα τεχνολογικού πλαισίου σε μακροπρόθεσμη βάση. Ο ρόλος των δημοσίων αρχών είναι κυρίως να λειτουργούν ως «καταλύτες» και να ανοίξουν τον δρόμο για τον εκσυγχρονισμό. Η κύρια ευθύνη για τη βιομηχανική ανταγωνιστικότητα πρέπει να βαρύνει τις ίδιες τις εταιρείες, οι οποίες όμως πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αναμένουν από τις δημόσιες αρχές σαφείς και προβλέψιμες συνθήκες άσκησης των δραστηριοτήτων τους».¹⁰⁸

Θα μπορούσαμε επομένως να θεωρήσουμε ότι το πλαίσιο για τη βιομηχανική πολιτική - σε επίπεδο Κοινότητας, αλλά και κρατών μελών - στηρίζεται στα παρακάτω στοιχεία:

Πρώτο, καθορίζει σταθερές και μακροπρόθεσμες συνθήκες για την αποτελεσματική λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Οι συνθήκες αυτές, που αποτελούν της προϋποθέσεις για αποτελεσματική διαρθρωτική προσαρμογή και ανάπτυξη, αναφέρονται στα εξής:

- Διασφάλιση ενός ανταγωνιστικού περιβάλλοντος
- Διατήρηση ενός σταθερού οικονομικού περιβάλλοντος

- Εξασφάλιση υψηλού επιπέδου κατάρτισης εργατών, στελεχών και επιχειρηματιών
- Προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής.

Δεύτερο, προσφέρει τους βασικούς «καταλύτες» για τη διαρθρωτική προσαρμογή. Βασικής σημασίας «καταλύτες» θεωρούνται η ολοκλήρωση του προγράμματος για την εσωτερική αγορά και η εφαρμογή μιας «ανοικτής» εμπορικής πολιτικής που στηρίζεται στην ελεύθερη πρόσβαση των βιομηχανικών προϊόντων στις αγορές, με κριτήριο τα «πραγματικά» τους και μόνο συγκριτικά πλεονεκτήματα στελεχών και

Τρίτο, αναπτύσσει τα μέσα για την επιτάχυνση της διαρθρωτικής προσαρμογής και για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Μεταξύ των «επιταχυντών» θα πρέπει να αναφερθούν:

1. *Τα μέτρα για την ανάπτυξη της τεχνολογικής ικανότητας της Βιομηχανίας. Η επίδραση της τεχνολογίας δεν περιορίζεται σε ορισμένους μόνο τομείς υψηλής τεχνολογίας, αλλά αντίθετα επηρεάζει ολόκληρη την Οικονομία, τόσο σε σχέση με τα προϊόντα όσο και σε σχέση με τις μεθόδους παραγωγής.*
2. *Τα μέτρα για την εντατικοποίηση της κατάρτισης του εργατικού δυναμικού όλων των επιπέδων.*
3. *Τα μέτρα για την ενίσχυση των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων.*
4. *Τα μέτρα για την ανάπτυξη των υπηρεσιών προς της επιχειρήσεις. Η αυξανόμενη πολυπλοκότητα της παραγωγής και των μεθόδων διοίκησης υποχρεώνει της επιχειρήσεις να αναζητούν πολλών τύπων υπηρεσίες που προϋποθέτουν ένα δυναμικό και ανταγωνιστικό τομέα υπηρεσιών.*

Τα παραπάνω συνθέτουν ένα «πλαίσιο γενικών αρχών βιομηχανικής πολιτικής», στο οποίο κάθε κράτος μέλος προσχωρεί, διατηρώντας ταυτόχρονα τις ιδιαιτερότητες του, κυρίως όσον αφορά το σύστημα στάθμισης των προτεραιοτήτων, σε συνάρτηση πάντα και με τα διαθέσιμα μέσα. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κρατών μελών όπως η Ελλάδα, όπου η βιομηχανική πολιτική παραδοσιακά βασίστηκε σε διάφορων μορφών επιδοτήσεις - ενισχύσεις, ενώ ταυτόχρονα οι κάθε τύπου μορφές πόροι που θα μπορούσαν να στηρίξουν μία «νέα» βιομηχανική πολιτική είναι σχετικά

περιορισμένοι, η συλλογιστική που πρέπει να ακολουθηθεί, ορίζοντας παρέμβαση με στόχο την ενίσχυση των επιχειρήσεων στην προσπάθεια τους για διαρθρωτική προσαρμογή, τόνωση της ανταγωνιστικότητας, αύξηση των πωλήσεων τους και διεύρυνση του ζωτικού τους χώρου, συνεπάγεται δαπάνη πόρων. Οι πόροι αυτοί αναπόφευκτα θα πρέπει να εξοικονομηθούν από άλλες χρήσεις και η «νομιμοποίηση» του διαμορφωτή της πολιτικής θα πρέπει να είναι ότι η κατανομή που τελικά διαμορφώνεται εξασφαλίζει πράγματι «βελτιστοποίηση» (optimization) του αποτελέσματος που συνολικά επιτυγχάνεται. Κάτω από ποιες προϋποθέσεις είναι δυνατό να εξασφαλιστεί ένας τέτοιος «στόχος»;

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το κόστος της οποιασδήποτε παρέμβασης, στον βαθμό που συνδέεται με επιδοτήσεις, συγκεντρώνει έντονο ενδιαφέρον και γενικά βρίσκεται κάτω από έντονη και πολύ συγκεκριμένη πολιτική. Η κριτική αυτή συγκλίνει στο ότι «... το πιο σημαντικό στοιχείο... είναι ο εξορθολογισμός του συστήματος επιδοτήσεων ...» και στο ότι «...η σταδιακή κατάργηση των επιδοτήσεων θα πρέπει να μεθοδευτεί με προσοχή και κατά την περίπτωση και αφού ληφθεί υπ' όψη η διεθνής πρακτική σε χώρες ανταγωνιστικές με την Ελλάδα». ¹⁰⁹ Οι ενισχύσεις επομένως προς τις επιχειρήσεις για υποβοήθηση τους σε θέματα που αποτέλεσαν αντικείμενα αυτής της μελέτης, θα πρέπει οπωσδήποτε να εντάσσονται σε ένα πλαίσιο συστηματικής αξιολόγησης κόστους - οφέλους και να προσφέρονται στη βάση ενός συγκεκριμένου συστήματος αρχών (Prnciples).

Ως προς τη σκοπιμότητα των ενισχύσεων αυτών καθ' αυτών, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τα επιχειρήματα που αβίαστα είναι δυνατόν να προβληθούν είναι:

Πρώτο: *Η κατά τεκμήριο περιορισμένη δυνατότητα επιχειρήσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους να αποκτήσουν σε όρους «ελεύθερης αγοράς» - και αν ακόμα δεχθούμε ότι είναι σε θέση να αντιληφθούν την «ανάγκη» - «συντελεστές» οι οποίοι θα τους επέτρεπαν να προγραμματίσουν και στη συνέχεια θα υλοποιήσουν προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής τους και ανάπτυξης.*

Δεύτερο: *Η από πολλές πλευρές και με διάφορους τρόπους προβολή του επείγοντος χαρακτήρα ουσιαστικής αναβάθμισης της ανταγωνιστικότητας στην παραγωγή - αλλά και στη διάθεση - των προϊόντων, «εν όψει του 1992».* ¹¹⁰ Ταυτόχρονα πάντως, είναι απόλυτα φανερό ότι οποιαδήποτε πολιτική παρέμβασης

και αν υιοθετηθεί, οι μορφές ενισχύσεων που αυτή θα προβλέπει θα πρέπει να αφορούν μάλλον σε διευκολύνσεις για τις επιχειρήσεις για *πρόσκτηση ειδικών συντελεστών (υπηρεσιών) ή την ανάπτυξη ειδικών λειτουργιών και σε καμία περίπτωση* (ή, εν ανάγκη, σε πολύ περιορισμένες και εξειδικευμένες περιπτώσεις) *δεν θα έχουν τη μορφή επιδοτήσεων Ελεύθερης Χρήσεως*, όπως γενικά γίνεται δεκτό ότι ήσαν οι επιδοτήσεις της ΝΕ 1574/1970, που για πολλά χρόνια «στήριξαν» της εξαγωγές ελληνικών προϊόντων, προκαλώντας ωστόσο την κριτική των υπηρεσιών της ΕΟΚ (και όχι μόνο), γεγονός που οδήγησε τελικά στην κατάργησή τους.

Η αποδοχή της αρχής ότι η πολιτική των ενισχύσεων θα πρέπει να διέπεται από συνεκτίμηση του κόστους και του οφέλους που με τη χρήση της εξασφαλίζεται, δημιουργεί και τα ερωτήματα: *σε ποιες κυρίως επιχειρήσεις θα προσφέρεται; και οι ίδιοι τύποι ενισχύσεων θα είναι διαθέσιμοι σε όλες τις επιχειρήσεις ανεξαρτήτως αντικειμένου δραστηριότητας;* Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, το θέμα άπτεται της σκοπιμότητας ενσωμάτωσης κλαδικής διάστασης στον σχεδιασμό και την άσκηση βιομηχανικής πολιτικής (βλ. στη συνέχεια τμήμα 7.3.5).

Για το πρώτο όμως από τα ερωτήματα μπορεί να υποστηριχτεί ότι, η επιδίωξη αυστηρού ορθολογισμού στην κατανομή των πόρων, είναι πιθανό να καταλήξει στον περιορισμό της συμμετοχής - αν όχι και στον αποκλεισμό - κάποιων ομάδων επιχειρήσεων από το σύστημα ενισχύσεων. Οι ομάδες αυτές θα ήσαν πιθανώς οι επιχειρήσεις που λόγω του ιδιαίτερα μικρού τους μεγέθους η γενικότερα, λόγω της πολύ περιορισμένης - για οποιοδήποτε λόγω - δυνατότητας τους να αξιοποιήσουν τις ενισχύσεις που τους παρέχονται, μπορούν να χαρακτηριστούν ως «λήπτες υψηλής δαπάνης - χαμηλής απόδοσης». Ταυτόχρονα ωστόσο εξίσου ανορθολογική θα είναι πιθανώς η διοχέτευση πόρων προς επιχειρήσεις με παγιωμένη «προβληματικότητα», όπου η προσπάθεια προσαρμογής θα είναι αμφίβολης απόδοσης, ενώ ταυτόχρονα θα συνεπάγεται ιδιαίτερα αυξημένη δαπάνη. Εξειδικεύοντας τους συλλογισμούς αυτούς στην περίπτωση ενισχύσεων προς επιχειρήσεις προκειμένου π.χ. να διευρύνουν τις πωλήσεις τους σε ξένες αγορές, διαπιστώθηκε σε ερευνητικό πρόγραμμα ότι υπάρχουν χαρακτηριστικές διαφοροποιήσεις στον βαθμό εμπειρίας των εξαγωγέων (παράλληλα προς τις διαφοροποιήσεις στην ένταση της εξωστρέφειάς τους) και θα μπορούσε συνεπώς να διαμορφωθεί η υπόθεση ότι σε *χαμηλά επίπεδα εμπειρίας ή*

και εξωστρέφειας και πάλι σε πολύ υψηλά αντίστοιχα επίπεδα, η δαπάνη της πολιτικής είναι αυξημένη, ενώ η απόδοση που πιθανώς θα προκύψει θα είναι σχετικά χαμηλή.¹¹¹ Όπως και στο Διάγραμμα Α.1 που ακολουθεί δείχνουμε, η «περιοχή Ενεργού Πολιτικής» η οποία, κάτω από αυτή την υπόθεση διαμορφώνεται, καλύπτει κυρίως επιχειρήσεις «ενδιάμεσων» επιπέδων εξωστρέφειας. Τα όρια της περιοχής δεν είναι βέβαια αυστηρά καθορισμένα., δεδομένου. ότι η «καμπύλη δαπάνης πολιτικής» είναι δυνατό να τοποθετείται σε υψηλότερα ή χαμηλότερα επίπεδα αναλόγως κλάδου, ή και να μετατοπίζεται διαχρονικά, ανάλογα π.χ. με την αποτελεσματικότητα, για παράδειγμα στην προσφορά υπηρεσιών ή ενισχύσεων προς τις επιχειρήσεις, ενώ αντίστοιχα είναι δυνατό να εμφανίζονται και μετατοπίσεις (άνω - κάτω) στην «καμπύλη απόδοσης πολιτικής». Ανεξάρτητα πάντως από αυτά, παραμένει η βασική αρχή ότι η εφαρμογή κριτηρίων κόστους - οφέλους πιθανώς οδηγεί σε αποκλεισμό των πολύ περιορισμένης εμπειρίας εξωστρέφειας επιχειρήσεων που και στους δυο αυτούς τομείς χαρακτηρίζονται ως ιδιαίτερα αναπτυγμένες.

Άλλες βασικές «αρχές». που η βιομηχανική πολιτική στην περίπτωση της Ελλάδας κρίνεται σκόπιμο να εφαρμόζει είναι και οι εξής:

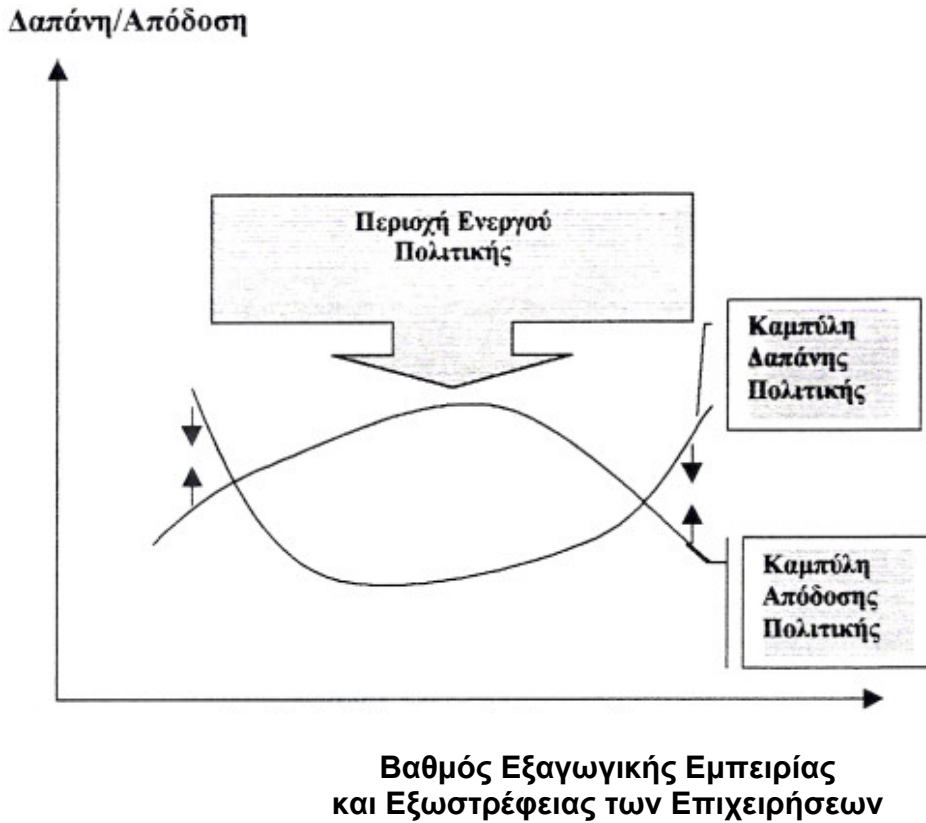
α) Θα πρέπει να προωθηθεί η ανάληψη ουσιαστικής συνυπευθυνότητας της επιχείρησης που επωφελείται. Όπως και σε άλλες εφαρμογές αναπτυξιακής πολιτικής (π.χ. Ν.1262/82), η επιχείρηση θα πρέπει συγκεκριμένα και πειστικά να υποστηρίξει την εφικτότητα και την αποδοτικότητα των λειτουργιών που πρόκειται να ενισχυθούν.

β) Θα πρέπει η αξιοποίηση των ενισχύσεων να παρακολουθείται, όχι μόνο για έλεγχο της σωστής χρήσεως, αλλά και για έγκαιρη διαπίστωση της ανάγκης λήψεως συμπληρωματικών μέτρων που θα κατοχυρώσουν την απόδοση της αρχικής πρόφασης.

γ) Ορισμένες ενισχύσεις που αφορούν εφαρμογές, λειτουργίες που, από τη φύση τους, χαρακτηρίζονται από «αδαιρετότητες», θα πρέπει να προαναφέρονται μόνο με την προϋπόθεση ότι εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις για αξιοποίηση της «ελάχιστης αποδοτικής ποσότητας». π.χ. ενισχύσεις για έρευνα αγοράς για προϊόντα συγκεκριμένου κλάδου θα πρέπει να προσφέρονται σε ομάδες επιχειρήσεων και όχι σε μεμονωμένες επιχειρήσεις (έστω και αν η μεμονωμένη επιχείρηση «συμβιβάζεται» με υποπολλαπλάσιο της δαπάνης).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Α.1

ΔΑΠΑΝΗ / ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΩΝ ΠΡΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

δ) Η πολιτική παρέμβασης θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως «πολυμέτωπη - σύνθετη πολιτική» συνεργαζόμενων - σε κάθε επίπεδο - φορέων πολιτικής. Υπερδραστηριοποίηση π.χ. του φορέα που οι αρμοδιότητες του αφορούν στην προώθηση πωλήσεων της επιχείρησης, δεν θα έχει νόημα, αν αδρανή ο φορέας που καλείται να ενισχύσει την ίδια επιχείρηση στην αναβάθμιση της παραγωγικότητας στην τεχνική λειτουργία της. Η αναλογία με τη «γραμμή παραγωγής», όπου η ταχύτητα των εν-σειρά τοποθετημένων μηχανημάτων διαφέρει, με αποτέλεσμα η συνολική απόδοση να προσαρμόζεται στον «χαμηλότερο κοινό παρανομαστή», είναι, νομίζουμε, πολύ έντονη και απόλυτα χαρακτηριστική

7.2. Ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Αγοράς και επιχειρηματική Στρατηγική.

Μεταξύ των θεμάτων που η έρευνα της Επιτροπής των Κοινοτήτων, στην οποία συχνά έχουμε αναφερθεί επιχειρήσει να εξετάσει (με τη μέθοδο της υποβολής σχετικών ερωτήσεων στις επιχειρήσεις οι οποίες έλαβαν μέρος στην έρευνα), ήταν και η επίπτωση που η ενοποίηση της Ευρωπαϊκής αγοράς εκτιμάται ότι θα έχει στη διαμόρφωση επιχειρηματικής στρατηγικής συγκεκριμένων τύπων. Οι επιχειρήσεις (σε 6 μόνο από τις χώρες – μέλη, δεδομένου ότι η ερώτηση χαρακτηρίστηκε ως «προαιρετική») ζητήθηκε να εκτιμήσουν κατά πόσο η ενοποίηση θα συνέβαλε στην εντατικοποίηση (ή στην άμβλυνση της σημασίας) τύπων στρατηγικής, όπως:

- Σύναψη συμφωνιών με επιχειρήσεις σε άλλες χώρες (της ΕΟΚ ή εκτός ΕΟΚ)
- Επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό και πάγια (στις χώρες όπου βρίσκεται η έδρα τους, ή σε άλλες της ΕΟΚ ή εκτός ΕΟΚ)
- Διαφοροποίηση (διερεύνηση) του φάσματος προϊόντων που παράγονται ή τύπων προϊόντων
- Εντατικοποίηση της Έρευνας / Ανάπτυξης
- Εφαρμογή μέτρων βελτιώσεως της παραγωγικότητας.

Τα αποτελέσματα (βλ. Πίνακα 7.-1), εμφανίζουν ως κυριότερη πρόβλεψη (για το σύνολο της βιομηχανίας) την ανάγκη να εφαρμοστούν (περισσότερα και με μεγαλύτερη ένταση) μέτρα βελτίωσης της παραγωγικότητας, αλλά σε όλες τις χώρες, όπου ετέθη η σχετική ερώτηση, πολύ υψηλά ποσοστά εντοπίζονται και στην ανάγκη σύναψης συμφωνιών συνεργασίας με άλλες επιχειρήσεις σε άλλα κράτη μέλη της ΕΟΚ.¹¹²

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.-1.

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ

Συντελεστές σημαντικότητας

A. Συμφωνίες συνεργασίας με επιχειρήσεις.	Ελλάδα	Ισπανία	Ιρλαν.	Λουξ.	Ολλανδ.	Ην. Βασίλειο
1. σε άλλα κράτη μέλη ΕΟΚ.	+ 63	+ 55	+ 17	+ 30	+ 25	+ 27
2. σε χώρες εκτός ΕΟΚ.	+ 21	+ 38	+ 3	+ 30	+ 6	+ 10
B. Επενδύσεις σε μηχανήματα - κτίρια						
1. στη χώρα της έδρας.	+ 51	+ 62	+ 21	+ 40	+ 16	+ 18
2. σε άλλη(ες) χώρα(ες) εκτός ΕΟΚ	+ 6	+ 34	+ 3	+ 20	+ 10	+ 14
3. σε άλλες χώρες εκτός ΕΟΚ	+ 3	+ 13	+ 2	+ 20	+ 2	+ 3
Γ. Φάσμα προϊόντων						
(αριθμός προϊόντων / τύπος προϊόντων)	+ 38	+ 51	+ 22	+ 70	+ 25	+ 18
Δ. Έρευνα – Ανάπτυξη.	+ 50	+ 68	+ 34	+ 50	+ 21	+ 25
E. Μέτρα βελτίωσης της παραγωγικότητας	+ 60	+ 72	+ 42	+ 50	+ 31	+ 34

Άλλοι τύποι στρατηγικής, οι οποίοι εκτιμάται ότι θα ενταθούν, είναι οι επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό και κτίρια (κυρίως στη χώρα όπου βρίσκεται η έδρα της επιχείρησης), η έρευνα - ανάπτυξη (προϊόντων / μεθόδων παραγωγής, όπου θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι περιλαμβάνονται όχι μόνο η βασική έρευνα, αλλά και οι δραστηριότητες ελέγχου ποιότητας προϊόντων, προσαρμογής προϊόντων κ.τ.λ.) και η διεύρυνση του φάσματος προϊόντων που η επιχείρηση διαθέτει. Από τον Πίνακα 7.-1 αλλά και το Διάγραμμα A.2 φαίνεται ότι, σε σύγκριση με τον μέσο όρο των άλλων πέντε χωρών, όπου ετέθη η ίδια ερώτηση, οι Ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις εμφανίζονται γενικά πολύ πιο «σίγουρες» ότι, για όλους σχεδόν τους τύπους

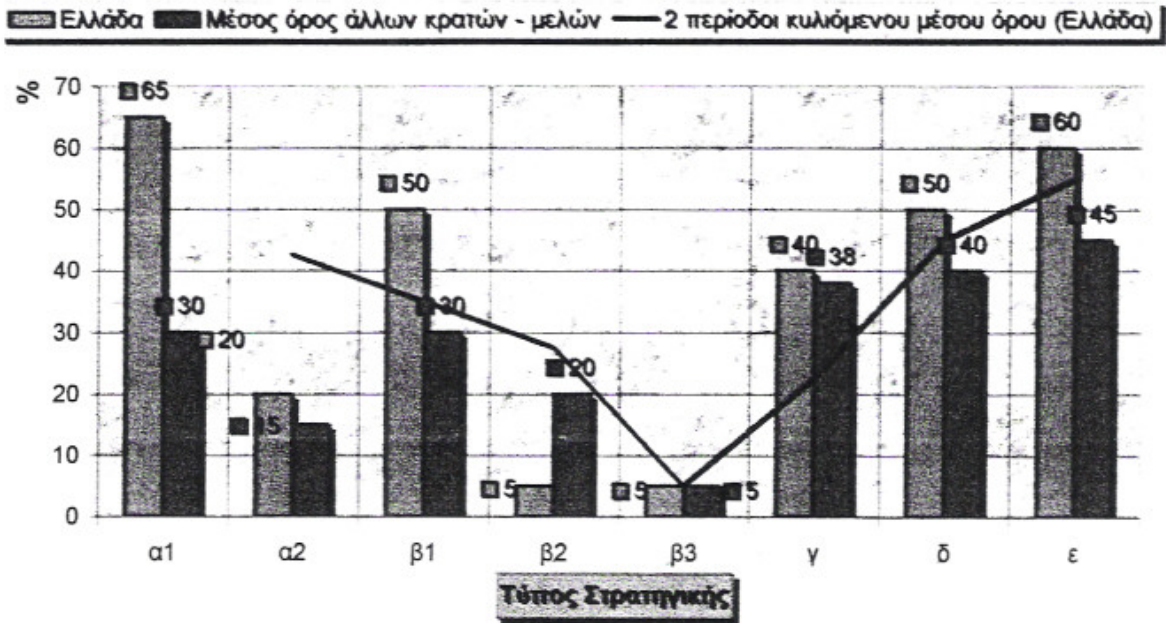
στρατηγικής, η επίπτωση από την ενοποίηση θα είναι σημαντική.¹¹³ Η μόνη εξαίρεση στη διαπίστωση αυτή είναι η πρόβλεψη για τις επενδύσεις σε άλλα κράτη μέλη της κοινότητας, όπου οι ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις, για φανερούς λόγους, ελάχιστο ενδιαφέρον προβλέπουν ότι θα υπάρξει (σε αντίθεση με επιχειρήσεις από την Ισπανία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία ή το Ην. Βασίλειο), οι οποίες φαίνεται ότι το αντιμετωπίζουν ως σοβαρή προοπτική. Πάντως, παρά τις παρατηρήσεις αυτές, η «γενική» εικόνα των προτεραιοτήτων των επιχειρήσεων παρουσιάζει - μεταξύ Ελλάδος και των άλλων χωρών - σημαντικές αναλογίες, (βλ. γενική διαμόρφωση των σχετικών βαρών, όπως περιγράφεται από τις γραμμές στο Διάγραμμα Α.2 που συνδέουν τα ποσοστά για τους διαδοχικούς τύπους στρατηγικής).

Για διερεύνηση των διακλαδικών διαφοροποιήσεων στις εκτιμήσεις των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων, καταχωρήθηκαν στον Πίνακα 7.-2 οι κυριότεροι τύποι επιχειρηματικής στρατηγικής, όπου οι επιχειρήσεις των αντίστοιχων κλάδων εκτιμούν ότι θα υπάρξει η εντονότερη επίπτωση.¹¹⁴ Τα μέτρα για τη βελτίωση της παραγωγικότητας αποτελούν τύπο στρατηγικής, τον οποίο οι επιχειρήσεις όλων σχεδόν των κλάδων προβάλλουν ως ένα από τους δυο κυριότερους εν' όψει της ενοποίησης. Ακολουθεί η εντατικοποίηση της έρευνας - ανάπτυξης και, σε μικρότερο βαθμό, η ανάγκη για τόνωση - μέσω επενδύσεων - της παραγωγικής τους βάσης στην Ελλάδα. Ειδικότερες αναφορές πρέπει να γίνουν στην ανάγκη για σύναψη συμφωνιών συνεργασίας με επιχειρήσεις από άλλα κράτη μέλη της ΕΟΚ, που κυρίως προβάλλεται από επιχειρήσεις των κλάδων ένδυσης - υπόδησης, προϊόντων μη - μεταλλικών ορυκτών, μηχανών (εκτός ηλεκτρικών) και τη βιομηχανία αυτοκινητών (και μερών / εξαρτημάτων). Η διεύρυνση του φάσματος προϊόντων αναφέρεται ως μία από της βασικές προτεραιότητες από επιχειρήσεις των κλάδων τροφίμων, ποτών, καπνού, μεταλλουργίας και προϊόντων ελαστικού. Ενδεικτικά αξίζει να σημειωθεί η ιδιαίτερα αυξημένη συχνότητα αναφορών σε τύπους στρατηγικής των οποίων, ενώ η ουσιαστική επίδραση που θα ήταν δυνατό να ασκήσουν στην προσαρμογή και ανάπτυξη των επιχειρήσεων δεν αμφισβητείται, χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα (τουλάχιστον στη μορφή που η έρευνα της ΕΟΚ τα οριοθέτησε) μάλλον ως «γενική κατεύθυνση στρατηγικής», παρά ως «προδιαγεγραμμένη επιχειρησιακή επιλογή» (π.χ. βελτίωση παραγωγικότητας, έρευνα - ανάπτυξη).

Το συμπέρασμα από την ποιοτική αυτή παρατήρηση θα πρέπει να είναι ότι οι ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις, ανεξαρτήτως κλάδου, ενώ διαπιστώνουν την αναγκαιότητα για ενεργοποίηση, εν όψει της ενοποίησης της ευρωπαϊκής αγοράς, στερούνται συγκεκριμένων στρατηγικών προγραμμάτων. Ταυτόχρονα, ότι και όταν ακόμα παρόμοια προγράμματα υπάρχουν, αυτά αφορούν συγκεκριμένες επιχειρήσεις και άρα συνολικά τις κλαδικές ομαδοποιήσεις που η έρευνα της ΕΟΚ επιχείρησε να διερευνήσει.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Α.2

ΣΧΕΤΙΚΗ ΒΑΡΥΤΗΤΑ ΤΥΠΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ

Ισπανία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο (αστάθμητος μέσος όρος).
Πηγή: Πίνακας 19.1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.-2.

ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΟΠΟΥ ΑΝΑΜΕΝΕΤΑΙ ΝΑ ΥΠΑΡΞΗ
ΕΝΤΟΝΟΤΕΡΗ ΕΠΙΠΤΩΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ
ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ – ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ.

ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙ ΑΣ	ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ							
	ΕΟΚ	ΕΚΤΟΣ ΕΟΚ	ΕΓΧ ΩΡΙΕ Σ	ΕΟΚ	ΕΚΤΟΣ ΕΟΚ	ΦΑΣΜΑ ΠΡΟΙΟΝ ΤΩΝ	ΕΡΕΥΝΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΤΗΤΑΣ
ΚΛΑΔΟΙ	α1	α2	β1	β2	β3	γ	δ	ε
Τρόφιμα Ποτά Καπνός			X			X		
Κλωστοϋφαν τουργία			.				.	X
Ένδυση Υπόδηση	.						.	X
Ξύλο Έπιπλα		X					X	
Χαρτί Προϊόντα Χάρτου			.				.	X
Παραγωγή πλαστικών			.				X	.
Προϊόντα πετρελαίου			X					X
Μεταλλουργία			.			.	.	.
Μη Μεταλλικά προϊόντα	.						.	X
Χημική Βιομηχανία			.				.	X
Μεταλλικά προϊόντα							X	X
Μηχανές Συσκευές	X							X
Ηλεκτρικές μηχανές							X	X
Αυτοκίνητα & Εξαρτήματα	X							X
Μεταφορικά μέσα (πλην αυτοκινήτων)			X					X
Προϊόντα Ελαστικού						X		X

Πηγή: European Commission, ένθ' ανωτ.

7.3. Τρόπος διαμόρφωσης της νέας βιομηχανικής πολιτικής της Ελλάδας.

Ύστερα από την ανάλυση που προηγήθηκε και όπου εκτέθηκαν, α) οι γενικές αρχές για τη βιομηχανική πολιτική στα πλαίσια της νέας κοινοτικής πολιτικής καθώς και β) η αναμενόμενη επιχειρηματική στρατηγική - *η νέα βιομηχανική πολιτική της Ελλάδας* - πέραν από την πολιτική για τους φθίνοντες κλάδους και την πολιτική ανταγωνισμού που έχουν προσδιορισμένο κοινοτικό περιεχόμενο, μπορεί να διακριθεί, με βάση και το Διάγραμμα Α.1 στις εξής περιπτώσεις:

- α) Πολιτική γενικής εφαρμογής
- β) Πολιτική για την ανάπτυξη (ή βελτίωση) συντελεστών παραγωγής
- γ) Πολιτική για τη διεύρυνση του ζωτικού χώρου των επιχειρήσεων
- δ) Πολιτική για την αναδιάρθρωση κλάδων (ή επιχειρήσεων)
- ε) Κλαδική Πολιτική.

Στη συνέχεια εξετάζουμε το περιεχόμενο καθενός από αυτούς τους άξονες πολιτικής.

7.3.1. Πολιτική γενικής εφαρμογής

Η πολιτική αυτή αποσκοπεί στη δημιουργία γενικών ευνοϊκών προϋποθέσεων για τη βιομηχανική δραστηριότητα, με τις καλύτερες εφικτές επιπτώσεις στο κοινωνικό σύνολο. Η πολιτική αυτή έχει τους εξής τέσσερις βασικούς άξονες:

α) *Δημιουργία σταθερού περιβάλλοντος*. Πρώτιστο και μέγιστο μέλημα του κράτους εν όψει της ενοποιημένης Ευρωπαϊκής Αγοράς είναι η δημιουργία και διατήρηση ενός σταθερού οικονομικού περιβάλλοντος για τις επιχειρήσεις. Ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο θα επικρατεί σχετική σταθερότητα τιμών, σταθερότητα στη δημοσιονομική πολιτική - ιδιαίτερα στη φορολογική πολιτική - ελαστικότητα στην αγορά εργασίας που θα εξασφαλίζει την απασχόληση και των ανέργων (όχι μόνο των ήδη εργαζομένων) και τέλος καθορισμένες σχέσεις κρατικής δραστηριότητας και επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, όπου το κράτος θα περιορίζεται κυρίως στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και αγαθών.

Η παραπάνω αναφερόμενη πολιτική πρέπει να επεκταθεί και στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και να αφορά ιδιαίτερα στη σταθεροποίηση της συναλλαγματικής

ισοτιμίας πράγμα που μαζί με τη σταθεροποίηση του πληθωρισμού θα δημιουργήσει ευοίωνες προοπτικές για βιομηχανικές επενδύσεις. Διότι κανείς άλλος παράγοντας δεν αποθαρρύνει τόσο πολύ τις επενδύσεις όσο οι απρόβλεπτες μεταβολές των σχετικών τιμών που οφείλονται σε μεταβολές του κόστους παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων, έστω και αν εκ των υστέρων μεταφέρονται στις τελικές τιμές που πληρώνει ο καταναλωτής.

Επί πλέον τονίζουμε ότι η σταθερότητα της οικονομικής πολιτικής πρέπει να συνδυάζεται και με μία πολιτική κοινωνικής συνοχής, διότι οικονομική ανάπτυξη χωρίς κοινωνική συναίνεση είναι αδιανόητη στα πλαίσια ενός φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτικού χώρου.

Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι μέσα στο παραπάνω σκιαγραφούμενο πλαίσιο πρέπει να ενταθεί και μια πολιτική αποτελεσματικής προστασίας του περιβάλλοντος, λόγω της εξαιρετικής της σημασίας στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της χώρας πράγμα το οποίο τελικά συμβάλλει και στην προώθηση της Βιομηχανίας, καθώς *ένα ανώτερο επίπεδο ζωής επιδρά και στην παραγωγικότητα του εργαζομένου*. Αλλά η πολιτική του περιβάλλοντος πρέπει να συνδυαστεί με την πολιτική τεχνολογικής αναβάθμισης και εκσυγχρονισμού του παραγωγικού εξοπλισμού της Βιομηχανίας.

β) *Επιβολή φραγμών στις πολύ μεγάλες συγκεντρώσεις*. Ο νέος ελληνικός νόμος περί συγχωνεύσεων (1990) καθώς αποτελεί, ως επί το πλείστον, αντιγραφή της σχετικής κοινοτικής οδηγίας δεν είναι *προσαρμοσμένος στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής Οικονομίας* και αφήνει μεγάλα περιθώρια καταστρατήγησης του ανταγωνισμού μέσα στο εθνικό έδαφος, με αποτέλεσμα πολλές ελληνικές επιχειρήσεις να αντιμετωπίζουν ήδη εξοντωτικό ανταγωνισμό από άλλες ευρωπαϊκού επιπέδου επιχειρήσεις. Απαιτείται, ως εκ τούτου, ουσιαστική αλλαγή του νόμου αυτού και προσαρμογή του στα μικρά μεγέθη των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων.

γ) *Πολιτική για επιτάχυνση της διαδικασίας προσαρμογής προς το πνεύμα της ΕΕΑ*. Όπως έχουμε ήδη τονίσει η προσαρμογή προς το πνεύμα της ενιαίας εσωτερικής αγοράς, πέραν από τη δοκιμασία στην οποία υποβάλλει την ελληνική βιομηχανία, θα έχει καταλυτική επίδραση και στην ανταγωνιστική ανάπτυξη του σημαντικού παραγωγικού τομέα της Οικονομίας. Η διαδικασία, λοιπόν με την οποία θα

επιτευχθεί η προσαρμογή της ελληνικής βιομηχανίας στις νέες συνθήκες, πρέπει να συμπληρωθεί και μάλιστα με ταχείς ρυθμούς.

δ) *Προστασία του περιβάλλοντος.* Η προώθηση της βιομηχανίας σύμφωνα με τη νέα πολιτική της Κοινότητας, πρέπει να γίνεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προστατεύεται το περιβάλλον. Στο θέμα τούτο, όπως είναι γνωστό, η Κοινότητα έχει δείξει ιδιαίτερη ευαισθησία. Όλες λοιπόν οι βιομηχανικές επενδύσεις πρέπει να ενσωματώνουν και τον απαραίτητο εξοπλισμό μείωσης ή εξάλειψης της ρύπανσης που πιθανώς να προκύπτει από τη συγκεκριμένη βιομηχανική δραστηριότητα.

7.3.2. Πολιτική διεύρυνσης του ζωτικού χώρου των επιχειρήσεων

Τα χαρακτηριστικά και η δύναμη των αγορών, στις οποίες τα προϊόντα των επιχειρήσεων απευθύνονται, αποτελούν κρίσιμης σημασίας προσδιοριστικούς παράγοντες της συμπεριφοράς, της στρατηγικής και τελικά, των επιδόσεων των επιχειρήσεων. Ο «ζωτικός χώρος τους, σε κάθε περίπτωση, έχει σχετική μόνο έννοια, αφού προσδιορίζεται από την ανταγωνιστικότητα της παραγωγής και το βεληνεκές των δικτύων διανομής. Επιπλέον, αποτελώντας ταυτόχρονα χώρο όπου δραστηριοποιούνται - διεκδικώντας τμήματα του - και επιχειρήσεις εγκατεστημένες σε περιοχές ή και άλλες χώρες, ο «ζωτικός χώρος» αποτελεί τη κύρια «σκηνή» έκφρασης όλων των ανταγωνιστικών δυνάμεων της επιχείρησης και πεδίο δοκιμασίας της ανταγωνιστικότητας της.

Τον «ζωτικό» της χώρο κάθε επιχείρηση τον εντοπίζει, τον αξιολογεί και, στο μέτρο του δυνατού, τον αξιοποιεί. Ανάλογα με τις εξελίξεις, τον επαναξιολογεί ή και τον εγκαταλείπει, επαναπροσδιορίζοντας τους προσανατολισμούς της. Η διαδικασία αυτή συνεπάγεται δαπάνη πόρων, που δικαιολογείται βέβαια από την προσδοκία αποδόσεων. Αν δεχτούμε ότι οι δαπάνες - αποδόσεις για επιμέρους τμήματα του δυναμικού «ζωτικού χώρου» που αξιολογείται είναι δυνατό να διαφέρουν, τότε επιβάλλεται η επιχείρηση να αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις αγορές όπου η δαπάνη «κατάκτησης» είναι σχετικά χαμηλή, ενώ, ταυτόχρονα, οι αποδόσεις είναι σχετικά «ικανοποιητικές και «εγγυημένες».

Στα πλαίσια των θεμάτων που στη μελέτη αυτή εξετάζουμε, ο «ζωτικός χώρος των επιχειρήσεων - όλων των επιχειρήσεων ελληνικών και ξένων, κοινοτικής προέλευσης ή όχι - αποτελείται, σε γενικές γραμμές, από τις τοπικές, τις εθνικές και τις «ξένες» (με γενική έννοια) αγορές. Ειδικότερα εξετάζοντας τις περιπτώσεις των επιχειρήσεων της Κοινότητας μέσα από το πρίσμα της ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς, η διάκριση μεταξύ εθνικών αγορών και πωλήσεων σε άλλες αγορές κρατών μελών, αμβλύνεται και αντίστοιχα αναδύεται ο βαρύνουσας σημασίας χαρακτηρισμός των «*διαπεριφερειακών πωλήσεων στον κοινοτικό χώρο*».

Το γεγονός ότι στη νέα αυτή διάσταση του δυνητικού χώρου εντάσσονται πωλήσεις σε αγορές της ίδιας χώρας, αλλά και εξαγωγές, εξηγεί το ότι τα προβλήματα που χαρακτηρίζουν τις δύο αυτές λειτουργίες των επιχειρήσεων συχνά συνεξετάζονται. Αντίστοιχα, οι πολιτικές που θα ήταν δυνατό να συμβάλουν στη διεύρυνση του ζωτικού χώρου, συνολικά και άσχετα από οριοθέτηση οικονομικών, διοικητικών ή τεχνικών συνόρων, σπάνια διαμορφώνονται ως ένα οργανικό σύνολο. Στη βάση βέβαια των αδυναμιών αυτών τοποθετείται και η διαπίστωση ότι περιορισμένη μόνο γνώση υπάρχει για το πώς και γιατί κατανέμονται, στα διάφορα τμήματα του δυνητικού ζωτικού χώρου, οι πωλήσεις των ελληνικών επιχειρήσεων.

Σκόπιμο θεωρείται, κατά συνέπεια, να καταγραφούν και εδώ ορισμένα από τα ευρήματα μελέτης για λογαριασμό του Οργανισμού Προωθήσεως Εξαγωγών, η οποία όμως ρητά αφορούσε το σύνολο των «διαπεριφερειακών» πωλήσεων ενός δείγματος 800 περίπου μεταποιητικών επιχειρήσεων μεσαίου μάλλον μεγέθους.^{114α}

7.3.2α. Προσανατολισμός των πωλήσεων

Όπως η έρευνα στην οποία προηγουμένως αναφερθήκαμε διαπίστωσε, το μεγαλύτερο ποσοστό των επιχειρήσεων του δείγματος κατατάσσει την «τοπική» τους αγορά σε ενδιάμεση θέση - μεταξύ διαπεριφερειακών εθνικών αγορών και αγορών εξωτερικού. Όπως είναι φυσικό, οι σχετικά μικρότερες επιχειρήσεις εμφανίζονται εξαρτημένες από της τοπικές χώρες.

Παρόλο που δεν επιδιώχθηκε κανενός είδους προεπιλογή, 2 περίπου στις 3 επιχειρήσεις του δείγματος εμφανίζονται να πραγματοποιούν εξαγωγές και μάλιστα, *οι*

μισές περίπου (55%) τοποθετούν της χώρες αυτές στη 1η θέση, από άποψη σημαντικότητας. Ο συνηθέστερος πάντως συνδυασμός αγορών είναι: *Διαπεριφερειακές πωλήσεις στα πλαίσια της εθνικής αγοράς (εκτός δηλαδή της, με τη στενή έννοια, «τοπικής» αγοράς) και Εξαγωγές.*

Από τις ειδικότερες διερευνήσεις που οι ερευνητές επιχείρησαν και στις οποίες περιλαμβάνονται συγκεκριμένες αναφορές σε περιφερειακές και κλαδικές διαφοροποιήσεις, τα δύο «πρότυπα» προσανατολισμού πωλήσεων που αναδεικνύονται είναι:

Πρώτο: Ένα «πιλοτικό πρότυπο», με επιχειρήσεις να εξειδικεύονται είτε στις τοπικές αγορές, είτε - για διαφορετικούς βέβαια λόγους - στις εξαγωγές. Η «πτόλωση» αυτή συνοδεύεται από υψηλή εξάρτηση από την «κυρίως αγορά (όποια από τις δυο συμβαίνει να είναι αυτή). Στο «πρότυπο» αυτό προσαρμόζονται κυρίως οι επιχειρήσεις της Μακεδονίας και οι επιχειρήσεις προϊόντων πλαστικού και ποτών, αλλά και προϊόντων ένδυσης (συγκέντρωση σε τοπικές αγορές οι μεν, σε εξαγωγές οι δε).

Δεύτερο: Ένα «πρότυπο εθνικής διασποράς πωλήσεων», στο οποίο οι επιχειρήσεις απευθύνονται κυρίως σε εγχώριες αγορές διαφόρων περιφερειών, με χαμηλή μάλλον εξάρτηση από την «κύρια» αγορά (που, στη περίπτωση αυτή, είναι οι διαπεριφερειακές αγορές) και ευχερέστερη διέξοδο «προς τα έσω» (προς την τοπική αγορά) ή «προς τα έξω» (εξαγωγές).

Η αντιπαράθεση των δυο αυτών «προτύπων προσανατολισμού πωλήσεων» και το συγκριτικό πλεονέκτημα που διαφαίνεται για τις επιχειρήσεις που υιοθετούν το δεύτερο από τα δυο, δικαιώνει την διεύρυνση της κλασικής έννοιας των εξαγωγών που αποφασίστηκε για τους σκοπούς της μελέτης που αναφέρθηκε. Ειδικότερα, πέραν των κινδύνων που δημιουργεί η έντονη εξάρτηση από ένα μοναδικό τύπο αγορών, η εμπειρία που αποκτά η επιχείρηση μέσω των διαπεριφερειακών πωλήσεων σε θέματα Οργάνωσης πωλήσεων, διείσδυσης σχετικά λιγότερο γνωστών αγορών, επαφής με νέες ομάδες καταναλωτών, αντιμετώπιση τοπικού ανταγωνισμού, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι την προετοιμάζει για μία πιο ανταγωνιστική εξαγωγική λειτουργία. Βέβαια, η πραγματική έκταση της διασποράς στις εθνικές πωλήσεις είναι μάλλον περιορισμένη και, πλην της συγκλίσεως κινήσεων από τις περιφέρειες προς

την Απτική, λίγες μόνο άλλες κατευθύνσεις αφορά. Είναι εξάλλου και αυτό αποτέλεσμα του ότι, όπως έχει γίνει γενικά δεκτό - αν και δεν προβάλλεται στην ίδια ένταση όπως στην περίπτωση των εξαγωγών - και στις διαπεριφερειακές πωλήσεις αντιμετωπίζονται σημαντικά προβλήματα.

7.3.2 .β. Μέτρα στήριξης των επιχειρήσεων ¹¹⁵

Συμπληρωματικά προς όλες τις αναλύσεις που αφορούν τον προσανατολισμό των πωλήσεων των επιχειρήσεων και τα προβλήματα που στα διάφορα επιμέρους τμήματα του «ζωτικού» τους χώρου αντιμετωπίζουν, στη μελέτη του ΟΠΕ στην οποία αναφερθήκαμε, θεωρήθηκε απαραίτητο να διερευνηθούν οι διαθέσεις των επιχειρήσεων για μια σειρά από «νέα» προγράμματα που θα ήταν δυνατό να προσφερθούν, με πρωτοβουλίες κατ' αρχήν του Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών, αλλά και με συνεργασίες με άλλους φορείς, ιδρύματα ή υπηρεσίες. Στόχος, προφανώς ήταν η παρουσίαση μιας μορφής «έρευνας - αγοράς και να διαμορφωθεί μια ένδειξη του μεγέθους της αγοράς αυτής. Επίσης προφανώς, η διαδικασία προς την οποία αυτή η παρουσίαση αντιπαρατίθεται είναι εκείνη του σχεδιασμού και προετοιμασίας Προγραμμάτων, με γενική μόνο «αίσθηση» του μεγέθους της αγοράς και της έντασης της ζήτησης. Όχι σπάνια, παρά τον αξιοπρεπή χαρακτήρα των προγραμμάτων, η συμμετοχή των επιχειρήσεων υπολείπεται σημαντικά των προσδοκιών των οργανωτών. Ο χαρακτήρας, βέβαια, των προγραμμάτων που προτάθηκαν στις επιχειρήσεις προσδιορίστηκε και από τον τύπο των λειτουργιών στις οποίες κυρίως αφορούν. Αυτός, με τη σειρά του, καθορίστηκε και από τη γενική γνώση για τα προβλήματα και της αδυναμίες των ελληνικών μικρομεσαίων - εξαγωγικών και μη επιχειρήσεων αλλά και από τους προσανατολισμούς του Ευρωπαϊκού Περιφερειακού Ταμείου που (όπως και στις αρχικές διατυπώσεις των όρων αναφοράς της μελέτης είχε αναφερθεί), πιθανώς θα συμμετάσχει στην προσπάθεια υλοποίησης κάποιων από τα προγράμματα αυτά.

Τα ειδικότερα προγράμματα - μέτρα «στήριξης» που παρουσιάστηκαν, ήταν τα εξής:

- Ταχύρρυθμα προγράμματα εκπαίδευσης επιχειρηματιών - στελεχών.

- Σύστημα κινήτρων για συμμετοχή επιχειρήσεων σε κοινοπραξίες ή άλλες μορφές σύμπραξης.
- Νέες μορφές χρηματοδότησης.
- Ασφάλιση Εξαγωγικών Πιστώσεων.
- Δυνατότητα εκπόνησης μελετών με επιδοτούμενο κόστος.
- Δημιουργία Κέντρων Έρευνας Αγοράς και Διάδοσης Πληροφοριών.
- Αναμόρφωση και ανάπτυξη των Τοπικών Εκθέσεων.
- Προγράμματα εκμάθησης ξένων γλωσσών.
- Επιδότηση του κόστους πρόσληψης - απασχόλησης εκπαιδευμένων στελεχών εξαγωγών.

Από τη διερεύνηση των επιχειρήσεων της έρευνας, μεταξύ όλων των τύπων πολιτικής που αναφέρθηκαν, *την εντονότερη δυνητική ζήτηση εμφανίζουν τα ταχύρρυθμα εκπαιδευτικά - επιμορφωτικά προγράμματα για επιχειρηματίες και στελέχη*. Η έντονη ζήτηση αποτελεί γενικευμένη κατάσταση, αν και εμφανίζει αιχμές στις επιχειρήσεις της Θεσσαλίας και στις επιχειρήσεις κλωστοϋφαντουργίας, ένδυσης. Η σκοπιμότητα τέτοιων Προγραμμάτων προβάλλεται εντονότερα από τις σχετικά μεγαλύτερες από τις επιχειρήσεις.

Ακολουθεί σε ένταση η δυνητική ζήτηση για το *Πρόγραμμα επιδότησης τους κόστους εκπαιδευμένων στελεχών εξαγωγών*. Και στην περίπτωση αυτή, οι σχετικά μεγαλύτερες επιχειρήσεις τοποθετούνται πιο θετικά στην προοπτική εφαρμογής τέτοιου προγράμματος.

Έντονη δυνητική ζήτηση εμφανίζουν επίσης οι *ασφαλίσεις εξαγωγικών πιστώσεων, η δυνατότητα εξασφάλισης καταλόγων πελατών* (για ξένες αγορές) και η, *μέσω ειδικών κέντρων, διενέργεια ερευνών αγοράς*.

Θα πρέπει τέλος να συμπληρώσουμε ότι, ανεξάρτητα από δεοντολογικά επιχειρήματα, οι επιχειρήσεις δεν φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, να εμφανίζουν «ζήτηση» για μέτρα πολιτικής, όπως:

- Καινοτομικό εκπαιδευτικό υλικό.
- Νέα κίνητρα για κοινοπραξίες - συμπράξεις.
- Επιδότηση αυτοδιαγνωστικών μελετών.
- Μελέτες αναμόρφωσης συσκευασίας.

Και στους τέσσερις αυτούς τομείς περιορισμένης ζήτησης, διατυπώνεται η άποψη ότι θα πρέπει να υπάρξει πρόσθετη διερεύνηση του βάθους και της ποιότητας της ενημέρωσης που διαθέτουν οι επιχειρήσεις για το περιεχόμενο τους. Το γεγονός ότι ανάλογα προγράμματα εφαρμόζονται με επιτυχία, από πολλά χρόνια, στο εξωτερικό (π.χ. Distant learning), ενώ για όλα έχουν γίνει ήδη στη χώρα μας σημαντικές επενδύσεις βασισμένες σε αξιόπιστες συνήθως μελέτες εφικτότητας (π.χ. προγράμματα συσκευασίας), δημιουργεί την αίσθηση ότι η έκφραση χαμηλής δυναμικής ζήτησης οφείλεται πιθανώς σε ελλιπή ενημέρωση.

Παράλληλα με τα παραπάνω, ενδιαφέρον παρουσίασαν και οι απόψεις που οι επιχειρήσεις διατύπωσαν για συγκεκριμένα μέτρα εφαρμογής των προτάσεων που προηγουμένως παρουσιάστηκαν. Πιθανώς οι πιο ενδιαφέρουσες απόψεις αφορούν στον τρόπο υλοποίησης των Προγραμμάτων εξασφάλισης καταλόγων πιθανών συνεργατών και πελατών, τόσο για αγορές του εξωτερικού, όσο και για διαπεριφερειακές αγορές. Για τις πρώτες, σημαντική ευθύνη αποδίδεται στα Γραφεία Εμπορικών Ακολούθων στις πρεσβείες στο εξωτερικό που θα μπορούσαν - έχοντας οι ίδιοι άμεση πρόσβαση σε ανάλογους καταλόγους - να «διαμορφώνουν» (με διάφορες μορφές επεξεργασίας) τέτοιους καταλόγους. Το κόστος θα πρέπει να αναλαμβάνεται, στο μεγαλύτερο του τμήμα, από τις ενδιαφερόμενες επιχειρήσεις. Στα γραφεία των Ακολουθιών, θα μπορούσαν, με τη συνδρομή και συνεργατών μερικής απασχόλησης, να προετοιμαστούν και έλεγχοι φερεγγιότητας, προοπτικών, προσόντων πιθανών συνεργατών (αντιπρόσωποι - διανομείς) για τους Έλληνες εξαγωγείς.

Για τις αγορές του εσωτερικού, η εφαρμογή ανάλογου προγράμματος θα πρέπει να εστιάζεται στις Υπηρεσίες των Τοπικών Επιμελητηρίων.

Το γεγονός ότι, όπως νωρίτερα επισημάνθηκε, οι επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν *πρόβλημα εξασφάλισης παράλληλης και συντονισμένης υποστήριξης* από διάφορους φορείς στους οποίους απευθύνονται, επιβάλλει, για μια ακόμα φορά να τονιστεί η άμεση προτεραιότητα που θα πρέπει να δοθεί στον συντονισμό των ενεργειών και των προγραμμάτων, φορέων όπως ο ΟΠΕ, ο ΕΟΜΕΧ, το ΕΛΚΕΠΑ κ.α. Αυτό θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε πρώτη φάση, όπως οι ίδιες οι επιχειρήσεις εξήγησαν, με σχηματισμό ομάδων (κλιμακίων) στελεχών των φορέων που θα επισκέπτονται τις επιχειρήσεις για παροχή πλήρους φάσματος υπηρεσιών.

7.3.3. Πολιτική ανάπτυξης συντελεστών παραγωγής

Η νέα φιλοσοφία της Κοινότητας, αναφορικά με την εθνική ή την κοινοτική συμπάρσταση προς τις επιχειρήσεις ή τους παραγωγικούς κλάδους, έχει καταργήσει το καθεστώς του προστατευτισμού το οποίο οι διάφορες χώρες, κυρίως οι αναπτυσσόμενες, όπως είναι και η Ελλάδα, είχαν υιοθετήσει μεταπολεμικά για να προστατεύσουν την εγχώρια παραγωγή από τον ξένο ανταγωνισμό. Έτσι, προστατευτικά μέτρα, όπως ποσοτικοί εισαγωγικοί περιορισμοί, δασμοί και άλλες επιβαρύνσεις επί των εισαγωγών ή επιδοτήσεις των εξαγωγών θεωρούνται, κατά κανόνα, ασυμβίβαστα με το κοινοτικό καθεστώς της τελωνειακής ένωσης. Εξαιρέση αποτελούν ευαίσθητοι κλάδοι που έχουν αναγνωριστεί σε κοινοτικό επίπεδο και για τους οποίους η Κοινότητα έχει εκφράσει τη βούληση της να προστατεύσει.

Αντί της πολιτικής προστατευτισμού η Κοινότητα συνιστά και υποβοηθεί πολιτικές που αποβλέπουν στη δημιουργία συντελεστών παραγωγής (με την ευρύτερη έννοια του όρου), καθώς και στην αναβάθμιση των ήδη υπαρχόντων, είτε τονώνοντας την υποδομή των κρατών μελών είτε υποβοηθώντας την προσφορά υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις.

Ο κεντρικός άξονας της θεμιτής κοινοτικά στήριξης αναφέρεται στην εργασία, στο κεφάλαιο, στην τεχνολογία, στις υποδομές (π.χ. μεταφορές, επικοινωνίες) και σε υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις (π.χ. δημιουργία ενός συνεκτικού νομικού πλαισίου για τις επιχειρήσεις που θα υποβοηθήσει τις συνεργασίες και της θεμιτές συμπράξεις, προστασία πνευματικής ιδιοκτησίας).

α) Εργατικό Δυναμικό

Η δημιουργία «ανθρώπινου κεφαλαίου» αποτελεί πρωταρχικής σημασίας προϋπόθεση για την παραγωγή και αφομοίωση νέων τεχνολογιών και μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής.¹¹⁶ Το ανθρώπινο κεφάλαιο αυξάνεται με τη συνεχή εξειδίκευση. Τόσο δηλαδή με τη δημιουργία εξειδικευμένων εργαζομένων όσο και με την επανειδίκευση των εκτοπιζομένων εργατών από γραμμές παραγωγής που δεν εμφανίζουν πλέον σημαντικό ενδιαφέρον λόγω πτώσης της ζήτησης.

Για την πραγματοποίηση όμως αυτού του σκοπού, απαιτούνται συντονισμένες εθνικές κοινοτικές και επιχειρηματικές ενέργειες.

Ιδιαίτερα για την ελληνική Οικονομία της οποίας, όπως ήδη αναφέραμε, η διεθνής ανταγωνιστικότητα είναι συγκριτικά πολύ χαμηλή και η οποία υφίσταται ακόμη έντονο το shock της προσαρμογής της στο κοινοτικό περιβάλλον, *κάθε προσπάθεια αύξησης των εξειδικεύσεων και των επανειδικεύσεων αποτελεί θέμα πρώτης προτεραιότητας.*

Πρέπει λοιπόν:

- i. Να καταρτιστούν προγράμματα εξειδίκευσης, βασισμένα στις πραγματικές ανάγκες της Βιομηχανίας, αφού πρώτα εκπονηθεί η απαραίτητη κλαδική έρευνα - μελέτη.
- ii. Να ζητηθεί η υποστήριξη τους από την Κοινότητα κατά μεγάλο μέρος και να μη σχετίζονται αυτά με τον αναπτυξιακό νόμο 1892/90 ο οποίος έχει, ως γνωστό, μείνει ανενεργός από πλευράς παροχής ουσιαστικής βοήθειας προς τη Βιομηχανία.
- iii. Μέσα στον τομέα της δημιουργίας ανθρώπινου κεφαλαίου στη Βιομηχανία μπορεί να ενταχθεί και η ανάγκη μεταφοράς των εμπειριών και της τεχνογνωσίας από τη μία χώρα μέλος στις άλλες μέσω διακρατικών συνεργασιών¹¹⁷ με σκοπό την ανταλλαγή εμπειρογνομώνων ή ειδικευμένων τεχνιτών. Με τον τρόπο αυτό θα πραγματοποιηθεί η αναβάθμιση της γνώσης και της εμπειρίας σε πολλούς παραγωγικούς τομείς της ελληνικής Βιομηχανίας.

β) Συμμετοχή στις νέες τεχνολογίες

Η ανάπτυξη και χρήση της τεχνολογίας, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αποτελεί βασικό στόχο της Κοινότητας από το 1970 (Εκθεση Colonna) με σκοπό τη δημιουργία επιχειρήσεων ικανών να ανταγωνιστούν στη διεθνή αγορά τόσο τις γαλιωνέζικες όσο και τις αμερικάνικες επιχειρήσεις, των οποίων βασικό όπλο είναι η τεχνολογία και το φιλελεύθερο εθνικό καθεστώς μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται.

Τα μέτρα που πρέπει, τόσο σε κοινοτικό όσο και σε εθνικό επίπεδο, να ληφθούν είναι ανάγκη να επικεντρώνονται στην πρόσβαση όλων των επιχειρήσεων

στις νέες τεχνολογίες και ιδιαίτερα των μικρομεσαίων, οι οποίες δεν έχουν την ικανότητα να παράγουν νέα τεχνολογία ή ακόμη και να αξιοποιήσουν τα ήδη διαθέσιμα τεχνολογικά επιτεύγματα.

Στο προκείμενο, μια συνεργασία, όπου αυτή είναι δυνατή, μεταξύ ΜΜΕ και μεγάλων επιχειρήσεων (αλληλοσυμπλήρωση) κρίνεται επιβεβλημένη διότι το γεγονός αυτό θα συντελέσει στην αποτελεσματική πρόσβαση των ΜΜΕ στις νέες τεχνολογίες.

Η ανάπτυξη και χρήση της τεχνολογίας εκ μέρους των επιχειρήσεων μπορεί να υποβοηθηθεί επίσης αποτελεσματικά, όταν υπάρχουν συνδυασμένες και συντονισμένες ενέργειες μεταξύ κράτους εταιρειών και επιστημόνων είτε ερευνητικών είτε πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

Ύστερα από όσα αναφέραμε παραπάνω τα μέτρα για την προώθηση της τεχνολογίας πρέπει να αναφέρονται:

- Στην προώθηση των τεχνολογιών βασισμένη πάνω στον άξονα: Μελέτη, διάδοση και αξιοποίηση των προκυπτόντων αποτελεσμάτων.
- Στην ενθάρρυνση της Βιομηχανίας για τη δημιουργία κοινών ερευνητικών εργαστηρίων.
- Στην ιδιαίτερη έμφαση - σε οποιαδήποτε προγράμματα ανάπτυξης που εκπονούνται και προωθούνται κατά καιρούς - σε κλάδους - κλειδιά για την τεχνολογική αναβάθμιση, όπως στις τηλεπικοινωνίες (σε συνάρτηση με την πληροφορική), στους ημιαγωγούς (semiconductors) στη ναυτιλιακή Βιομηχανία. Ιδιαίτερα ο τελευταίος αυτός κλάδος έχει εξαιρετική σημασία για την Ελλάδα και δεδομένου ότι έτσι τον αναγνωρίζει και η ΕΟ, είναι δυνατή η στήριξη του ακόμη και με κοινοτικά κεφάλαια.

γ) Κεφάλαιο

i) *Ενδυνάμωση της κεφαλαιουχικής δομής των επιχειρήσεων.* Η βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων της Κοινότητας εξασφαλίζεται και με την αναδιάρθρωση της κεφαλαιουχικής δομής τους προς την κατεύθυνση της επαύξησης του ποσοστού των ιδίων κεφαλαίων.

Βέβαια, οι διαφορές των πραγματικών επιτοκίων μεταξύ ΕΟΚ - ΗΠΑ και Ιαπωνίας κατά τη 10ετία 1980-1990 εξελίχθηκαν ευνοϊκά υπέρ της ΕΟΚ, αυτό όμως δεν θα συμβεί οπωσδήποτε και στο μέλλον, ιδιαίτερα αναφορικά με τις νέες χώρες της Κοινότητας (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), οι οποίες είχαν υψηλότερο κόστος κεφαλαίου συγκριτικά με λοιπές χώρες μέλη.

Η βελτίωση της κεφαλαιουχικής δομής επιβάλλεται και για τον πρόσθετο λόγο ότι οι αναμενόμενες κυκλικές κυμάνσεις όταν ευρίσκονται στη φάση της ύφεσης μειώνουν αισθητά τα κέρδη των επιχειρήσεων και, αν το κόστος του κεφαλαίου είναι υψηλό, τότε οι οφειλόμενοι τόκοι μπορεί να οδηγήσουν σε μελλοντικές περιόδους συνεχών ζημιών και άρα σε πτωχεύσεις των πλέον αδυνάτων επιχειρήσεων.

ii) *Απελευθέρωση της κεφαλαγοράς.* Πρόκειται για την απελευθέρωση όλων των εθνικών περιορισμών στην εισροή και εκροή κεφαλαίων καθώς και στις ποικίλες παρεμβάσεις των κρατών μελών στην αγορά κεφαλαίων ώστε να δημιουργηθούν περισσότερες ευκαιρίες εξεύρεσης κεφαλαίων για τις επιχειρήσεις σε διεθνές ανταγωνιστικό κόστος.

δ) Υποδομές

Η Ελλάδα είναι μια χώρα γεωγραφικά περιφερειακή και απομακρυσμένη από το κέντρο της Κοινότητας, πράγμα το οποίο, σε συνάρτηση και με το σχετικά ορεινό έδαφος της χώρας, οδηγεί σε αυξημένο κόστος μεταφορών είτε εντός της χώρας είτε από τη χώρα προς τη λοιπή Κοινότητα. Επιβάλλεται λοιπόν να ληφθεί τόσο από το ελληνικό κράτος όσο και από την Κοινότητα ιδιαίτερη μέριμνα για την άμβλυση του συγκριτικού αυτού «μειονεκτήματος» μεταξύ Ελλάδας και λοιπών χωρών μελών.

Ο τομέας των επικοινωνιών στερείται εκσυγχρονισμού συγκριτικά με τις λοιπές χώρες της Κοινότητας. Ο αριθμός τηλεφώνων ανά 1.000 κατοίκους ως δείκτης του επιπέδου των επικοινωνιακών στην Ελλάδα έναντι των λοιπών χωρών μελών¹¹⁸ είναι αρκετά χαμηλός (με εξαίρεση την Ιρλανδία και Πορτογαλία). Απαιτείται λοιπόν μία σημαντική βελτίωση του συστήματος των τηλεπικοινωνιών βασισμένη στις νέες τεχνολογίες που σχετίζονται με την εξάπλωση της γενικότερης επιστήμης της πληροφορικής.

Επίσης απαιτείται προώθηση της ροής των πληροφοριών, ώστε οι επιχειρήσεις να ενημερώνονται σε θέματα τεχνολογίας, αγορών και εξεύρεσης συντελεστών παραγωγής.

Οι σχετικές προτάσεις (κρατικής πολιτικής) για τον τομέα των μεταφορών¹¹⁹ πρέπει να αναφέρονται σε λήψη μέτρων που θα αποσκοπούν στην αύξηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των ελληνικών μεταφορών (χαμηλό κόστος, υψηλή ποιότητα προσφερόμενων υπηρεσιών - συνέπεια). Πρόκειται για μέτρα που πρέπει να ληφθούν πέρα από εκείνα που συνεπάγεται η εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας προς την κοινοτική .

Βεβαίως τα δυο βασικότερα προβλήματα του τομέα των ΔΧΦΑ (Δημόσιας Χρήσεως Φορτηγών Αυτοκινήτων) και τα οποία συνίστανται: α) στη διέλευση των φορτηγών αυτοκινήτων από χώρες μη μέλη της ΕΟΚ, β) μικρό μέγεθος επιχειρήσεων οδικών εμπορευματικών μεταφορών, θα εξακολουθούν να υπάρχουν και καμία κρατική πολιτική δεν φαίνεται ικανή να τα επιλύσει ικανοποιητικά.

Σοβαρό πρόβλημα προς επίλυση και που σχετίζεται άμεσα με τη βιομηχανία, είναι η χαμηλή ποιότητα (ή η ανυπαρξία) των υπηρεσιών σιδηροδρομικών μεταφορών και δεδομένου ότι ο τομέας αυτός δραστηριοποιείται από το κράτος, προτείνουμε τη δραστική ενεργοποίηση του, με σκοπό την ευρεία επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου σε όλα τα μέρη της χώρας και τον εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών με σκοπό την προσαρμογή του στα κοινοτικά δεδομένα.

ε) Εμπόριο

- Κατάρτιση και χρηματοδότηση ειδικών προγραμμάτων ανέγερσης εμπορικών κέντρων στις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας σύμφωνα με τα πρότυπα των ευρωπαϊκών χωρών.
- Εκσυγχρονισμός των παλαιών εμπορικών κέντρων των πόλεων (συνεργασία κράτους - οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης).
- Για να περιοριστεί η «χρηματοδότηση» του εμπορίου από τη Βιομηχανία, να υποβοηθηθεί η δημιουργία εταιρειών «αμοιβαίας Εγγύησης» με σκοπό τη χρηματοδότηση του εμπορίου.
- Ρύθμιση του προβλήματος της εμπορικής στέγης.

στ) Προσφορά υπηρεσιών στις επιχειρήσεις

i) *Προσφορά νομικών υπηρεσιών.* Η δημιουργία της ενιαίας αγοράς απαιτεί και μεταβολές σε εθνικό επίπεδο στον τομέα του νομικού πλαισίου λειτουργίας και δραστηριοποίησης των επιχειρήσεων, ώστε να μπορέσουν αυτές να δραστηριοποιηθούν μέσα σε ολόκληρο τον κοινοτικό χώρο.

Η ανάγκη προσέγγισης των εθνικών νομοθεσιών προέκυψε από την εκδηλωθείσα τάση για συγχωνεύσεις και γενικότερες συμπράξεις μεταξύ των κοινωτικών επιχειρήσεων που τους εξασφαλίζουν ένα υψηλότερο επίπεδο διεθνούς εμβέλειας και ανταγωνιστικότητας.

Η σύσταση της λεγόμενης «ευρωπαϊκής ομάδας οικονομικών συμφερόντων», ναι μεν είχε μία θετική επίδραση στην επίλυση κάποιων από τα προβλήματα του νομικού πλαισίου λειτουργίας των επιχειρήσεων, όμως απαιτούνται ακόμη αρκετές προσεγγίσεις μεταξύ των εθνικών νομοθεσιών για την πληρέστερη αντιμετώπιση των σχετικών προβλημάτων.

ii) *Προσφορά λοιπών υπηρεσιών.* Ιδιαίτερα για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις απαιτείται η κατάρτιση προγραμμάτων εκπαίδευσης των επιχειρηματικών στελεχών, η υποβοήθηση των επιχειρήσεων να μετέχουν σε κοινοπραξίες ή σε άλλες μορφές συμπράξεων (για εξεύρεση καλύτερων και οικονομικότερων πρώτων υλών κ.τ.λ.) και η δημιουργία δυνατοτήτων (στις επιχειρήσεις) εκπόνησης μελετών σχετικά με τον σχεδιασμό, την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων, όχι μόνο στις τοπικές αγορές αλλά στην ευρύτερη κοινοτική αγορά ή ακόμη και στον εξωκοινοτικό χώρο.

7.3.4. Πολιτική για αναδιάρθρωση κλάδων και μονάδων

α) *Προώθηση της αναδιάρθρωσης της Βιομηχανίας και του εκσυγχρονισμού του παραγωγικού εξοπλισμού της.* Αν και η νέα βιομηχανική πολιτική της Κοινότητας¹²⁰ δεν δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην αναδιάρθρωση της Βιομηχανίας, αφήνοντας κυρίως στις δυνατότητες της αγοράς τα να προσδιορίζουν το μέλλον των διαρκών παραγωγικών τομέων¹²¹, όμως, στην περίπτωση της Ελλάδας η αναδιάρθρωση πολύ

λίγο πρέπει να αφεθεί στις δυνάμεις της αγοράς και πιο πολύ να τύχει ιδιαίτερης κρατικής αλλά και κοινοτικής μέριμνας. Ο βασικός λόγος που επιβάλλει αυτή τη διαφορετική τακτική (πολιτική) ειδικά για την Ελλάδα είναι ο εξής: Στις τεχνολογικά και οικονομικά αναπτυσσόμενες χώρες της Κοινότητας (π.χ. Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία), οι αρνητικές επιπτώσεις του οξυμμένου διεθνούς ανταγωνιστικού για τους εργαζόμενους και τις επιχειρήσεις που προέρχεται είτε από τις ΗΠΑ είτε από την Ιαπωνία είτε ακόμη και από τις νεοανερχόμενες βιομηχανικά χώρες (π.χ. Ν. Κορέα), εξουδετερώνονται από τις ευκαιρίες για απασχόληση ή επενδύσεις στους λοιπούς βιομηχανικούς τομείς καθώς όλοι οι κλάδοι (20 - 39) βρίσκονται σε σημαντική ανάπτυξη. Τούτο όμως δεν μπορεί να συμβεί στην περίπτωση της ελληνικής Βιομηχανίας, καθώς η ανάπτυξη έχει ήδη επικεντρωθεί σε ορισμένους κλάδους και ιδιαίτερα στους παραδοσιακούς κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών (τρόφιμα, κλωστοϋφαντουργικά, ενδύματα). Η ανεργία λοιπόν ή η αποεπένδυση, που προκύπτουν από δυσχέρειες που παρουσιάζονται στους παρακάτω παραδοσιακούς κλάδους, δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστούν από νέες κατά κανόνα ευκαιρίες που παρουσιάζονται για άλλους κλάδους.

Το παραπάνω επιχείρημα μπορεί να τύχει ιδιαίτερης προσοχής από τους ασκούντες τη βιομηχανική πολιτική της χώρας και μάλιστα πρέπει να προβληθεί και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή γιατί παρέχει κάλυψη σε κάθε παραπέρα συζήτηση και «αίτηση» για στήριξη της ελληνικής Βιομηχανίας. Οι αναγκαίες λοιπόν ενέργειες είναι οι εξής:

- Εκπόνηση ενός προγράμματος για την αναδιάρθρωση της Βιομηχανίας που να στηρίζεται στον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού δυναμικού όπως ειδικότερα γίνεται για τους χαρακτηρισμένους ως τομείς κρίσης (χάλυβας, ναυπηγεία). Πρέπει να χορηγείται βοήθεια και από εθνικούς αλλά και από κοινοτικούς πόρους με την προϋπόθεση του (Νοικοκυρέματος του κλάδου που βάλλεται έντονα από τον διεθνή ανταγωνισμό.

- Παρόμοια πολιτική πρέπει να εφαρμοστεί για τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Α περιοχή κινήτρων του Ν. 1892/90 γιατί, όπως είναι γνωστό οι επιχειρήσεις αυτές για πάρα πολλά χρόνια όχι μόνο δεν έχουν υποβοηθηθεί να εκσυγχρονίσουν τον παραγωγικό τους εξοπλισμό αλλά και διετέλεσαν κάτω από

διάφορους περιορισμούς ενώ παρήγαγαν περίπου το -1,5% του συνολικού (βιομηχανικού προϊόντος) της χώρας. Ανάλογο ποσοστό επίσης πραγματοποιούσαν αναφορικά και με της συνολικές βιομηχανικές εξαγωγές. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η καθίζηση που παρατηρείται στη βιομηχανική παραγωγή, καθώς ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής ευρίσκεται σήμερα στο επίπεδο του έτους 1977(!), οφείλεται στους περιορισμούς και στην απροθυμία που το κράτος έδειξε για μία σειρά ετών στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων της Α περιοχής. Κάθε βοήθεια προς αυτές τις επιχειρήσεις μπορεί και πρέπει να συνοδεύεται από πρόσθετες επενδύσεις συγκράτησης της ρύπανσης και γενικά «μη παραγωγής» ρύπων.

- Διαμόρφωση προγραμμάτων επανεπιδίκευσης εργατών που απολύονται από επιχειρήσεις οι οποίες, λόγω του έντονου εξωκοινοτικού ανταγωνισμού, παύουν να λειτουργούν, ώστε να μπορέσουν να απασχοληθούν σε άλλες επιχειρήσεις οι οποίες παράγουν διεθνώς ανταγωνιστικά προϊόντα. Τα προγράμματα αυτά, όπως και τα προηγούμενα, πρέπει να τύχουν όχι μόνο εθνικής αλλά και κοινοτικής στήριξης.

β) *Παρακολούθηση δραστηριοτήτων που φθίνουν.* Πρέπει να συγκροτηθεί ένα όργανο συνεχούς παρακολούθησης της Βιομηχανίας και των προβλημάτων της, ώστε να ανακαλύπτονται έγκαιρα οι «ευαίσθητοι κλάδοι», καθώς ο ανταγωνισμός θα δημιουργεί συνεχώς νέες συνθήκες που θα πλήττουν διαφορετικούς κλάδους διαχρονικά. Στη συνέχεια να εκπονούνται προγράμματα αναδιάρθρωσης της παραγωγής που να βασίζονται και σε κοινοτική στήριξη. Γιατί, όπως είναι γνωστό, η ΕΟΚ σκοπεύει να υποβοηθήσει τους «ευαίσθητους» κλάδους ιδιαίτερα όταν έχουν κοινοτική διάσταση.

γ) *Διαμόρφωση πολιτικής για τις Μ.Μ.Ε.* Όπως είναι γνωστό, η ΕΟΚ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην τόνωση και στήριξη των Μ.Μ.Ε σε κοινοτικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί προς το συμφέρον της Ελλάδος δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής Βιομηχανίας μπορεί να θεωρηθεί σαν μικρομεσαία με κοινοτικά κριτήρια. Μπορούν λοιπόν να εκπονηθούν και να προωθηθούν εθνικά προγράμματα που μεταξύ άλλων θα αναφέρονται:

- Στην εκπαίδευση επιχειρημάτων και επιχειρήσεων γενικά στελεχών.

- Στη χρηματοδότηση των ΜΜΕ που δεν έχουν επαρκείς εμπράγματα ασφάλειες, μέσω κυρίως του θεσμού των επιχειρηματικών κεφαλαίων (venture capital), του θεσμού του factoring ή του forfaiting.

7.3.5. Κλαδικές διαστάσεις βιομηχανικής πολιτικής

α) Γενικές Αρχές

Τα πλεονεκτήματα και οι περιορισμοί που προκύπτουν από την επιλογή να προσδοθούν «κλαδικές διαστάσεις» στον σχεδιασμό και την άσκηση βιομηχανικής πολιτικής, έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης στη διεθνή Βιβλιογραφία και την πρακτική¹²². Η «κλαδική» (industry specific) βιομηχανική πολιτική αντιμετωπίζεται ως προωθημένη εξειδίκευση της γενικής πολιτικής, αφού ακολουθεί επίπεδα πολιτικής όπως τη Γενική και μη - επιλεκτική πολιτική (General non - selective), την πολιτική συγκεκριμένων λειτουργιών (activity - specific) και την εξειδικευμένη σε επίπεδο γεωγραφικών περιοχών (region - specific), την ταμειακή βιομηχανική πολιτική (sector - specific), ενώ προηγείται μόνο της πολιτικής που εξειδικεύεται σε επίπεδο συγκεκριμένων επιχειρήσεων (Firm - specific) ή συγκεκριμένων έργων (project - specific). Προφανώς διάφορα επίπεδα δεν αποκλείεται να συνυπάρχουν, το αντίθετο μάλιστα. Σημειώνουμε μάλιστα την ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα συνύπαρξης κλαδικών πολιτικών (κάθετων) με πολιτικές που εξειδικεύονται στο επίπεδο συγκεκριμένων λειτουργιών των επιχειρήσεων (οριζόντιων), όπως π.χ. πολιτική για την εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού των βιομηχανιών, για την υποστήριξη της έρευνας και ανάπτυξης τεχνολογίας κ.τ.λ.

Ανεξάρτητα πάντως από τις διακρίσεις μεταξύ των διαφόρων επιπέδων σχεδιασμού και άσκησης βιομηχανικής πολιτικής, η αποδοχή κλαδικών διαστάσεων και, αναπόφευκτα, η κλαδική εξειδίκευση πολλών ρυθμίσεων, εκφράζει την υιοθέτηση των παρακάτω κεντρικών διαπιστώσεων:

Πρώτη: Οι κλάδοι της βιομηχανίας χαρακτηρίζονται από ιδιαιτερότητες οργανωτικές και λειτουργικές.

Δεύτερη: Οι αγορές για τα προϊόντα των διαφόρων κλάδων χαρακτηρίζονται και αυτές από διαφορετική δυναμική - αποτέλεσμα ενδογενών αλλά και εξωτερικών παραγόντων.

Τρίτη: Επειδή οι δυνατότητες των διαφόρων κλάδων να εξυπηρετήσουν - βραχυπρόθεσμα ή και πιο μόνιμα - «κοινωνικές σκοπιμότητες (απασχόληση - τεχνική πρόοδο - παρουσία στη διεθνή αγορά κ.α.) διαφέρουν, είναι φυσικό να διαμορφώνονται αντίστοιχες κοινωνικές προτεραιότητες για επιλεκτική προώθηση συγκεκριμένων κλάδων.

Τέταρτη: Οι προτεραιότητες που διαμορφώνονται στις επιλογές των ιδιωτών επενδυτών - επιχειρηματιών, δεν είναι απαραίτητο να συμπίπτουν με την «κοινωνική» ιεράρχηση των επιλογών βιομηχανικής ανάπτυξης.

Πέμπτη: Τα αποτελέσματα ωστόσο της ατομικής δράσης επανατροφοδοτούν τελικά τις δυνατότητες άσκησης προτιμησιακής πολιτικής υπέρ κλάδων «κοινωνικά υψηλής αναπτυξιακής βαρύτητας».

Έκτη: Διαφοροποιήσεις μεταξύ κλάδων στις αναπτυξιακές προοπτικές (βλ. Δεύτερη διαπίστωση αλλά και στη διαθεσιμότητα πόρων για υλοποίηση των απαραίτητων επενδύσεων για προσαρμογή και ανάπτυξη, διαφοροποιεί κατά κλάδο, τις σκόπιμες και επιθυμητές παρεμβάσεις - διευκολύνσεις που, μέσω της κλαδικής βιομηχανικής πολιτικής, θα πρέπει να ασκηθούν.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι σχεδιασμός και άσκηση κλαδικής βιομηχανικής πολιτικής - στον βαθμό που βασίζεται σε προηγούμενη διαπίστωση των πραγματικών αναγκών και του πως οι ανάγκες αυτές διαφοροποιούνται από τύπο παραγωγής σε τύπο παραγωγής, δεν συνεπάγεται αναίρεση της βασικής αρχής ότι «... η βέλτιστη κατανομή των πόρων (θα επιτευχθεί) από τις δυνάμεις της αγοράς ...» και ότι «... ο ρόλος των δημόσιων αρχών είναι κυρίως να λειτουργήσουν ως καταλύτης ...»¹²³. Στις προϋποθέσεις αυτές θα πρέπει να προστεθεί και το ότι, σημαντική σημασία πρέπει να δοθεί και στην εξασφάλιση, μέσω της βιομηχανικής πολιτικής, μέτρων οριζόντιας (γενικής δηλαδή, χωρίς κατ' αρχήν εξειδίκευση κατά κλάδους) εφαρμογής, όπως πολιτική επαγγελματικής κατάρτισης, πληροφόρησης - ενημέρωσης επιχειρηματιών - επενδυτών, ποιοτικού ελέγχου λειτουργιών και προϊόντων κ.τ.λ. Σημειώνουμε βέβαια ότι στην περίπτωση πολιτικών, όπως αυτές που αναφέρθηκαν, η

κλαδική διάσταση συχνά προκύπτει εκ των πραγμάτων αφού, π.χ., τα εκπαιδευτικά προγράμματα θα αναφέρονται σε συγκεκριμένες ειδικότητες και οι ειδικότητες αυτές, με τη σειρά τους, θα συνδέονται με συγκεκριμένους τύπους παραγωγής.

Ένα άλλο σημείο που χρειάζεται να διευκρινιστεί ιδίως μάλιστα προκειμένου για την ελληνική βιομηχανική πολιτική, είναι το ότι η διαπίστωση ότι, γενικά οι αγορές για τα προϊόντα των διαφόρων κλάδων χαρακτηρίζονται από τη δικιά τους δυναμική, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι προοπτικές για ανάπτυξη των επιχειρήσεων που λειτουργούν στους κλάδους αυτούς έχουν περιοριστεί ή, ακόμα χειρότερα, έχουν εξαντληθεί. Κάτι τέτοιο θα αξιολογηθεί συνεκτιμώντας τις δυνατότητες διευρύνσεως του μεριδίου στην αγορά της οποίας οι ρυθμοί διεύρυνσης έχουν αρχίσει πιθανώς να κάμπτονται, οι δυνατότητες εμφάνισης νέων διαφοροποιημένων προϊόντων στην ίδια αγορά, οι δυνατότητες βελτίωσης της παραγωγικότητας και αποδοτικότητας της παραγωγής (οπότε θα ήταν δυνατή η εξασφάλιση μεγαλύτερου αποτελέσματος, με τον ίδιο ή και μικρότερο κύκλο εργασιών) και επίσης αξιολογώντας και τις εναλλακτικές δυνατότητες ανταγωνιστικής παραγωγής. Είναι προφανές ότι αποφάσεις για «κλάδους εθνικής προτεραιότητας (National Champions), που συχνά στο παρελθόν, τόσο στην Ελλάδα, όσο και αλλού έχουν ληφθεί και προβληθεί θα πρέπει να αποτελούν αντικείμενα ιδιαίτερα σύνθετων διερευνήσεων, αφού οι πιθανότητες να καταλήξουν σε υπεραπλούστευση των σχετικών θεμάτων ή και σε αμφίβολης εφικτότητας επενδυτικά προγράμματα υψηλού κόστους, είναι ιδιαίτερα αυξημένες. Με το σκεπτικό αυτό, η κλασική διάκριση μεταξύ «παραδοσιακών» και «μη παραδοσιακών» ή μεταξύ «τεχνολογιών αιχμής» και κλάδων «τρέχουσας τεχνολογίας», στον βαθμό που χρησιμεύει ως βάση αξιολογήσεως αναπτυξιακών προοπτικών, δεν φαίνεται να εξυπηρετεί. Το κριτήριο «εφικτότητας ανταγωνιστικής - σε διεθνή κλίμακα και σχετικά σταθερής - παραγωγής, βασισμένης σε ήδη διαθέσιμους πόρους ή σε πόρους, προς τους οποίους η πρόσβαση είναι σχετικά εύκολη», θα πρέπει να θεωρείται ως πολύ περισσότερο ασφαλές κριτήριο προσανατολισμού της κλαδικής βιομηχανικής πολιτικής.¹²⁴ Θα συνυπάρχει βέβαια, εφόσον δεν συνεπάγεται υψηλές πιθανότητες να προκληθεί - σε περίπτωση αποτυχίας - υψηλό κοινωνικό κόστος, η δυνατότητα του ιδιωτικού κεφαλαίου να επιχειρεί, προς όποιες κατευθύνσεις το ίδιο κρίνει σκόπιμο, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα τους κινδύνους από τις επιλογές του.

Ο ρόλος του «καταλύτη», ο οποίος, όπως και νωρίτερα αναφέρθηκε, αποτελεί την κύρια μορφή έκφρασης της κλαδικά διαμορφωμένης βιομηχανικής πολιτικής, μπορεί να ασκηθεί μέσω συγκεκριμένων μέτρων πολιτικής (που εξειδικεύονται στα επόμενα τμήματα της μελέτης), αναγνωρίζοντας ότι τα δεδομένα για τους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, επιβάλλουν διαφοροποίηση του τύπου παρεμβάσεων ανάλογα, μεταξύ και άλλων, της σκοπιμότητας και της εφικτότητας προσαρμογών.

β) Ανάγκη απόκλισης από το κοινοτικό κατεστημένο

Όπως είδαμε, οι επιδράσεις της ένταξης της Ελλάδας στην Κοινότητα, κατά τα πρώτα 8 χρόνια, ήταν έντονα αρνητικές για τους περισσότερους βιομηχανικούς κλάδους και ιδιαίτερα για τους παραδοσιακούς οι οποίοι συγκεντρώνουν περί το 60% της βιομηχανικής παραγωγής. Έτσι προκύπτει το μεγάλο ερώτημα: η νέα πολιτική της ΕΟΚ (πολιτική της μη κλαδικής διάκρισης με εξαίρεση τους καθιερωμένους σε κοινοτικό επίπεδο προβληματικούς κλάδους) είναι ικανή να ωθήσει σε ανάπτυξη τους κλάδους εκείνους της ελληνικής βιομηχανικής οι οποίοι υπέστησαν έντονο shock από την μέχρι τώρα ένταξη στην ΕΟΚ;

i) Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλά σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπισε και συνεχίζει να αντιμετωπίζει η ελληνική Βιομηχανία έχουν έντονο κλαδικό χαρακτήρα πράγμα που καθιστά απαραίτητη την υιοθέτηση κλαδικών πολιτικών που θα βοηθήσουν στην επίλυση των παραπάνω προβλημάτων.

ii) Αν η βιομηχανία των αναπτυσσόμενων χωρών της ΕΟΚ εμφανίζει περίπου ισομερή ανάπτυξη κατά κλάδο (δηλαδή όλοι οι κλάδοι είναι σε σημαντικό βαθμό αναπτυσσόμενοι), τούτο δεν ισχύει στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου πέραν των παραδοσιακών κλάδων (τρόφιμα, κλωστοϋφαντουργία) οι υπόλοιποι βρίσκονται σε σχετικά νηπιακή ακόμα κατάσταση. Τούτο σημαίνει ότι η ανεργία που προκύπτει από τους παραδοσιακούς κλάδους που πλήττονται από τον έντονο ανταγωνισμό, δεν είναι δυνατόν να απορροφηθεί από άλλους κλάδους, όπως αντίθετα συμβαίνει στην περίπτωση των ανεπτυγμένων χωρών της ΕΟΚ. Εκεί, οι άνεργοι της κλωστοϋφαντουργίας (πλέον των 2 εκ. κατά την περίοδο 1970-88) απορροφήθηκαν

με πολλή άνεση από άλλους κλάδους. Κάτι τέτοιο όμως είναι αδιανόητο να συμβεί με την Ελλάδα και συνιστά δυνατό επιχείρημα κλαδικής παρέμβασης σε εθνικό επίπεδο.

Υπάρχει ως εκ τούτου έντονη ανάγκη διαμόρφωσης κλαδικής πολιτικής στήριξης της βιομηχανίας της Ελλάδας και ακολούθως προσαρμογής στον ευρύτερο κοινοτικό χώρο. Η ανάγκη άρχισε ήδη να διαφαίνεται και για τις άλλες δυο χώρες του νόμου της ΕΟΚ, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Έτσι και οι τρεις αυτές χώρες μπορούν από κοινού να ζητήσουν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα κλαδικής στήριξης της Βιομηχανίας τους τουλάχιστον για μία 5-ετία (1992-96) ή ακόμη πιο πολύ αν κριθεί αυτό απαραίτητο.

γ) Κρατική κλαδική πολιτική ανάπτυξης της Βιομηχανίας

Σύμφωνα με την προηγηθείσα ανάλυση οι βιομηχανικοί κλάδοι είναι δυνατό να διακριθούν σε 4 κατηγορίες:

i) Κλάδοι που έχουν καλές προοπτικές ανάπτυξης και μπορούν να τις επιδιώξουν οι ίδιοι (υψηλή ή μέση Σκοπιμότητα - υψηλή ή μέση Εφικτότητα).

Τέτοιοι είναι:

- Η βιομηχανία επεξεργασίας ξύλου (εκτός επίπλων)
- Ο κλάδος εκδόσεων / εκτυπώσεων
- Τα προϊόντα «διαφόρων» βιομηχανιών (κλάδος 39)
- Τα προϊόντα ελαστικού και πλαστικού

Για τους κλάδους αυτούς δεν συνιστάται κανενός είδους παρέμβαση εκ μέρους του κράτους αφού θεωρείται ότι μπορούν αυτοδύναμα να προβούν στις αναγκαίες ενέργειες οι οποίες θα τους επιτρέψουν την εκμετάλλευση των καλών προοπτικών.

ii) Κλάδοι που έχουν καλές προοπτικές αλλά δεν μπορούν να της αξιοποιήσουν αυτοδύναμα (υψηλή ή μέση Σκοπιμότητα - χαμηλή Εφικτότητα).

Αυτοί οι κλάδοι είναι οι εξής

- Τρόφιμα
- Ποτά
- Ενδύματα - Υποδήματα

- Έπιπλα
- Μεταλλικά προϊόντα
- Μηχανήματα (πλην ηλεκτρικών)
- Μεταφορικά μέσα

Οι κλάδοι, λοιπόν, αυτοί επιβάλλεται να στηριχθούν έντονα από την οποιαδήποτε κρατική πολιτική, είτε πρόκειται για επιδοτήσεις του Ν. 1892/20, είτε για συμμετοχή σε προγράμματα ανάπτυξης που το κράτος μπορεί να επιδιώξει μέσω άλλων τρόπων.

Οι παραπάνω κλάδοι επίσης, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και προβλημάτων που παρουσιάζουν, έχουν ανάγκη από μια διακεκριμένη κρατική πολιτική που να λαμβάνει υπόψη της και τους παράγοντες αυτούς. Έτσι διακρίνουμε:

- Τρόφιμα-Ποτά

Η πολιτεία μπορεί να προσφέρει σημαντική στήριξη στον κλάδο εάν: α) αναμορφώσει τον Κώδικα Τροφίμων και τον προσαρμόσει προς τα κοινοτικά δεδομένα, β) υποβοηθήσει τη δημιουργία εργαστηρίων ελέγχου της ποιότητας και της συσκευασίας των παραγομένων τροφίμων, γ) υποβοηθήσει την έρευνα στον τομέα της παραγωγής όχι μόνο επεξεργασμένων τροφίμων αλλά και των αντιστοίχων πρώτων υλών από τις οποίες παράγονται τα τελικά προϊόντα.

- Κλωστοϋφαντουργία - Ένδυση

Κάθε κρατική συμπαράσταση στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας πρέπει να αποβλέπει στην αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό της γιατί μόνο μία τέτοια πολιτική θα είναι σύμφωνη με το κοινοτικό καθεστώς που διέπει τους προβληματικούς κλάδους. Η πολιτική αυτή γίνεται επιτακτικότερη λόγω της επικείμενης κατάργησης της πολυϊνικής συμφωνίας και θεωρείται απολύτως απαραίτητη τόσο διότι και σε άλλες χώρες της Κοινότητας έχουν εφαρμοστεί προγράμματα εκσυγχρονισμού αυτού του κλάδου αλλά και διότι οι επιπτώσεις της κατάργησης των περιορισμών της πολυϊνικής συμφωνίας για την Ελλάδα θα είναι σοβαρότερες για απ' ότι για άλλες χώρες της Κοινότητας.

Δεδομένου του έντονου προβλήματος χρηματοδότησης που παρουσιάζεται στον κλάδο της Κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης απαιτείται άμεσος εκσυγχρονισμός και του τρόπου παροχής χρηματοδότησης στον τομέα αυτόν.

Η αναδιάρθρωση τέλος, μπορεί να διευκολυνθεί μέσω χρηματοδοτικών προγραμμάτων εθνικής και κοινοτικής συμμετοχής.

- Υποδήματα

Η υποδηματοποιία έχει ήδη, με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, στερηθεί τη σημαντική προστασία που απολάμβανε σε εθνικό επίπεδο (δασμοί περιορισμοί εισαγωγών) καθώς και τη στήριξη των εξαγωγών αφού οι επιδοτήσεις ήδη καταργήθηκαν. Απαιτείται λοιπόν μία νέα πολιτική στήριξης των ελληνικών συμφερόντων σε κοινοτικό επίπεδο, χωρίς να μπορεί εκ των προτέρων να προσδιοριστεί ποια θα είναι αυτή η πολιτική. Το μόνο που μπορεί να επισημανθεί είναι ότι η πολιτική για τον κλάδο πρέπει να είναι ευέλικτη¹²⁵ και να προσαρμόζεται αμέσως όταν υπάρχει ανάγκη .

- Κλάδοι Μεταλλουργικοί - Μηχανολογικοί

Οι κλάδοι αυτοί εμφανίζουν στην Ελλάδα περιορισμένη - μέχρι υποτυπώδη - ανάπτυξη ενώ αντίθετα στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ αποτελούν το επίκεντρο της βιομηχανικής βάσης. Ουσιαστικά προβλήματα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των κλάδων αυτών στην Ελλάδα είναι η μικρή εγχώρια αγορά που δεν επιτρέπει την «εν σειρά» πληθοπαραγωγή, η έλλειψη ειδικευμένων εργατών και τεχνικών και η υποδομή σε χυτήρια, μηχανουργεία, εργαστήρια μιτρών κ.τ.λ.

Ιδιαίτερη πολιτική για αυτούς τους κλάδους δεν είναι δυνατόν να ακολουθηθεί. Όμως η γενικού τύπου πολιτική την οποία περιγράψαμε στην προηγούμενη παράγραφο (7.2.1α) είναι αρκετή για να υποστηρίξει ουσιαστικά και τους κλάδους αυτούς.

- Μεταφορικά μέσα.

1) *Ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία.* Η ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία στην Ελλάδα παρουσιάζει σωρεία προβλημάτων, ιδιαίτερα οι μονάδες εκείνες που

είναι εγκατεστημένες στην περιοχή του Περάματος - Σκαραμαγκά. Συνοπτικά τα προβλήματα αυτά, είναι τα εξής: α) Μεγάλη εξάρτηση από τη διεθνή αγορά. β) Η εσωτερική δομή των επιχειρήσεων αυτών επηρεάζει δυσμενώς τη διεθνή ανταγωνιστικότητα τους. γ) Έλλειψη ιδίων πόρων για επίλυση βασικών προβλημάτων αναδιάρθρωσης.

Η πολιτική που θα μπορούσε κανείς να προτείνει για την επίλυση των προβλημάτων αυτών συνίσταται στην εκπόνηση ενός προγράμματος αναδιάρθρωσης με τους περιορισμούς τους οποίους αποδέχεται η ΕΟΚ προκειμένου να βοηθήσει από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους ο τομέας αυτός.¹²⁶

2) *Βιομηχανία αυτοκινήτων*. Ο κλάδος της αυτοκινητοβιομηχανίας εμφανίζει σημάδια «κόπωσης προβληματικότητας στις ανεπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ λόγω του ανταγωνισμού από την Ιαπωνία, στις ΗΠΑ και τις νεοανερχόμενες βιομηχανικά χώρες. Το γεγονός αυτό πιθανότατα να δημιουργήσει ευνοϊκές προοπτικές στις περιφερειακές χώρες της Κοινότητας όπως είναι η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία, πράγμα που σημαίνει ότι δεν απαιτείται κάποια ιδιαίτερη πολιτική στήριξης πέραν εκείνης που θα αναφέρεται στο σύνολο της Μεταποίησης.

iii) Κλάδοι που δεν εμφανίζουν αξιόλογες προοπτικές ούτε έχουν την απαιτούμενη αυτοδυναμία να τις αλλάξουν (χαμηλή σκοπιμότητα χαμηλή - εφικτότητα).

Τέτοιοι κλάδοι είναι οι εξής:

- Χημική βιομηχανία
- Κλωστοϋφαντουργία
- Έπιπλα
- Προϊόντα πετρελαίου
- Βασικά μέταλλα
- Ηλεκτρολογικό υλικό
- Χαρτί

Εκτός από τα πετρελαιοειδή, τα οποία τελούν κάτω από κρατικό έλεγχο ως προς τις τιμές οι υπόλοιποι κλάδοι έχουν σημειώσει μέχρι σήμερα μία αξιόλογη ανάπτυξη και έχουν οι περισσότεροι ουσιαστικά φθάσει σε σημείο κορεσμού ως προς

την εγχώρια αγορά και αδυναμία επέκτασης στη διεθνή αγορά λόγω οξύτατου ανταγωνισμού.

Οι κλάδοι αυτοί πρέπει να υποστηριχθούν και να ωθηθούν προς αναδιάρθρωση χωρίς σημαντικές αυξήσεις της παραγωγικής τους δυναμικότητας. Ένας αριθμός εργαζομένων στους κλάδους αυτούς πρέπει να επανειδικευτεί για να προωθηθεί σε άλλους τομείς και ιδιαίτερα σ' εκείνους που εμφανίζουν καλές προοπτικές ανάπτυξης.

iv) Κλάδοι που εμφανίζουν περιορισμένες προοπτικές ανάπτυξης έχουν όμως τη δυνατότητα ν' αλλάξουν οι ίδιες το μέλλον τους (χαμηλή σκοπιμότητα - υψηλή εφικτότητα).

Τέτοιοι κλάδοι είναι οι εξής:

- Τα προϊόντα καπνού
- Τα προϊόντα δέρματος
- Προϊόντα από μη μεταλλικά ορυκτά

δ) Επιχειρηματική πολιτική ενόψει της ΕΞΑ

Στο προκείμενο θα αναφερθούμε μόνο στους κλάδους εκείνους για τους οποίους υπάρχει η σχετική πληροφόρηση κυρίως από μελέτες που έχουν τώρα εκπονηθεί στα πλαίσια αυτού του ερευνητικού προγράμματος.

- Τρόφιμα - Ποτά

Καθώς η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων του κλάδου αυτού βρίσκεται σήμερα σε χαμηλό επίπεδο και μάλλον σε πορεία επιδείνωσης¹²⁷, οι επιχειρήσεις του κλάδου πρέπει, ανεξάρτητα από την γενική κρατική πολιτική στήριξης της βιομηχανίας να προβούν στις παρακάτω ενέργειες:

- Βελτίωση του ποιοτικού επιπέδου των προϊόντων ιδιαίτερα εκείνων που προορίζονται να διατεθούν χωρίς παραπέρα επεξεργασία από άλλες επιχειρήσεις, στην ευρύτερη πλέον ευρωπαϊκή αγορά.

- Καλύτερη οργάνωση του όλου συστήματος μέσω του οποίου σήμερα προωθείται το προϊόν για διανομή τόσο σε εθνικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο.
- Άνοιγμα νέων αγορών.
- Να προβούν σε «βιομηχανικές συνεργασίες για τον εκσυγχρονισμό του συνόλου ή μέρους των εγκαταστάσεων τους τόσο μεταξύ τους όσο και με ξένες επιχειρήσεις που διαθέτουν σύγχρονη τεχνολογία στον τομέα των τροφίμων καθώς και αρτιότερα οργανωτικά σχήματα.

- Κλωστοϋφαντουργία - Ένδυση

Σύμφωνα με τη μελέτη «Κλωστοϋφαντουργία και Ένδυση» του ΚΕΠΕ¹²⁸ πέρα από τα γενικά μέτρα που πρέπει να ληφθούν εκ μέρους του κράτους και τα οποία αφορούν ολόκληρη τη Βιομηχανία, ειδικότερα για την Κλωστοϋφαντουργία, αν πρόκειται ο σημαντικός αυτός κλάδος της ελληνικής Βιομηχανίας να αναπτυχθεί μέσα στο εξαιρετικά ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον, πρέπει να ληφθούν μέτρα ή να ακολουθηθούν στρατηγικές και εκ μέρους των ιδίων των επιχειρήσεων οι οποίες έχουν ήδη συνειδητοποιήσει τους κινδύνους που θα προκύψουν από τη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου κλωστοϋφαντουργικών. Η κλωστοϋφαντουργία θα χτυπηθεί από τη μία μεριά από εισαγωγές τρίτων χωρών, τις οποίες δεν θα μπορεί να ανταγωνιστεί λόγω χαμηλού κόστους παραγωγής αυτών των χωρών¹²⁹ και από την άλλη μεριά από ευρωπαϊκές εισαγωγές τις οποίες, σύμφωνα με την παραπάνω μελέτη, δεν θα μπορεί να ανταγωνιστεί λόγω ευρωπαϊκής μόδας και σχεδίων. Τα παραγόμενα λοιπόν ελληνικά προϊόντα για να επιβιώσουν μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο πρέπει να αναβαθμιστούν ποιοτικά¹³⁰ και να γίνουν εφάμιλλα των ευρωπαϊκών από πλευράς ποιότητας και ταχύτητας (ή μάλλον συνέπειας) στο χρόνο παράδοσης. Επίσης, μία επιθετική πολιτική πωλήσεων είναι οπωσδήποτε επιβεβλημένη και να δημιουργηθούν σταθμοί διανομής στις κυριότερες ευρωπαϊκές αγορές ακόμη και σε συνεργασία με ξένες (ευρωπαϊκές) επιχειρήσεις καθώς είναι γνωστό ότι το μέλλον ανήκει στις επιχειρήσεις εκείνες που επιλύουν το πρόβλημα της διανομής.

- Χημική βιομηχανία

Πρόκειται για κλάδο με εξαιρετικά καλή επίδοση κατά την πρώτη δεκαετία της ένταξης στην ΕΟΚ συγκριτικά με το σύνολο της Μεταποίησης, καθώς παρουσίασε - ρυθμό αύξησης 4-πλαίσιο εκείνου της τελευταίας. Παρά ταύτα όμως παραμένουν σημαντικά προβλήματα προς επίλυση και απαιτούνται ως εκ τούτου, σοβαρές ενέργειες να γίνουν τόσο εκ μέρους του κράτους όσο και εκ μέρους των επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις συγκεκριμένα πρέπει να προβούν στις εξής ενέργειες:

- Να εκσυγχρονίσουν τον παραγωγικό τους εξοπλισμό και να οργανώσουν την παραγωγή και διανομή με βάση τα κοινοτικά δεδομένα, καθώς, όπως είναι γνωστό, η ΕΟΚ διαθέτει μία εξαιρετικά ανταγωνιστική βιομηχανία σε διεθνές επίπεδο.
- Να εγκαταλειφθεί ο στενός ορίζοντας της εγχώριας αγοράς και να ανοιχτούν νέοι ορίζοντες μέσω συνεργασιών με δυναμικές ευρωπαϊκές επιχειρήσεις.

- Υποδηματοποιία

Ο κλάδος της υποδηματοποιίας αντιμετωπίζει ήδη με την ένταξη στην ΕΟΚ, σημαντικά προβλήματα ανταγωνιστικότητας. Οι εισαγωγές εντείνονται σε μεγάλο βαθμό και οι εξαγωγές βρίσκονται σε κάμψη.

Από πλευράς επιχειρήσεων του κλάδου, η αναμενόμενη πλήρης ενοποίηση των ευρωπαϊκών αγορών πρέπει να αντιμετωπιστεί με μία στρατηγική βασισμένη στον άξονα: «εκσυγχρονισμός, ορθολογικοποίηση, συγκέντρωση και συνεργασία».¹³¹ Αναφορικά με τις εξαγωγές πρέπει να γίνουν ουσιαστικότερες προσπάθειες μαζικής προώθησης του προϊόντος στη διεθνή αγορά και συνεργασίας με ευρωπαϊκούς οίκους παραγωγής και εμπορίας του προϊόντος.

Τέλος, η υιοθέτηση μιας στρατηγικής «άμεσης ανταπόκρισης» στις απαιτήσεις της αγοράς με ελαχιστοποίηση του χρόνου παράδοσης, αποτελεί επιτακτική ανάγκη για την ανάπτυξη του κλάδου στον ευρύτερο κοινοτικό χώρο.

- Τσιμεντοβιομηχανία

Η τσιμεντοβιομηχανία, όπως είναι γνωστό, είναι ένας εξαιρετικά ενεργοβόρος κλάδος με συσσωρευμένα προβλήματα που οφείλονται κυρίως στον σοβαρό έλεγχο

των τιμών, στην εσωτερική αγορά, στο υψηλό ενεργειακό κόστος και στην αδυναμία πραγματοποίησης επενδύσεων σύγχρονης τεχνολογίας (λόγω ανυπαρξίας ιδίων κεφαλαίων) που μειώνει την εξάρτηση από κόστος της ενέργειας. Εκ μέρους των επιχειρήσεων βασική στρατηγική πρέπει να είναι η συνεργασία με ευρωπαϊκές εταιρείες (που διαθέτουν σύγχρονη τεχνολογία¹³²), μείωση του κόστους παραγωγής καθώς και δίκτυα πωλήσεων στο εσωτερικό της κοινότητας.

- Κλάδος μεταφορικών μέσων

Πρόκειται για ναυπήγηση και επισκευή πλοίων, την κατασκευή τραίνων, αυτοκινήτων, μοτοσικλετών και ποδηλάτων και τα συνεργεία επισκευών αυτοκινήτων και αεροπλάνων. Βασικά προβλήματα των υποκλάδων τούτων είναι τα εξής:

1. Ναυπηγό - επισκευαστική βιομηχανία

- Έλλειψη χώρων και κρηπιδωμάτων.
- Έλλειψη εξοπλισμού και αποθηκευτικών χώρων.
- Μικρό μέγεθος μονάδων με ελάχιστη οργάνωση και ανυπαρξία ουσιαστικής συνεργασίας μεταξύ τους.

Η εκ μέρους των επιχειρήσεων στρατηγική πρέπει να βασιστεί στον εκσυγχρονισμό του εξοπλισμού.

2. Αυτοκίνητα, σιδηροδρομικό υλικό

Αναφορικά με τον τομέα λεωφορείων καθώς η ζήτηση, σήμερα τουλάχιστον, βρίσκεται στα χέρια του κράτους, ο τομέας δεν επιδέχεται εύκολα εξυγίανση εκτός εάν ακολουθηθεί πρόγραμμα αποκρατικοποίησης.

- Κλάδος παραγωγής μηχανών και μηχανημάτων

Βασικό πρόβλημα του κλάδου είναι η χαμηλή παραγωγικότητα του σε διεθνές επίπεδο πράγμα που οφείλεται στην υπερβολική προστασία που απόλαυσαν πολλά από τα προϊόντα που περιλαμβάνει, τόσο προ της ένταξης στην ΕΟΚ όσο και κατά τα έξι πρώτα χρόνια της ένταξης. Οι περισσότεροι υποκλάδοι μετά την ένταξη πιέζονται να εξειδικεύσουν την παραγωγή τους και να ακολουθήσουν ευρωπαϊκές προδιαγραφές πράγμα που απαιτεί σημαντικές επενδύσεις εκσυγχρονισμού καθώς και την ύπαρξη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.

- Κλάδος ηλεκτρικών μηχανών και συσκευών

Πρόκειται για προϊόντα τα οποία, όπως και τα προηγούμενα, τύχαιναν κατά κανόνα υπερβολικής προστασίας από εισαγωγές (περιοριστικός Πίνακας Β). Η ένταξη στην ΕΟΚ παρουσίασε τις βασικές αδυναμίες του κλάδου που οφείλονται στην έλλειψη εκσυγχρονισμού και, ως εκ τούτου, μη παρακολούθηση των διεθνών εξελίξεων στον τομέα της παραγωγής και των επιχειρηματικών συνεργασιών. Οι επιχειρήσεις του κλάδου ακολουθούν μάλλον πολιτική αυτοεπένδυσης και στρέφονται προς το εισαγωγικό εμπόριο. Ο μόνος δρόμος που απομένει στις επιχειρήσεις είναι οι συνεργασίες με αντίστοιχες ευρωπαϊκές ή Αμερικάνικες που διαθέτουν τη σύγχρονη τεχνολογία και ακολουθούν διεθνείς προδιαγραφές.

- Μεταλλουργικές βιομηχανίες

Βασικά προβλήματα του κλάδου της μεταλλουργίας είναι η έλλειψη εγχώριων πρώτων υλών (το 70% του scrap που απαιτείται για τις σημερινές ανάγκες εισάγεται από το εξωτερικό),¹³³ η έλλειψη προδιαγραφών για πολλά προϊόντα του κλάδου, η ραγδαία ανάπτυξη της παραγωγής χάλυβα από τρίτες χώρες και υψηλό ενεργειακό κόστος και κόστος μεταφοράς.

Οι εκ μέρους των επιχειρήσεων του κλάδου, ενέργειες μπορούν να αναφέρονται:

- Στον εκσυγχρονισμό με σκοπό τη μείωση της εξάρτησης από το υψηλό κόστος της ενέργειας και τη μείωση της ρύπανσης του περιβάλλοντος.
- Να προσαρμοστούν στις προδιαγραφές που υπάρχουν για τα κοινοτικά αντίστοιχα προϊόντα (euronormes).

- Μεταλλικά προϊόντα

Βασικό πρόβλημα του κλάδου παραγωγής μεταλλικών προϊόντων είναι η έλλειψη εγχώριας πρώτης ύλης (με εξαίρεση το αλουμίνιο) καθώς και η σχετικά χαμηλή ανάπτυξη ορισμένων τεχνολογικών διαδικασιών (σφυρηλάτηση, θερμική κατεργασία μετάλλων, και μηχανουργία ακρίβειας).¹³⁴ Οι εκ μέρους των επιχειρήσεων του κλάδου ενέργειες πρέπει να στραφούν στην απόκτηση της αναγκαίας

τεχνογνωσίας κυρίως με τον τρόπο της συνεργασίας με αντίστοιχες ξένες ευρωπαϊκές επιχειρήσεις που διαθέτουν την σχετική τεχνολογία και know - how.

107. COM (90) 556 τελικό, Βρυξέλλες 16 Νοεμβρίου 1990.
108. Έθν. ανωτ., σελ 3.
109. Βλ. π.χ. Οικονομική ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 10.6.1990.
110. Βλ. π.χ. Δελτίο ΣΕΒ, Φεβρουάριος 1989: «... με την κατάργηση των φραγμών στο ενδοκοινοτικό εμπόριο τα ελληνικά προϊόντα θα κινδυνεύσουν να εκτοπιστούν και από την Ελληνική αγορά. Για να κρατηθούν οι υπάρχουσες αγορές και να ανοίξουν καινούργιες, πρέπει τα προϊόντα μας να γίνουν ανταγωνιστικά όχι μόνο στις τιμές αλλά, κυρίως, και στην ποιότητα με τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας».
111. Βλ. Κέντρο Οικονομικών και Διοικητικών Ερευνών - Πανεπιστήμιο Πειραιώς, *Η Εξαγωγική Ικανότητα μικρομεσαίων Επιχειρήσεων στην Περιφέρεια* (Ιούνιος 1990).
112. Πηγή European Commission, εθν. ανωτ. vol.3.
113. Τα χαμηλότερα ποσοστά για τις άλλες χώρες αποτελούν ένδειξη ότι, ενώ οι περισσότερες επιχειρήσεις προβλέπουν θετική επίπτωση, υπάρχουν και ορισμένες (περισσότερες σε ποσοστά απ' ότι στην Ελλάδα) που εκτιμούν το αντίθετο.
114. Σημειώνονται στον Πίνακα 19.2 με την ένδειξη Χ. Στις περιπτώσεις απουσίας σαφούς υπεροχής κάποιων συγκεκριμένων τύπων στρατηγικής, κυριότεροι σημειώνονται με την ένδειξη ■. • Ισπανία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο (αστάθμητος μέσος όρος).
- 114α. «Η Εξαγωγική ικανότητα των Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων στην Περιφέρεια» Οργανισμός Προωθήσεως Εξαγωγών (Μάιος 1990). Η μελέτη εκπονήθηκε από το Πανεπιστήμιο Πειραιώς και ενισχύθηκε και από το Ευρωπαϊκό Περιφερειακό Ταμείο.
115. Για λεπτομερέστερη ανάλυση όσων στο τμήμα αυτό της μελέτης αναφέρονται, ο αναγνώστης παραπέμπεται στα Κεφάλαια 9 και 10 της μελέτης για λογαριασμό του ΟΠΕ.
116. Ίδε COM(90) 556/ ΕΟΚ. σελ. 12.
117. ΕΟΚ: CEDEFOP, Textile - Apparel Cooperation Committee 1992, Μάρτιος 1990.
118. Ο δείκτης αυτός (για το 1984) είναι: Ελλάδα: 375, Γαλλία: 614, Δ. Γερμανία: 641, Ιταλία: 488, Βέλγιο: 414, Ολλανδία: 410, Πορτογαλία: 166, Ισπανία: 381, Αγγλία: 521, Ιρλανδία: 235.
119. Ίδε: Θ. Τερροβίτη, *Η Εναρμόνιση της Πολιτικής Μεταφορών, IOBE, Αθήνα 1990. σελ. 190- 192.*
120. Ίδε COM(90) 556.
- 121 Με εξαίρεση τους χαρακτηρισμένους ως τομείς κρίσης (crisis sectors).
122. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρονται οι εξής εργασίες: F.Adams - Gerald και V.G.Duggal «General Versus Industry - Specific Industrial Policy Incentives», *Journal of Policy Modeling* (Ιούνιος 1982), L.R.Klein - C.A.Bollino και S.Fardoust, «Industrial Policy in the World Economy: Medium Term Simulations», στο ίδιο τεύχος του *JPM, K.Pavitt. «Technology in British Industry: a Suitable Case for Improvement» στο βιβλίο του C.Carter (ed), Industrial Policy and Innovation* (London, Heinemann) 1981, R.E.Caves, «Productivity Differences Among Industries», στο βιβλίο των R.Caves και L.Krause (eds.). *Britain's Economic Performance* (Washington, Brookings Institution) 1980.
123. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Η Βιομηχανική Πολιτική σε ένα Ανοικτό και Ανταγωνιστικό Περιβάλλον», COM(90) 556 τελικό (16.11.90) σελ. 3. Βλ. επίσης, Ι.Χασσιδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ* (IOBE, 1980), Τόμος 1^{ος}, Μέρος Τρίτο.
124. Βλ. και Commission of the European Communities. *Improving Competitiveness and Industrial Structures in the Community* (Brussels, 1987), σελ. v- vi.
125. Ίδε: Δ.Καραμπίνης: «Υποδηματοποιία και 1992». Αθήνα 1991, IOBE, σελ. 73-75.
126. Ειδικότερες προτάσεις πολιτικής για τη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία παρέχονται στη μελέτη του ΚΕΠΕ, θέματα προγραμματισμού, αριθμ. 21 έκδοση 1986. σελ 134-160.
127. Ι.Καζάκος - Ι.Ιωάννου, *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Βιομηχανία Τροφίμων*, 1992, IOBE. Αθήνα 1990.
128. Ίδε: Γ.Κάτσος - Χ.Ιωάννου, *Κλωστοϋφαντουργία και Ένδυση*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1986.
129. Ίδε: Γ.Κάτσος - Χ.Ιωάννου. έθν' ανωτ.

130. Ίδε: Α.Ευμοιρίδης, *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Κλωστοϋφαντουργία*, ΙΟΒΕ, Αθήνα 1990, σελ. 169-173.
131. Ίδε: Δ.Καραμπίγης, *Υποδηματοποιία και 1992*, ΙΟΒΕ 1991.
132. Ίδε: Έκθεση του ΚΕΠΕ, *χημική Βιομηχανία - Τιμέντα - Πλακίδια*, Αθήνα 1990.
133. Ίδε: Έκθεση του ΚΕΠΕ, *Μεταλλουργικοί, μηχανολογικοί και ηλεκτρολογικοί κλάδοι*, Αθήνα 1986, σελ. 46.
134. Ίδε: Έκθεση, έθν' ανωτ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ - ΔΕΛΙΒΑΝΗ ΜΑΡΙΑ: «Ιδιωτικές και Δημόσιες Επιχειρήσεις».

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: «Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Ελληνική Βιομηχανία».

ΠΙΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΣΤΕΦΑΝΟΥ: «Το καθεστώς των Δημόσιων Επιχειρήσεων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα».

ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΣ: «Οι Επιχειρήσεις στην Ανατολική Ευρώπη».

ΠΕΤΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: «Οργάνωση, Διοίκηση Επιχειρήσεων».

ΞΗΡΟΤΥΡΗ - ΚΟΥΦΙΔΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΗ: «Διοίκηση Προσωπικού».

ΣΑΚΕΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ: «Προβληματικές Επιχειρήσεις, Κράτος και Κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80».

Πίνακας 1. -2.

	$\frac{\text{καθαρά κέρδη}}{\text{μεικτά κέρδη}} \%$	$\frac{\text{Χρηματοοικονομικά έξοδα}}{\text{μεικτά κέρδη}} \%$	$\frac{\text{καθαρά κέρδη}}{\text{ίδια κεφάλαια}} \%$
1975	10,7	18,7	6,5
1976	10,7	16,0	7,1
1977	8,0	19,3	4,9
1978	5,7	21,2	3,8
1979	10,0	21,3	8,0
1980	8,5	24,2	7,8
1981	5,6	26,4	5,4
1982	-5,3	24,4	-4,7
1983	-3,9	29,5	-3,5